

TEORIJA

IN PRAKSA

4/1997

DRUŽBOSLOVNA REVIJA

TEORIJA IN PRAKSA

Družboslovna revija

Let. XXXIV št. 4
Julij - avgust 1997, UDK 3,
ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN
IZDAJATELJ/Publisher
Fakulteta za družbene vede v
Ljubljani

GLAVNI UREDNIK/Editor
Igor Lukšič

SEKRETARKA/Secretary
Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC
NASLOVNICE/Designer
Ismar Mujezinović

IZVEDBA
Epromak

Tisk: Jože Moškrič

UREDNIKI/Associate Editors
Ivan Bernik, Anton Grizold,
Marko Lah, Igor Lukšič,
Breda Luthar, Vlado Miheljak

UREDNIŠKI SVET/Editorial Advisory
Board

Marjan Brezovšek, Ljubica Jelusič,
Maca Jogan, Stane Južnič, Andrej
Kirn, Zdravko Mlinar (predsednik),
Ivan Ribnikar, Marjan Svetličič,
Niko Toš, France Vreg

MEDNARODNI UREDNIŠKI
SOSVET/International Advisory
Board

Luigi Graziano
(University of Torino, Italija),
Michael T. Greven
(University of Hamburg, Nemčija),
Stein Kuhnle
(University of Bergen, Norveška),
Arend Lijphart
(University of California, USA),
Philippe Manigart
(Bruxelles, Belgija),
Helmut Willke
(University of Bielefeld, Nemčija),
Peter Dahlgren
(University of Lund, Švedska)
Henry Teune
(University of Pennsylvania, USA)

Članki se referirajo v:

Political Science Abstracts, Sociological Abstracts, Cobiss, IBZ - International
Bibliography of Periodical Literature, IBZ - DC - ROM, IBR - International Bibliography
of Book Reviews of Scholarly Literature, IBR - CD - ROM

Uredništvo/Editorial board
1000 LJUBLJANA, Kardeljeva pl. 5, tel. 341-589

Teorija in praksa je dostopna na internetu
[HTTP://WWW.UNI-LJ.SI/~FD_TIP/INDEX.HTML](http://www.uni-lj.si/~FD_TIP/INDEX.HTML)

Naročnina za 1. polletje 1997
za študente in dijake 3.000,00 SIT, za druge individualne naročnike
4.000,00 SIT, za podjetja in ustanove 8.000,00 SIT, za tujino 9.000,00 SIT
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2.000,00 SIT

TEORIJA IN PRAKSA

družboslovna revija

Letnik XXXIV, št. 4, str. 571-753

Ljubljana, julij-avgust 1997

ČLANKI

- ZDRAVKO MLINAR: Socializacija kot izziv za sociološko raziskovanje 575
MARJAN SVETLIČIČ: Pravi pasti globalizacije sta provincializem in neznanje 596
JANEZ ŠTEBE: Zakaj Slovenci potrebujemo svoj arhiv družboslovnih podatkov? 609
NINA FABJANČIČ: Percepcija ekološke ogroženosti in osebne (ne)moči ter ekološka aktivnost 631

SEKSUALNO DRŽAVLJANSTVO

- BREDA LUTHAR: Spol, identitete, državljanstvo 642
ALENKA ŠVAB: "Enake in različne"? 644
NATAŠA VELIKONJA: Pragmatični zakon 654
TANJA OBLAK: Konstrukcija spolne razlike: uporaba tehnologije in spol v zasebni sferi 676
ALEKSANDRA TURK: Cinizem javnega diskurza o nasilju nad ženskami 691
PAUL DU GAY, STUART HALL, et.al: Proizvodnja pomena v potrošnji: primer Sonyjevega Walkmana (teme iz kulturnih študij) 709

PREVOD

- DOUGLAS F. CHALLENGER: Durkheim, komunitarizem in postmodernizem 726

STROKOVNA SREČANJA

- MACA JOGAN: Premakljivi okovi, premakljive meje 737

PRIKAZI, RECENZIJE

- ALBERT F. REITERER: Koroški Slovenci: manjšina ali elita? (Simona Zavratnik Zimic) 740
Zbornik razprav (ur. Neven Borak, O. Norčič, D. Savin): Aktualnost J. M. Keynesa (Stanka Setnikar-Cankar) 742
TONČI KUZMANIČ: (Stran)poti antipolitike (Irena Marš) 747

AUTHOR'S SYNOPSES

749

CONTENTS

ARTICLES

- ZDRAVKO MLINAR: Globalisation as a Challenge for Sociological Research 575
- MARJAN SVETLIČIČ: Provincialism and Ignorance – the Real Pitfalls of Globalisation 596
- JANEZ ŠTEBE: Why Do Slovenes Need the Sociological Data Archive? 609
- NINA FABJANČIČ: Perception of Ecological Risks, Perception of Personal (In)Potency and Ecological Engagement 631

SEXUAL CITIZENSHIP

- BREDA LUTHAR: Gender, Identity, Citizenship 642
- ALENKA ŠVAB: "Equal or Different"? 644
- NATAŠA VELIKONJA: Pragmatic Law 654
- TANJA OBLAK: Construction of Sexual Difference: Gender and Consumption of Technology in the Private Sphere 676
- ALEXANDRA TURK: Cynicism of Public Discourse on Violence Towards Women 691
- PAUL DU GAY, STUART HALL, et al.: Production of Meaning in Consumption: The Case of the Sony Walkman 709

TRANSLATION

- DOUGLAS F. CHALLENGER: Durkheim, Communitarianism and Postmodernism 726

EXPERT MEETINGS

- MACA JOGAN: Movable Bonds, Movable Boundaries 737

PRESENTATION, REVIEWS

- ALBERT F. REITERER: Carinthian Slovenes : Minority or Elite ? (Simona Zavrtnik Zimic) 740
- Zbornik razprav (Ed. Neven Borak, O. Norčič, D. Savin): Actuality of J. M. Keynes (Stanka Setnikar-Cankar) 742
- TONČI KUZMANIČ: (Cross)roads of Anti-politics (Irena Marš) 747

AUTHORS' SYNOPSES

749

GLOBALIZACIJA KOT IZZIV ZA SOCIOLOŠKO
RAZISKOVANJE¹

Povzetek. Gre za prehod od eksemplifikacije k sociološki konceptualizaciji globalizacije in za njeno pojasnjevanje v kontekstu "Grand theories", v katerem se izkaže kot *déjà vu*; hkrati pa se oživlja razprava o njeni (ne)predvidljivosti (evolutivni proces ali "odprta preobrazba", Albrow) v post-moderni, "globalni dobi". Predstavljena so nova spoznanja o regularnostih v odnosih med teritorialnimi ravni in o razlogih za visoko stopnjo lokalne identifikacije (primordialna navezanost). Nakazana je perspektiva deteritorializacije in globalizacije nacionalnih družb in povratek k paradigmi zaprtih sistemov v svetovnem merilu.

Ključni pojmi: globalizacija, konceptualizacija, ravni teritorialne organizacije, identifikacija, deteritorializacija

Uvod

Splošna misel, ki se pojavlja v razpravah o globalizaciji je, da se v današnjem času intenzivira povezanost in medsebojna odvisnost med ljudmi na vse večjih razdaljah, preko nacionalnih in kontinentalnih okvirov, in da je to podlaga nastajajoče svetovne družbe. Pri tem pa se porajajo vprašanja, na katera še ni odgovorov ali imamo različne odgovore ali pa gre že za napačno zastavljena vprašanja, na katera se niti ne da pravilno odgovoriti.

Primer zadnjega je: ali se teritorialna raznovrstnost v procesu globalizacije zmanjšuje ali povečuje? Kot bomo videli, je mogoče odgovoriti na oba načina.² Nadalje, kako lahko govorimo o globalizaciji, ko pa raziskave po vsem svetu kažejo, da je za ljudi danes primarna navezanost na njihovo lokalno (in v manjši meri nacionalno) skupnost, medtem ko se z nadnacionalnimi enotami in s svetom kot celoto komajda sploh kdo identificira? Gibljivost ljudi se še vedno odvija predvsem znotraj lokalno-nacionalnega okvira, pretok blaga pa znotraj nadnacionalnih regij. Migracije so celo med državami EU z odprtimi mejami relativno zelo omejene. Stališča do priseljevanja tujcev so pretežno zavrnilna. Kako da se je povečevala

* Akademik dr. Zdravko Mlinar je profesor na Fakulteti za družbene vede.

¹ To besedilo je avtor predstavil kot uvodni referat v razpravi o globalizaciji na Third Conference: European Sociological Association, Colchester, 27. - 30. VIII. 1997.

² Odvisno je od tega ali imamo v mislih razlike, ki so nastale na podlagi ločenosti tradicionalnih teritorialnih skupnosti ali pa mislimo na razlike, ki so nastale ravno na podlagi povečane selektivne povezanosti in kombinacije tujih in domačih elementov.

trgovina znotraj Evropske skupnosti, medtem ko je trgovina s preostalim svetom relativno celo upadla? Ali je razpad nekaterih evropskih držav na več manjših, le naključno odstopanje od trenda k prostorskemu razširjanju povezovanja?

Jacque Delors (1996, 17) pravi: "Ljudje morajo postopno postati *svetovni državljani*, ne da bi izgubili svoje korenine in tako, da še naprej igrajo aktivno vlogo v življenju *nacionalne in lokalne skupnosti*" (podčrtal Z.M.). To je sicer ena od legitimnih postavk evropske politike. Kako pa bi se glasila kot postavka raziskovalne agende sociologov, ki moramo upoštevati tudi spremembe neodvisno od volje ljudi? Kaj pa če realizacija ciljev na eni ravni ni v skladu z realizacijo ciljev na drugi ravni? Koliko je sploh proces globalizacije določen in odvisen od hotenja ljudi in odločitev akterjev?

Dokaj neopazno se nizajo spremembe, ki dejansko kažejo na zgodovinsko pomembno preobrazbo družbe v smislu krepitve moči subnacionalnih akterjev kot so regije, manjšine in posamezniki. *Prvič v zgodovini* posameznik uveljavlja svojo pravico tudi na nadnacionalni ravni, npr. na Evropskem sodišču. Nacionalna suverenost, izražena s pravico države do nevmešavanja v notranje zadeve, postaja manj pomembna kot pa varstvo univerzalnih človekovih pravic in manjšin. Toda kako pojasniti naslednje neskladje: nedopustnost razlikovanja, diskriminacije glede na teritorialno poreklo znotraj Evrope postaja že nekakšna civilizacijska norma, hkrati pa se utrjuje "Evropa kot trdnjava"!

To je le nekaj izzivov iz evropskega konteksta, ki terjajo natančnejše raziskovanje in celovitejšo sociološko interpretacijo z vidika morebitnih regularnosti v širšem času in prostoru. Podlago za to vidim predvsem v pojasnjevanju družbeno-prostorskih sprememb z vidika enotnosti nasprotij individualizacije (avtonomizacije, diverzifikacije) in globalizacije (povezovanja, homogenizacije). Težava glede razumevanja nasprotij in odvisnosti teh dveh procesov je eden od glavnih razlogov zmede in dezorientacije tako v teoriji kot v praksi.

Sociologi se soočajo s so-prisotnostjo dveh svetovnih redov: z enim, ki je bil vzpostavljen od zgoraj, na osnovi ekspanzionističnih teženj ter dejanske moči in z drugim, ki izhaja in nastaja od spodaj v imenu emancipacijskih prizadevanj. Medtem ko prvi slabi, se drugi krepí. Možno pa je, da danes prevladujoča paradigma ne bo prevladujoča tudi v prihodnosti.

Globalizacija in sociologija

Od eksemplifikacije k sociološki konceptualizaciji

Med družbenimi znanostmi se sociologija med zadnjimi loteva vprašanj, ki zadevajo globalizacijo družbe, čeprav bi glede na inkluzivnost svojega predmetnega področja ter način obravnave in dosedanja spoznanja, lahko bila med prvimi. Kot splošna in posplošujoča družbena znanost, ki naj bi vključevala vse sfere družbenega življenja v vseh časovnih obdobjih (in se kot taka uvršča v kategorijo

nomotetičnih, v razliko od *idiografskih* znanosti)⁵, nudi najprimernejše izhodišče za preučevanje nastajajoče svetovne družbe kot družbe z najvišjo stopnjo kompleksnosti. Vendar je sociološko preučevanje družbenih sprememb doslej večinoma predpostavljalo le družbo v nacionalno-državnih okvirih⁶ in ni prišlo niti tako daleč, kot je politologija z "mednarodnimi odnosi" in kasneje "svetovno politiko" ali pa ekonomisti, ki so uveljavili svoje subdisciplinarno področje "mednarodno ekonomijo" (Gill, Law 1988).

V literaturi o globalizaciji prevladuje eksemplifikativno in fragmentarno prikazovanje sprememb. Vendar pa je ravno ob največi stopnji kompleksnosti hkrati najbolj očitno, da se z naštevanjem in dodajanjem - še tako številnih - posameznosti ali fragmentov ne bomo približali celoti.⁷ Celo najširše sprejeta teorija svetovnega sistema, ki pa ni preseгла sektorske (ekonomske) omejenosti, predstavlja bolj zorni kot gledanja, znotraj katerega imamo velike bloke agregiranih posameznosti, kot pa podlago za visoko stopnjo organizirane kompleksnosti v spoznavnem procesu. Kar potrebujemo ni preprosta razširitev na svet kot celoto, na svetovni sistem z grobo razčlenjeno notranjo strukturo (jedro, semiperiferija, periferija), ki ne more upoštevati vse večje kompleksnosti. Kar bolj potrebujemo je istočasnost celostnih kot tudi individualističnih analitičnih pristopov in preučevanje spreminjajočih odnosov med tema dvema sferama.

Medtem pa že tudi postaja jasno, da globalizacija ni nek "out there phenomenon", odmaknjen od vsakdanjega življenja, ki bi ga lahko šteli za še eno posebno predmetno področje. Globalizacija je "in here matter", ki vpliva ali je neposredno v zvezi tudi z najbolj intimnimi vidiki našega življenja (Giddens, v Beck, Giddens, Lash, 1994, 95, podčrtal Z.M.). To pa pomeni izziv tudi za že uveljavljena subdisciplinarna področja, da reinterpretirajo svoj predmet z vidika novonastajajoče družbe in prispevajo k obogatitvi sociologije z vidika večravske analize.

Globalizacija kot déjã vu?

Eden od razlogov za sedanjo praznino je tudi odnos do preteklosti. Ali je globalizacija res nekaj tako novega, da je treba začeti od začetka? Ne glede na to, katero od številnih razlag o začetku pojavljanja tega procesa sprejmemo, pa velja, da mora sociologija pod novim zornim kotom ponovno oceniti tudi svojo dediščino. Razpravo o globalizaciji ne moremo voditi ločeno, temveč jo je treba postaviti v kontekst sociološke tradicije "Grand theories", ki so se že spopadale z vprašanji o

⁵ Značilnosti postmoderne zahtevajo tudi različno razumevanje sociologije, in sicer z bolj poudarjeno oscilacijo med obema. Širša razprava o nomotetičnih in idiografskih znanostih je predstavljena v *Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences, 1996*; Komisiji je predsedoval sociolog I. Wallerstein.

⁶ Poleg inercije gre pri tem tudi za kritičnost nekaterih sociologov do dokaj ohlapnega razpravljanja o globalno družbenih problemih, ki je bilo doslej značilno še zlasti v nekaterih mednarodnih organizacijah.

⁷ To je razvidno že v zvezi z razpravami o "Novi Evropi" in je samo potencirano, ko gre za svet kot celoto. V kolikor gre ob tem še za raziskovanja v smislu tradicije "area studies", pa pri tem spet prevladuje deskriptivna obravnava, z veliko zbiranja in nizanja odvečnih podatkov.

dolgoročnih razvojnih procesih in regularnostih (Teune, Mlinar, v tisku). V tem smislu se lahko marsikaj izkaže kot *déjà vu*, čeprav novi termin ustvarja videz diskontinuitete. Distanca do preteklega pa je prav zdaj pogojena tudi z ideološkimi nihanji in poenostavitvami, tako da se danes ne zdi primerno sklicevati npr. na marksistične razlage o "podružbljanju" v svetovnem merilu, če pa praksa prav v "socialističnih državah" tega ni potrdila.

Vendar je že Marx nakazoval globalizacijske težnje kapitalističnega sistema. V tem smislu, da namesto stare lokalne in nacionalne samozadostnosti in omejenosti prihaja do vsestranske prometne povezanosti in medsebojne odvisnosti med narodi, hkrati pa tudi do zmanjševanja vloge narodov. Kapital in blago ne poznata meja, domovine ali naroda in predpostavljata vse večjo vlogo svetovnega tržišča. Iz mnogih nacionalnih in lokalnih književnosti nastaja svetovna književnost. Človekovo emancipacijo je Marx videl v "podružbljenem človeštvu", kot vsečloveški skupnosti v kateri ljudje postanejo *državljeni sveta*, ki niso več podvrženi razrednim, nacionalnim in državnim omejitvam.

V razpravi o globalizaciji torej ne moremo mimo vrste vprašanj, ki si jih je sociološka teorija nasploh že zastavljala v zvezi z dolgoročnim razvojem družbe, o njegovih antinomijah, o razvojnih fazah, o njegovih "gonilnih silah", o odnosih med mikro in makro sfero družbe idr. Današnje spremembe so v veliki meri implicirane tudi že v Spencerjevi razlagi diferenciacije homogenega in asimilacije heterogenega. Sorokin je že v svojih tekstih s področja ruralne sociologije med obema vojnama nakazal prehod od teritorialnih "kumulativnih" skupnosti k omrežnemu povezovanju akterjev, ki danes postaja temeljni vzorec povezovanja v svetovnem merilu. Marsikaj je danes preseženo; pomaga pa nam vsaj kot izziv, da lažje ugotovimo v čem je *diferentia specifica* procesa globalizacije.

Globalizacija kot proces ali epoha?

Načeli smo torej vprašanje kontinuitete in diskontinuitete. Tudi Albrow (1996) zastavlja vprašanje ali globalizacija pomeni proces, ki predstavlja nadaljevanje dosedanje družbene evolucije ali gre za novi tip družbe, ki ga označuje kot "Global Age"⁶. Sicer pa, četudi imamo kvalitativno različne tipe družb, to še ne pomeni, da zaradi tega nastajajoče globalne družbe sploh ni mogoče uvrščati v pojasnjevalne okvire dosedanjih teorij o družbenem razvoju. Gre bolj za to, da je treba poiskati njihove skupne lastnosti na splošnejši ravni analize.

V zvezi s tem se je že v prejšnjih desetletjih odvijala debata, ki se na več načinov navezuje in nadaljuje v sedanjih obravnavah globalizacije. Šlo je za razpravo o (neo)evolucionizmu (Nisbet 1969, Lenski, 1976, Becker 1979, AJS, Vol. 84). Očitek neoevolucionizmu je v tem, da daje malo prostora za vrsto temeljno nedoločenih sprememb - "naključnim dogodkom", "edinstvenim pojavom", "čisto slučajnemu",

⁶ V zvezi s tem Bretherton and Poutom, 1996 (citirano v Clark, 1997, 18-19) zastopata stališče, da je globalizacija kvalitativno različna od prejšnjih integracij in mednarodnih odnosov.

"premišljenemu" in "namernemu" (Nisbet 1969, p. 171)⁷. Lenski pa je zagovarjal, da naj bi evolucijska teorija v sociologiji prehajala od determinističnih k probabilističnim razlagam. S tem naj bi zavrnilo tako tezo, da je bodoči tok dogodkov *nujen in vnaprej določen* in torej povsem predvidljiv, kot tudi tezo, da niso možna sploh *nobena predvidevanja*. S stališča probabilizma pa se zagovarja, da vsi *možni* bodoči razvoji niso enako *verjetni*.

Pri vsem tem pa se premalo upošteva, da je odgovor različen glede na časovni razpon in glede na stopnjo družbenega razvoja, zlasti z vidika avtonomizacije sistemov in posameznikov (o tem kasneje).

Albrow (1996) nasprotuje temu, da bi globalizacijo obravnavali kot proces, t.j. podobno kot je bilo značilno za večdesetletne debate o urbanizaciji in drugih "acijah" v zvezi z modernostjo. Z uporabo izraza proces za zgodovinske spremembe naj bi zabrisali razliko med "*odprto preobrazbo*" in ponavljajočo ter *predvidljivo sekvenco* (podčrtal Z.M.). Glede na to uvaja koncept "globalna era" kot era globalnosti, t.j. nova raven organizacije, "s katero je vsak akter lahko povezan, nima pa akterja, ki bi organiziral druge ... Vendar pa odsotnost centralne organizacije še ne pomeni dezintegracije" (121).

Ob tem je treba upoštevati, da nimajo vsi *procesi* enakega časovnega razpona; človekova emancipacija (individualizacija) n.pr. ni omejena le na določeno zgodovinsko epoho in tudi izkustveni podatki kažejo na njeno nadaljevanje v "globalni eri" (če za sedaj pustimo ob strani ekološke končnosti, o čemer še posebej). "Konec velikih zgodb" še ne pomeni konec (smisla) *iskanja regularnosti* nasploh, saj je tudi razumevanje, zakaj do tega prihaja, mogoče - kot bomo videli - povezovali s procesom individualizacije v kontekstu globalizacije.

Eden od pomembnih razlogov za številne nesporazume in določeno dezorientacijo med sociologi pa je v tem, da se premalo razločujeta "razvojna logika" in konkretna izkustvena realnost, ki v posameznih delih sveta kaže na najrazličnejše "mešanice" različnih etap družbenega razvoja. Predpostavka idealno tipskih vzorcev je sicer ravno v tem, da se nikoli (povsem) ne uresničijo; to pa ne zmanjšuje njihove hevristične vrednosti.

Posplošljivost preteklega izkustva

Na vse gornje se navezuje tudi vprašanje, koliko se ob vrsti nejasnosti in veliki divergenci razlag o tem, kakšen bo izhod sedanjih sprememb v *svetovnem merilu*, lahko opiramo na bogastvo izkustva, ki nam je že na voljo o spremembah *znotraj nacionalnih* družb? Ali nacionalna homogenizacija na račun lokalnih posebnosti, n.pr. uveljavitev standardiziranega knjižnjega jezika ob hkratnem zamiranju dialek-

⁷ Nisbet (1969) je kritično izpostavil naslednje - po njegovem - temeljne premise klasične teorije družbene evolucije: "change is normal, directional, immanent, continuous and cumulative, necessary and proceeds from unitary causes. Lenski (1976, *AJS*, Vol. 84, No. 5, p. 1244) pa je njegovo kritiko zavrnil in zaključil razpravo z "plea for an end to the quarell between humanistic historians, with their focus on unique events and unique personalities, and evolutionists, with their focus on the regularities and patterned trends which emerge from the study of the historical record. There is need for both in today's world. Humanistic history is a valuable antidote to fatalism, just as evolutionism is a check on utopianism" (podčrtal Z.M.).

tov, predstavlja vzorec, ki se bo ponovil tudi na relaciji med jeziki posameznih narodov in "globalnim jezikom", kakršnemu se sedaj približuje angleščina? Ali pa gre sedaj za drugačne razmere in takšno posploševanje ni dopustno? Takšno vprašanje terja - poleg empiričnega raziskovanja - predvsem tudi *splošno razjasnitev* razmerij med nivoji teritorialne organizacije družbe, čemur bom v tem prispevku posvetil še posebno pozornost.

Načeloma pa večja kompleksnost družbe na globalni ravni predstavlja njeno večjo absorpcijsko zmožnost za vključevanje teritorialnih posebnosti, ki so se predhodno uveljavile na "nižjih" ravneh. Tu se nam torej nakazuje spreminjanje iz prevladajoče logike zero sum game k logiki positive sum⁸.

Ravno najbolj popularna metafora "globalna vas" (McLuhan 1962) kaže, kako zavajajoče in sociološko neosnovano je lahko mehanično primerjanje globalne družbe s tradicionalnimi lokalnimi skupnostmi (Mlinar 1997, 6)⁹.

Če naj bi metafora "global village" prispevala k razumevanju nastajajoče družbe v svetovnem obsegu na podlagi že poznane vaše skupnosti, potem je treba reči, da dejansko takšna analogija vodi prav k nasprotnemu. Na ta način namreč kvečjemu zakrivamo *bistvene razlike* (Mlinar 1997), ki jih izpostavljam v naslednji tabeli:

vaška skupnost	globalna družba
strnjenost	razpršenost
homogenost	heterogenost
vnaprejšnja določenost	izbira
prostorska agregacija	selektivna asociacija
prevladujoča lojalnost	mnogokratna lojalnost
rigidnost	fluidnost

V kolikor se s terminom "globalna vas" ali "globalna soseska" želi poudarjati predvsem zblizanje do katerega prihaja v smislu "časovno-prostorskega zgoščevanja", se pri tem pušča ob strani dejstvo, da gre hkrati za temeljno strukturno preobrazbo iz skupnosti, ki je temeljila na relativni notranji homogenosti in podreditvi posameznika v njej, k globalni družbi, ki se lahko uveljavlja le na osnovi avtonomnega povezovanja velike raznovrstnosti skupin in posameznikov.¹⁰

⁸ V zvezi z globalizacijo kot "nastajajočo realnostjo" najdemo v literaturi le opozorilo na previdnost, da ji ne bi pripisovali lastnosti, ki so bile značilne za prejšnje družbe (Shaw 1994, 18).

⁹ Podobno oznako je uporabila Commission on Global Governance za predstavitev svojega poročila pod naslovom "Our Global Neighbourhood" (1995).

¹⁰ S tem seveda ne mislim označevati današnjega dejanskega stanja, temveč razvojno logiko, ki velja toliko, v kolikor - vsaj za analitične potrebe - lahko abstrahiramo ekološke omejitve.

Nekaj konceptualnih in teoretičnih dimenzij

Globalizacija in individualizacija

Da bi prispevali k sistematizaciji obravnav o globalizaciji, moramo upoštevati njen pomen v dveh analitičnih pristopih ter interpretirati spremembe glede na spreminjanje nasprotujočega odnosa med globalizacijo in individualizacijo.

Dva analitična pristopa

Prvič, razlike med *porazdelitvijo* ljudi, blaga in idej v svetovnem merilu, vključujoč primerjavo njihovih atributov (podobnosti, razlike) in drugič, njihova medsebojna *povezanost v svetovnem* obsegu, upoštevajoč (naraščujočo) verjetnost, da bo sprememba v eni enoti vplivala na spremembe v drugih enotah.

S prvega zornega kota gre za velikokrat obravnavane pojme homogenizacije in diverzifikacije, z drugega pa za naraščujočo avtonomijo in odvisnosti. Oba istočasno vključujeta dimenzije individualizacije, vključujoč moč avtonomnih in edinstvenih akterjev (svetovni državljani) v kontekstu nastajajoče svetovne družbe. Vendar bomo videli, edinstvenost in avtonomija nista alternativni v razmerju do uniformnosti in odvisnosti. Individualizacija ni alternativa globalizaciji. Predstavlja jo enotnost nasprotij v toku družbeno-prostorskih sprememb.

Enotnost nasprotij

Čeprav je prevladujoče zanimanje za globalizacijo pristransko, gre vendarle tudi za poskuse upoštevanja protislovnih ter istočasno medsebojno odvisnih sprememb, kot so krepitev vedno večjih in vedno manjših enot (Naisbittova popularna vizija "Globalnega paradoksa", 1994) ali globalizacije in fragmentacije (Clark 1997) ter subnacionalne avtonomije in supranacionalne integracije.

Homogenizacija sveta je nasprotje diverzifikaciji, obenem pa je tudi njen pogoj. Da bi to razumeli, ločimo med dvema vrstama diverzifikacije:

- a) diverzifikacija (različnost) na osnovi *izključenosti* (ločitve)
- b) diverzifikacija (različnost) na osnovi *vključevanja* (povezanosti).

Teritorialna raznovrstnost, ki se je oblikovala na osnovi izključenosti ali ločitve (kot različni dialekti), prihaja v nasprotje z naraščajočo povezanostjo in upada s prostim pretokom ljudi, dobrin, idej, ki terjajo določeno podrejenost svetovni homogenizaciji (ali harmonizaciji v EU). Po drugi strani pa lahko spremljamo kako se z večjo povezanostjo razširja dostopnost do raznovrstnosti in povečuje ustvarjanje novih kombinacij že razpoložljivih elementov. Gre torej hkrati za več standardizacije (ali harmonizacije), kot tudi za naraščujoče število edinstvenih pojavov¹¹.

Na ta način lažje razumemo, zakaj prihaja do nekakšne "miroljubne koeksistence" velikega števila ločenih opažanj in ugotovitev o povsem nasprotnih trendih, tako kot npr. do slabitve lokalnih skupnosti in obenem do novega lokalizma, do zamiranja regionalnih kultur in oživljanja regionalizma, do izgubljanja

¹¹ Standardizaciji se na splošno pripiše negativni predznak (kot tudi uniformnosti) in ji sociologi posvečajo le malo pozornosti.

nacionalne identitete in do novega nacionalizma itd. (Mlinar 1992). V preteklosti so se identitete oblikovale na osnovi ločenosti, izolacije, nove pa se na osnovi selektivne komunikacije. Raznovrstnost, ki je posledica teritorialne ločenosti (omejene komunikacije) upada, vendar se hkrati selektivno vključuje kot obojgitev celotnega sklada raznovrstnosti globalne družbe.

Tudi z vidika medsebojne povezanosti lahko opazimo povečevanje kot tudi zmanjševanje avtonomije akterjev/posameznikov. Ni enostavnega prehoda od avtonomije k odvisnosti (kot so predpostavljali "dependistas" v Latinski Ameriki) ali obratno. To dvoje ni medsebojno alternativno. Globalizacija vključuje tako naraščujočo avtonomijo akterjev v pogojih razširjajočega se razpona izbire, a tudi naraščujočo odvisnost od družbe kot celote. Ob *povečani avtonomiji* akterjev se *zmanjšuje* njihova *neodvisnost*. Z drugimi besedami, proces globalizacije vsebuje prehod od avtonomije zaradi ločevanja (izključenosti) k avtonomiji z vključevanjem¹². Logika igre z ničelno vsoto, ki je bila uporabna za imperije, velike sile, za politiko moči, za ekonomski in kulturni imperializem, "neodvisne države" itd.¹³, izgublja svojo pojasnjevalno moč.

V nastajajoči globalni družbi so politične odločitve o frontalnih ločitvah (odcepitvah) vedno manj pomembne in vedno bolj iluzorne. Diskrecijska moč je v tem smislu vedno bolj omejena, podobno kot to velja za univerzalne človekove pravice. Medtem ko so zagovorniki "teorije odvisnosti" videli možnost odprave odvisnosti od svetovnega jedra z ločitvijo (de-linking) od njega, pa danes postaja jasno, da to dejansko ni stvar svobodne volje in izbire.

Globalizacija in internacionalizacija

Veliko zmešnjave in nedoslednosti je v rabi pojmov globalizacija in internacionalizacija. Zlasti na disciplinarnem področju "mednarodnih odnosov" imamo že močno odvečno ponavljanje razprav, ki se odvijajo med zagovorniki "realistične šole" in "idealistične šole" in še vrsto kritik, ki poizkušajo preseči eno in drugo. Prvi izražajo bolj dosedanje, drugi pa perspektivno, t.j. upadajočo vlogo nacionalnih držav. Nakazuje pa se tudi zблиžanje med njimi v tem smislu, da krepitev globalnega ne pomeni preprosto konec nacionalne države, temveč gre bolj za spreminjanje njene vloge. Hkrati pa postaja očitno, da ne gre le za odnose med narodi, temveč za vse večjo raznovrstnost osamosvojenih teritorialnih in neteritorialnih akterjev, ki se povezujejo v globalnem merilu. V tem smislu pa je seveda zelo napačno, če ostajanje pri internacionalizaciji predpostavlja tudi, da se ohranja notranje homogena struktura družbe, tako kot so to najprej nakazovali z metaforo o "biljardnih kroglih". Internacionalizacija pač temelji na odnosih *med narodi* in torej na predpostavki o nižji stopnji diferenciacije in individualizacije kot pa globalizacija.

¹² Glej tudi razpravo o "logiki množic, omrežij in sistemov" Jana Makaroviča (1995).

¹³ Socialistične države so pretendirale na to, da so odpravile nasprotja družbenega razvoja preprosto z ignoriranjem ali onemogočanjem avtonomije (pod)skupin in posameznikov.

Globalizacija in univerzalizem

Medtem ko globalizacija predstavlja koncept s časovnimi in prostorskimi parametri, je univerzalizem značilnost načel, ki jih je mogoče aplicirati ne glede na čas in prostor. Toda tudi univerzalna načela se manifestirajo in jih je mogoče opazovati samo v konkretno določenih prostorih in časih. "Globalizacija predstavlja razširjanje uporabe univerzalnih načel vsepovsod... To razširjanje pa ne pomeni homogenizacije, vse isto vsepovsod, temveč se lahko pojavlja v praktično neomejenih edinstvenih kombinacijah" (Teune, Mlinar, v tisku).

Glede na povedano se zdi, da gre za nerazumevanje, če nekateri sociologi terjajo "odpravo univerzalizma v prid resničnega podomačenja" (Park 1988, 161). Takšna zahteva namreč napačno predpostavlja, da gre za *alternativno*, medsebojno izključujoče se razmerje. Dejansko gre bolj za razlike v pristopih nomotetične in idiografske znanosti. Pri tem je pomembno vprašanje, v koliko gre za neosnovano posploševanje, recimo na podlagi razmer v razvitem svetu, npr. za "evro-centričnost".

Vprašanje velikosti: teritorialna razsežnost in akterji

Lokalno in globalno sta pogosto sinonima za majhno in veliko. Vendar je ta primerjava ustrezna le z vidika geografske, teritorialne vključenosti. Ob tem pa se praviloma spregleda dejstvo, da razširjena dostopnost zahteva in obenem omogoča selektivnost, ki vodi k oblikovanju različnih skupin, organizacij in omrežij z majhnim številom akterjev. Te skupine nimajo nujno teritorialne osnove niti ne uveljavljajo teritorialnih razlik pri svojem delovanju.

Glede na to lahko sklepamo, da velikost skupine, glede na število članov, ni nujno indikator globalizacijskega procesa. Celotno teritorialno razsežnost je treba razumeti bolj z vidika potencialne svetovne dostopnosti, kot pa dejanske, popolne zajetosti vsega sveta. Torej pred nami ni (le) družba vse večjih enot, ki nastajajo s teritorialno ekspanzijo integracijskih procesov (EU, NAFTA), ampak (tudi) družba vedno manjših in vedno bolj različnih skupin in posameznikov, ki pa so povezani v svetovnem merilu.

Globalizacija glede na sektorsko delitev in preko nje

Številni avtorji problematiko globalizacije prikazujejo po sektorjih, funkcionalnih področjih (issue areas). Pri tem se osredotočajo bodisi na posamezno področje (Wallerstein na ekonomijo, Robertson na kulturo itd.), ali pa hkrati upoštevajo več področij (Sklair: ekonomijo, politiko, kulturo-ideologijo).

Čeprav to lahko ustreza bolj pragmatični ali kratkoročni usmeritvi, pa se na ta način hkrati zaobide temeljno dolgoročno prestrukturiranje in "destrukturiranje", do katerega prihaja na podlagi individualizacije in globalizacije. Sektorski pristop predpostavlja temeljno strukturo kot trajno in se osredotoča le na notranje spremembe. To je že konceptualno neskladno s celotno naravo globalizacije, pa tudi izkustveno glede na ugotovitve o "stapljanju struktur" (npr. Lash and Urry 1994, 94,97, o stapljanju gospodarstva in kulture v času, ko proizvodni proces v bistvu postaja proces načrtovanja; Dolores et al 1996 o izobraževanju kot sestavini komuniciranja med ljudmi nasploh, Castells o reintegraciji izobraževanja in proizvodnje idr.).

Sektorski model bo torej vse bolj prikrival kot pa razkrival dejanske procese globalizacije in individualizacije. Spremembe v smeri k vse večji raznovrstnosti in h krepitvi edinstvenih posameznikov, ki delujejo v "prostoru tokov", se vedno bolj odmikajo od predstave o segmentalizirani družbi.

Dinamika odnosov med ravnmi

Lestvica ravni in odnosi med njimi

Veliko število nerešenih vprašanj v zvezi z globalizacijo lahko uspešneje pojasnjemo, če jih postavimo v kontekst medsebojnih odvisnosti in interakcij med ravnmi teritorialne organizacije družbe. S tem se hkrati navezujemo na dosedanja spoznanja mikro-in makro sociologije (Mlinar 1994).

Da bi pri tem lahko razkrivali morebitne regularnosti, pa se ne moremo zadovoljiti z grobo delitvijo na *mikro* in *makro*, saj šele bolj razčlenjena lestvica ravni teritorialne organizacije omogoči, da lahko začnemo razkrivati določene regularnosti te dinamike. To pomeni, da: a) zavračamo kot neprimerno -sicer zaradi pragmatičnih ali vsebinskih razlogov- le eno ravensko analizo in da, tako kot Alger (1988, 336), nasploh zavračamo razumevanje določene ravni "kot ločenega študijskega področja".

V zvezi s tem se stanje spreminja tako v družbi kot tudi v družbenih znanostih. S prvega vidika je zlasti sistem držav predstavljal pomembno ločnico med lokalnim in globalnim, ki pa sedaj slabi. V drugem pogledu pa se je utrdila vrsta (sub) disciplinarnih področij, ki so predpostavljala *delitev dela* tako, da se je vsako osredotočilo le na *eno raven* teritorialne organizacije družbe (Alger, Mendlowitz 1985).

Poleg vprašanja o obstoju in (ne)upoštevanju inkluzivnosti celotnega razpona ravni pa gre še za vprašanje o *medsebojnih odnosih med temi ravnmi* in o spreminjanju le-teh v teku časa (Mlinar 1994, Svetličič 1996). V literaturi gre za zelo različne razlage oz. razumevanja, pa še ta se večkrat pojavljajo samo implicitno ali posredno v zvezi s fragmentarno obravnavo različnih konkretnih vprašanj. Poizkus sistematizacije je lahko naslednji:

1. Razlage, da gre za nekakšno "miroljubno koeksistenco" družbene realnosti na posameznih ravneh, tako da ima *vsaka svojo nišo* in ne interferira z drugimi (Solar 1987);
2. Druga značilna razlaga nakazuje ali predpostavlja, da gre za *komplementarno* razmerje tako, da se ravni vzajemno koristno povezujejo v smislu modela +/+. Jean Monnet je dokazoval, da se nacionalna suverenost zmanjšuje, kadar je ujeta v preživele oblike, tako da jo poizkušajo uveljavljati le v izoliranih "žepih". Da bi bila učinkovita jo je treba uveljavljati v širših sferah, kjer se bo zlila s suverenostjo drugih. V tem procesu nobeden ne izgublja, nasprotno, vsi dobivajo novo moč (Monnet, cit. v Fontaine 1988, 31).
3. V tretjo skupino pa uvrščam razlage, da gre za medsebojno *kompetitivno* ali celo *izključujoče* se razmerje, ki ustreza modelu zero sum game. Tretja razlaga je bolj prisotna med marksističnimi avtorji, ki, podobno kot v odnosih med družbenimi

razredi, tudi v odnosih med ravnmi teritorialne organizacije vidijo predvsem takšno "igro z ničelno vsoto". Wallerstein razlaga, da svetovna raven ni le ena od ravní, temveč je temeljna, določujoča, ki torej na nek način nadomešča nacionalno raven. Sicer pa sta tudi Dahl in Tufte (1973) poudarjala, da manjše, lokalne enote, prepuščajo svojo avtonomijo naslednjim večjim enotam kar v nekakšnem zaporedju, tako da potem z vključevanjem v nadnacionalne organizacije tudi suverenost nacionalne države začne upadati. Tako lahko v prihodnosti tudi nacionalna država postane le nekakšna lokalna oblast.

Vsaka od teh prikazanih razlag se sicer lahko opira na določene elemente stvarnosti. Vendar pa je njihova glavna pomanjkljivost v njihovi statičnosti, tako da ne pojasnjujejo kako se sčasoma odnosi med ravnmi spreminjajo in koliko se razlikujejo glede na to, za katere ravni gre.

Na sploh je videti da gre za paradoks, ker se *razpon ravní razširja* (poleg nacionalne še nadnacionalna in globalna), obenem pa prihaja *do zблиževanja med njimi*.

Regularnosti v odnosih med ravnmi

Poskušajmo najprej predstavljene grobe razlage vsaj hipotetično specificirati.

1. *Prva propozicija*: odnosi med ravnmi so različni glede na položaj ravni na celotni lestvici od lokalne (če se omejimo na teritorialne enote, sicer pa od individualne) do globalne, glede na njihovo medsebojno bližino/oddaljenost na tej lestvici; čim bližji sta si dve ravni, tem bolj *kompetitivni* so njuni medsebojni odnosi; čim bolj oddaljeni sta si na lestvici celotnega razpona ravni, tem bolj komplementarni in medsebojno podpirajoči so odnosi med njima.

V tem smislu gre za bolj kompetitivne odnose med nacionalno in regionalno ravnijo in za večjo vzajemnost med regionalno in nadnacionalno ravnijo¹¹.

2. *Druga propozicija*: odnosi med ravnmi se spreminjajo v teku časa, vendar pri tem ne gre:

- a) niti za naključne spremembe
- b) niti za linearnost v spreminjanju odnosov med ravnmi teritorialne organizacije družbe.

Izkustveno lahko vidimo, da krepitev povezanosti na ravni nadnacionalnih regij (Evrope) hkrati že desetletje spremlja upadanje trgovinskih tokov v globalnem merilu. Ali pa naslednje: nekatere novo nastale države so zmanjšale že prej obstoječo zunanjo povezanost in hkrati tudi zmanjšale avtonomijo svojih subnacionalnih enot.

Vse to si lahko razlagamo v tem smislu, da višja stopnja raznovrstnosti v razširjenih teritorialnih okvirih terja določen čas za njeno integracijo, preden se proces nadaljuje spet na višji ravni (Pusić, 1974).

3. *Tretja propozicija*: gre za splošno težnjo, da enota na določeni ravni sama poizkuša doseči višjo stopnjo povezanosti (integracije) z enotami na istih ali višjih

¹¹ *Evropska Unija s številnimi programi podpira tudi direktno, transnacionalno povezovanje regij, medtem ko je značilno, da nacionalna raven v različnih oblikah dostikrat zavira takšno povezovanje, nad katerim izgublja svojo kontrolo (Bučar 1993).*

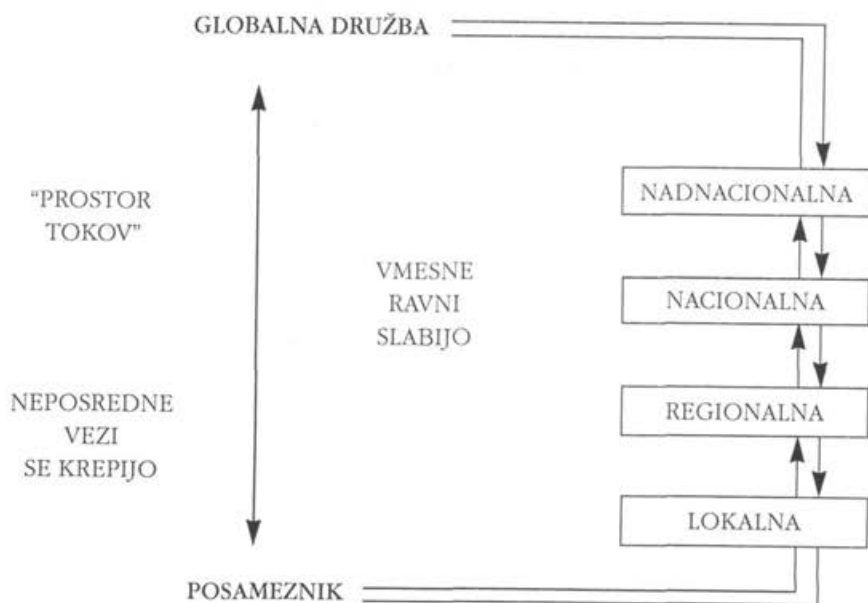
ravnih, ne da bi hkrati dopuščala tudi notranjo diferenciacijo/avtonomizacijo. To pa pomeni odstopanje od splošne razvojne težnje k "penetraciji diferenciacije v substrukture" (Blau 1977), ki ne more trajati dalj časa.

To je značilna protislovnost zlasti v evropskem kontekstu, kjer se kaže težnja, da bi se nacionalne družbe vključevale v širše kontinentalne okvire kot relativno homogeni bloki.¹⁵

4. Četrta propozicija: s povečevanjem dostopnosti (povezanosti) med ravnmi se zmanjšuje njihov medsebojno izključujoči se značaj in njihova hierarhičnost. Namesto alterantive - centralizacija - decentralizacija - gre vse bolj za partnerske odnose pri večravninski sodelovanju v družbeni in politični moči pri reševanju posameznih problemov.

Značilni primeri za to so programi Phare, za katere prihaja pobuda iz Evropske unije, in ki v svoji zasnovi in izvedbi terjajo sodelovanje nadnacionalne, nacionalne, pa tudi regionalne in/ali lokalne ravni. Podobno velja za nekatere programe UNESCO v svetovnem merilu.

5. Peta propozicija: z intenzivnejšim povezovanjem na višji ravni se krepijo težnje k homogenizaciji (v okviru Evropske Unije npr. 300 ukrepov za harmonizacijo), s katero se zmanjšuje medsebojna izključnost (standardov) med teritorialnimi enotami na nižji ravni. Pri tem ne gre le za tehnične standarde, temveč tudi za pritiske z višjih ravni za kooperativno razreševanje konfliktnih teritorialnih zahtev. Na ta način povečana dostopnost je potem podlaga za (možnost) povečane raznovrstnosti. Vendar to ni več raznovrstnost na podlagi frontalnega teritorialnega ločevanja, temveč na podlagi selektivnejšega povezovanja.

Vse to se mora upoštevati v širšem kontekstu teritorialnega razširjanja in hierarhičnega sploščanja (Mlinar 1995) ter teženj k deteritorializaciji. To pa vključuje tudi lokalno-globalno zблиževanje, konvergenco: krepitev neposrednih povezav in slabitev posrednikov.

Izziv izkustvenih ugotovitev: prvobitnost, identifikacija in globalizacija

Kot temeljno *odstopanje* od vsesplošne usmerjenosti k globalizaciji se pojavlja empirično ugotovljeno dejstvo, da je v evropskem in svetovnem merilu še zmeraj najpomembnejša teritorialna enota, s katero se ljudje identificirajo - lokalna skupnost. Poleg navezanosti na svoj kraj ima sicer določen pomen tudi navezanost na narod, medtem ko je vse, kar je preko teh okvirov, s subjektivnega vidika skoraj zanemarljivo (Mlinar 1994, Jacob et al. 1993, Toš, 1997, World Value Survey 1990). To predstavlja izziv za sociologijo, ki terja ustrezno pojasnilo, saj v določenem smislu negira razlage o globalizaciji. Naše vprašanje se navezuje na dosedanje razprave o globalizaciji glede na razlike med politično-ekonomsko integracijo in družbeno identifikacijo. Tako Bernard Poche (v Mlinar 1992) poudarja, da "teritorialna identifikacija sledi svojo lastno logiko in se uveljavlja na drugih osnovah kot globalizacija" ter nadaljuje, da ne vidi razloga, zakaj naj bi "teritorij politično-ekonomske integracije in teritorij družbene identifikacije bila skladna..., saj ne pripadata istemu redu".

Alain Touraine (1995) se je temu vprašanju približal s tem, ko je izpostavil razliko med ekonomsko globalizacijo in kulturno fragmentacijo in, z drugimi besedami, z razlikovanjem med "instrumentalnostjo" in "identiteto". Po njegovi razlagi razvoj v Evropi ne bo sledil ameriškemu vzorcu, še posebej kar zadeva odnos med "ekonomskimi uniformnostmi in kulturno raznovrstnostjo". Toda tako kot se zdi v kratkoročni perspektivi takšna razlika nesporna, tako se zdi sociološko nesprijemljiva implicitna predpostavka, da bi za en kontinent - tudi dolgoročno - veljale drugačne razvojne regularnosti kot za drugega.

⁹ Nekateri francoski državniki so se zavzemali za "pravico do različnosti", ko je šlo za Francijo v zvezi s težnjami k amerikanizaciji, vendar pa se niso zavzemali za takšno pravico tudi znotraj Francije.

Najpomembnejša teritorialna identifikacija

	kozmpolitska*	nacionalna**	lokalna***
Italija	20	28	41
Belgija	18	22	47
Francija	18	28	41
Portugalska	14	27	40
Finska	14	41	33
Nizozemska	13	34	44
Britanija	12	32	40
Švica	12	17	51
Zahodna Nemčija	12	14	35
Bolgarija	11	30	51
Španija	10	29	46
Turčija	9	46	34
Madžarska	9	27	58
S. Irska	8	22	48
Avstrija	7	27	35
Švedska	7	25	56
Poljska	7	52	29
Irska	5	37	44
Romunija	5	32	48
Norveška	4	14	69
Danska	4	22	52

Vir podatkov: World Value Survey, 1990.

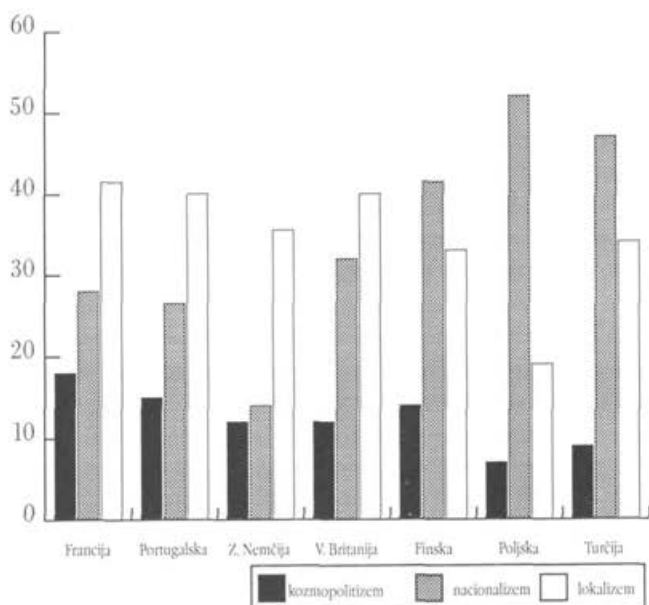
Zastavljeno vprašanje v anketi: "Kateri od teh geografskih skupin bi rekli, da pred-
vsem pripadate?"

* % svetu kot celoti, kontinentu ali njegovemu delu

** % državi kot celoti

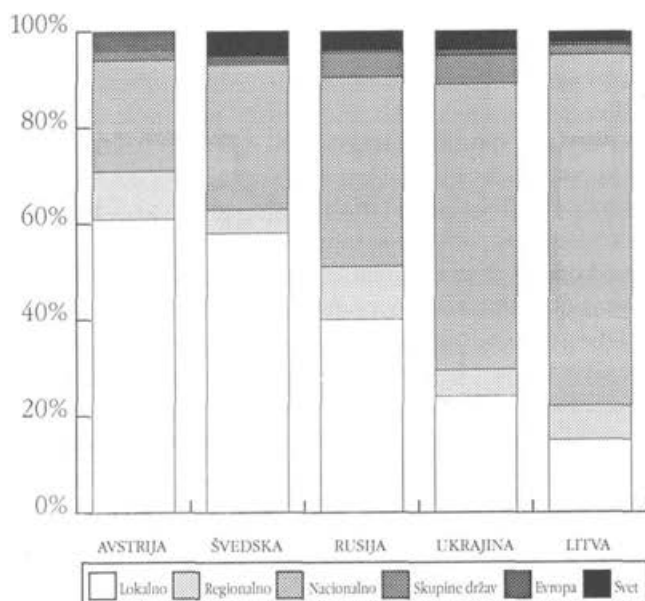
*** % kraju ali mestu, kjer živite?

Najpomembnejša teritorialna identifikacija po državah

Vir podatkov: World Values Survey, 1990-93

Prva najpomembnejša identifikacija

Vir podatkov: Raziskovalni projekt "Democracy and Local Governance", II. Teune et al.

Čustvena (primordialna) navezanost¹⁶ pomeni podaljševanje danosti, kar potiska na stran samo-refleksijo in s tem samostojnost ter selektivno povezovanje akterjev v širšem prostoru. Takšna navezanost na *lokalno, znano, ponavljajoče in izključujoče* pa pomeni, da vsaj upočasnjuje spreminjanje v "kognitivno-utilitarni" razsežnosti individualizacije in globalizacije. Primordialna navezanost zmanjšuje odzivnost na izziv povečane dostopnosti in ponudbe opcij v širšem prostoru.

V tem smislu je lažje razumeti tudi relativno omejeno mobilnost ljudi (delovne sile) v Evropi v primerjavi z ZDA. Vendar pa se zdi preveč pavšalno prikazovati razliko med ekonomijo in kulturo, tako kot Touraine, da namreč gre za ekonomsko globalizacijo in kulturno fragmentacijo. Vsaj popularna kultura ne ostaja zaprta v lokalne ali nacionalne okvire, kot to zelo vidno izražajo mlajše generacije (Mlinar, Trček, v tisku).

Proces vključevanja "zunanega" in njegovega podomačenja se vendarle nadaljuje, še zlati s kognitivnega vidika, zaradi globalnega vdora informacij. S tem pa je v evropskem in v svetovnem merilu ljudem vse več skupnega, kar slabi prejšnje bariere med nacionalnimi družbami. V kolikor bo na ta način prihajalo do preobrazbe od "prostora krajev" k "prostoru tokov", pa se bodo še zaostriła številna nasprotja, ki temeljijo na *različni dinamiki spreminjanja emocionalnega in racionalnega*. Mobilnost v svetovnem merilu, ko gre npr. za strokovnjaka, zakonca ki sta oba privržena profesionalni karieri, bo puščala za sabo praznino na ravni družine, kar bo še posebej prizadelo otroke, ki se jim odmika emocionalna opora.¹⁷

Medtem ko je lokalno vedno predstavljalo nekaj konkretnega in je tudi nacionalno imelo svoje reprezentante, pa se je bilo vsaj doslej težko identificirati z globalnim, ki je predstavljalo nekaj bolj odmaknjene in abstraktnega. V kolikor bo v prihodnosti prihajalo do lokalno-globalne konvergence bo seveda tudi v tem pogledu prišlo do pomembnih sprememb.

Nacionalna odprtost, manjšina in večina

Z vidika procesov globalizacije in individualizacije prihaja do prestrukturiranja, v kontekstu katerega lahko pojasnujemo tudi *vključevanje* in *izključevanje* manjšin, konec koncev pa preseganje te delitve na manjšino in večino na sploh. Podobno kot so bili *manjši* narodi v preteklosti velikokrat potlačeni ali podrejeni *bližnjim večjim* narodom, tako je tudi znotraj nacionalnih meja bila (in je še) značilna - bolj ali manj groba - dominacija nad manjšinami. Z globalizacijo pa dolgoročno prihaja do krepitev manjšin in sproščanja vezanosti na tako podrejeno vlogo, hkrati pa do njihove vse večje številnosti in raznovrstnosti, ki konec koncev povsem relativizira to vprašanje. Značilne spremembe so naslednje:

¹⁶ Edward Shiels je razvil koncepcijo "primordial attachments", kar se nanaša na tiste, ki izhajajo iz podobnih danosti, tako kot so sorodstvena bližina, navada, vera, jezik, ... (Gusfield 1996, 53). Uporablja se tudi oznaka "primordial sentiments".

¹⁷ Ena od raziskav v ZDA je pokazala, da mladoletniki s svojo materjo preživijo povprečno na dan 30 minut, s svojim očetom pa le 5 minut. (Cobb et al. 1995).

1. Z odpiranjem meja nacionalnih držav se etnična manjšina iz ene države lahko intenzivneje povezuje z matičnim narodom v drugi državi in s tem pravzaprav preneha biti manjšina. Toda to še ne vključuje specifičnosti globalizacije.

2. Drugi vidik krepitve manjšin (ne le etničnih) je intenziviranje *transnacionalne povezovanja* pripadnikov posameznih manjšin v smislu družbenih gibanj. Takšna povezanost jim hkrati predstavlja *legitimizacijo* njihove identitete znotraj nacionalnih družb. Tako pridobivajo večjo mednarodno podporo in zaščito, ker postajajo subjekti mednarodne in svetovne politike. Ravno *podrejeni položaj* znotraj nacionalne države je torej pomembna *motivacijska sila* za "internacionalizacijo" in hkrati tudi učinkovito sredstvo proti represiji države. Med drastičnimi ukrepi s katerimi manjšina nastopi je ravno to, da zagrozi državi z internacionalizacijo manjšinskega vprašanja.

3. V okviru relativno zaprte in segmentirane družbe znotraj nacionalne države imajo tudi etnične skupine federalnih enot s formalno priznanim, enakopravnim položajem, lahko dejansko vlogo "permanentnih manjšin"¹⁸. V razširjenih teritorialnih okvirih, z večjo kompleksnostjo in fleksibilnostjo ter hkrati z utrjevanjem univerzalnih standardov, pa naj bi presegali tudi takšno vnaprejšnjo obsojenost na podrejeno vlogo.

4. Sedaj značilno omejevanje priznavanja in vključevanja le "avtohtonih manjšin" bo postalo, s sproščanjem prostorske mobilnosti, vedno bolj arbitrarno in neživljenjsko. Po eni strani se bo s povečevanjem deleža priseljencev iz drugih držav povečeval tudi občutek ogroženosti domačega prebivalstva, še zlasti pri manjših narodih, po drugi strani pa vse večjega deleža prebivalstva, po poreklu od drugod, ne bo mogoče izključevati in - spet z etničnega vidika - nuditi le "pravico do asimilacije", kot to v imenu zaščite ogrožene nacionalne identitete predlagajo nekateri avtorji (Toporišič 1991)¹⁹.

Tako kot je bilo v pogojih omejene mobilnosti lahko utemeljeno pričakovanje, da se bodo tujci prilagodili (podredili) kulturi in normam okolja v katerega so se prostovoljno vključili kot njegovi "gostje", tako dinamiziranje te mobilnosti vse bolj zmanjšuje realnost takšne predpostavke. Čas "začasnega" bivanja je nemalokrat krajši kot pa potrebni čas prilagoditve, kar implicira večjo verjetnost diverzifikacije kot homogenizacije (asimilacije); oziroma vključevanja (priznavanja) kot pa tlačenja ali prikrivanja drugačnosti.

5. V razširjenem teritorialnopolitičnem okviru (npr. v EU) tudi prejšnja večina postane manjšina in tako se relativizira razlika med njima tudi znotraj nacionalnih meja. Spreminjajo pa se tudi razmerja med nacionalnimi družbami, saj se tudi največje med njimi znajdejo v manjšinski vlogi v razširjenem teritorialnem kontekstu, kar danes - vsaj v jezikovnem pogledu - najtežje doživljajo Francozi.

Kratkoročno lahko pričakujemo še *zaostritev problemov manjšin* v kontekstu časovno-prostorskega zgoščevanja in konvergence (so-prisotnosti) svetovnega

¹⁸ Eden od razlogov za nezadovoljstvo s položajem v okviru nekdanje Jugoslavije, v Sloveniji in na Hrvaškem, je bila ravno kritika, da se v odločanju o vsakem pomembnejšem vprašanju znajdeti v vlogi permanentnih manjšin.

¹⁹ Težko se je zavzemati za pravice in zaščito naše manjšine v drugih državah, hkrati pa vztrajati pri asimilaciji drugih pri nas.

jedra in svetovne periferije, npr. v globalnih mestih (Sasen 1991), pa tudi v obmejnih območjih nacionalnih držav, kadar bo šlo za *množične enosmerne tokove* ljudi in torej ne za diverzifikacijo na podlagi sproščenega gibanja ljudi v globalnem merilu.²⁴ Dolgoročno pa bo individualizacija te mobilnosti, hkrati s težnjo k vse večji razpršitvi, slabila "tuje" enklave in konflikte v zvezi s tem.

Deteritorializacija in globalizacija nacionalnih družb: 'narod' kot prostovoljno združenje?

Kako se bo nasprotje med vnaprejšnjo danostjo in individualizacijo/globalizacijo razreševalo v primeru nacionalnih družb? Ali je na vidiku "*konec narodov*" ali pa gre le za deteritorializacijo in določeno *preobrazbo* današnjih nacionalnih družb? Za narod ali etnično skupino je seveda pomembno: skupno poreklo, strnjjenost in dolgotrajnost skupnega bivanja njegovih (njenih) pripadnikov. Z individualizacijo in globalizacijo pa prevladajo raznovrstni interesi, ki vodijo k teritorialnemu deagregiranju in konec koncev dolgoročno - vsaj po prikazani logiki - do *svetovne razpršenosti* pripadnikov določenega naroda.

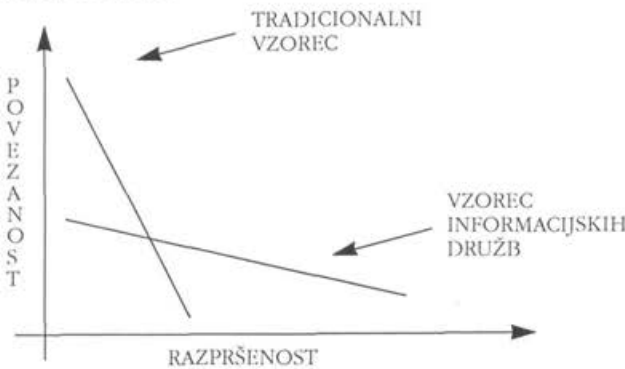
V manjši meri in/ali občasno je do tega prihajalo z odseljivanjem že doslej. Medtem ko je bilo v preteklosti značilno, da je z odselitvijo največkrat prišlo do *prekinitve povezave* z matičnim narodom v smislu ali-ali, do tega danes, na podlagi nove tehnologije prometa in komunikacij, ne prihaja več v tolikšni meri. Odselitev ni več nekakšno enkratno življenjsko dejanje, saj so danes omogočena pogostejša *vračanja*, če že ne kar *kroženje* med različnimi kraji; predvsem pa gre za razširjanje telekomunikacijskih povezav, kar je prav sedaj še posebej v vzponu.

Tako tudi William H. McNelly (1986, 70) ugotavlja: "Človeške skupnosti ... postajajo vsaj delno ločljive od geografije". Dejansko ne gre le za to, da so "ločljive", temveč se hkrati s tem tudi notranje prestrukturirajo. Izgubljajo namreč svoj prejšnji "kumulativni" značaj in vse bolj dobivajo značilnosti *prostovoljnih združenj*. Posamezniki se ne vključujejo vanje avtomatično, nerefleksivno, vsakdo že po rojstvu, temveč na podlagi osebne odločitve. To pa pomeni, da se povečuje selektivnost, v kateri se izraža individualna avtonomija posameznikov, ne pa vnaprejšnja danost v smislu "pripisanih značilnosti". Hkrati s izpadanjem nekaterih, ki bi sicer po poreklu sodili v takšno svetovno združenje, pa bo tudi težnja, da bi se vanjo vključevali drugi, ki po samem poreklu nimajo takšne kvalifikacije.

Tako npr. med tistimi, ki govorijo (ali se učijo) slovenski jezik po svetu, relativno upada delež tistih, ki jim je bil to jezik njihovih prednikov, povečuje pa se delež tistih, ki so kot (po poreklu) Neslovenci prostovoljno *izbrali ta jezik*. S tem je nakazan trend k zmanjševanju vnaprejšnje določenosti tako, da se tudi "narod" preobraža v smeri od danosti k izbiri in dobiva značilnosti "*izbirne identitete*". To bo torej vse manj vsevključujoča teritorialna skupnost, vse bolj pa združenje ali diaspora, kot omrežje v svetovnem merilu.

²⁴ V tem smislu gre za zelo občutljivo vprašanje o možnosti, da bi prišlo do porušitja sedanje etnične sestave prebivalstva v krajih ob slovensko-italijanski meji.

Razpršenost in povezanost

Kolikšen bo delež "izpadanja" je odvisno od stopnje razpršenosti pripadnikov naroda (koliko se torej odmika od tradicionalne strnjivosti), a tudi od stopnje njihove povezanosti. Na nižji stopnji razvitanosti tehnologije prometa in komunikacij je z večjo razpršenostjo razmeroma hitro upadala tudi stopnja povezanosti in se seveda s tem povečevala verjetnost asimilacije v tujem okolju. Vzorec informacijske družbe nam kaže, da je intenziteta povezanosti zmeraj manj odvisna od oddaljenosti in razpršenosti. Satelitske komunikacije so že primer za "komunikacije, ki so neobčutljive na oddaljenost". To je torej podlaga za to, da lahko z večjo utemeljenostjo predvidevamo, da bo informacijska doba (v razliko od danes prevladujočega stanja, ko gre še predvsem za asimilacijo emigrantov) okrepila preusmeritev od dosedanjih pričakovanj o "koncu naroda" k njegovi radikalni preobrazbi.

V dolgoročnem smislu lahko pričakujemo, da bo posameznik zmeraj manjši del svojega življenja prebil znotraj teritorialnih meja svojega naroda ali kraja "stalnega" prebivališča. Njegove "časovno-prostorske poti" (Haegerstrand) bodo dosegle maksimalno diverzifikacijo v svetovnem obsegu; vsakdo bo - vsaj v idealno-tipskem smislu - uveljavljal svojo edinstvenost.

Povratak k zaprti sistemski paradigmi

Preden zaključim, moram še opozoriti na to, da *globalizacija kot proces* predstavlja zelo različno "zgodbo" kot pa jo *globalna družba*. Prva namreč vključuje širjenje v prostoru, tako z vidika ekonomskih kot tudi emancipacijskih teženj. Vključuje povečevanje obsega, a tudi osvobajanje akterjev od vnaprej določenih struktur znotraj teritorialnih enot. Toda čim hitreje je to prehajanje preko tradicionalne vezanosti v prostoru, tem bolj se spet približujemo nasprotnemu, to je *ekološkim omejitvam* sveta kot celote. Spopademo se z mejami rasti in torej spet z mejami svobode.

Najvišja stopnja teritorialne inkluzivnosti pomeni izgubo zunanega sveta, in s tem prestop od paradigme odprtega k paradigmi zaprtega sistema. Svet postaja totalni sistem - izraženo s Hirschmanovo terminologijo - kar za posamezne akterje

pomeni brez "izhoda" (exit) in z oslabljenim "glasom" (voice). Tu ne bo več zunanjih alternativ niti v tem smislu, da bi se človek lahko osvobodil te celote niti tako, da bi se izmaknil svoji odgovornosti (tako kot se višji sloji v ZDA danes umikajo v predmestja).

To pa nadalje pomeni, da nezaželenih posledic (npr. ekoloških) ne bo mogoče prenesti na druge tako, da ne bi vplivale tudi na nas same. Povečevala se bo pomembnost razhajanja med življenjem v fizično omejenem in informacijsko razširjenem prostoru. Medtem ko se bo v virtualnem prostoru razširjala globalna informacijska družba, pa bodo meje fizičnega sveta nujno terjale omejevanje v individualnem in družbenem delovanju ter povratek k logiki "zero sum", kar bo pomenilo manj avtonomije akterjev, a več kontrole in konfliktov.

LITERATURA

- Albrow, Martin. 1996. *Global Age*, Cambridge, Polity Press
- Alger, Chadwick. 1988. *Perceiving, Analysing and Coping With the Local-global Nexus*, International Social Science Journal, Vol. 40, August
- Alger, Chadwick, H. Mendlowitz. 1985. *Approaches to Global Issues by Local Activists in the United States*, Washington, D.C., International Studies Association Convention
- Almond, Gabriel, Bingham Powell Jr. 1966. *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Boston, Little, Brown and Company
- Amin, Ash. 1997. *Placing Globalisation, Theory, Culture and Society*, Vol. 14, No. 2, 123-137
- Beck, Ulrich, Anthony Giddens, Scott Lash. 1994. *Reflexive Modernisation*, Cambridge, Polity Press
- Becker, George. 1979. *Comment on Lenski's History and Social Change*, American Journal of Sociology, Vol. 84, No. 5, March, p. 1238-1242
- Blau, Peter. 1977. *Inequality and Heterogeneity*, New York, Free Press
- Boulding, Kenneth. 1985. *The World as a Total System*, London, SAGE Publications
- Bučar, Bojko. 1993. *Mednarodni regionalizem*, Ljubljana, FDV
- Clark, Ian. 1997. *Globalisation and Fragmentation*, Oxford, University Press
- Cobb, Clifford, Ted Halstead, Jonathan Row. 1995. *The Genuine Progress Indicator: Summary of data and methodology*, Redefining Progress, September
- Dahl, Robert A. 1989. *Democracy and its Critics*, New Haven
- Dahl, Robert A., Edward Tuft. 1973. *Size and Democracy*, Stanford, Stanford University Press
- Delors, Jacques et al. 1996. *Learning: The Treasure Within*, Report to UNESCO, Paris, UNESCO
- Fontaine, Pascal. 1988. *Jean Monnet, A Grand Design for Europe*, Luxemburg, Office for Official Publication of the EC
- Gill, Stephen, David Law. 1988. *The Global Political Economy*, London, Harvester
- Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences. 1996. *Open the Social Sciences: Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*, Stanford University Press
- Gusfield, Joseph R. 1996. *Primordialism and National, Society*, Vol. 33, No. 2, Jan/Feb, 53-57
- Jacob, Betty M., Krzysztof Ostrowski, Henry Teune. 1993. *Democracy and Local Governance*, Honolulu, Matsunaga Institute for Peace, University of Hawaii
- Lash, Scott, John Urry. 1994. *Economies of Signs and Space*, London, SAGE Publications
- Lenski, Gerhard. 1976. *History and Social Change*, in: American Journal of Sociology, Vol. 82, No. 3, November, 548-564

- Lenski, Gerhard. 1979. Probabilism Reasserted: A Reply to Becker, in: *American Journal of Sociology*, Vol. 84, No. 5, March, 1242-1245
- Lundestad, Geir (ur.). 1994. *The Fall of Great Powers*, Oxford, Oxford University Press
- Makarovič, Jan. 1995. Od avtarkije k avtonomiji, od homogenosti k enkratnosti, v: Z. Mlinar (ur.) *Osamosvajanje in povezovanje v evropskem prostoru*, Ljubljana, FDV
- McLuhan, Marshal. 1962. *The Gutenberg Galaxy*, Toronto, University Press
- McNeill, William. 1986. *Polyethnicity and National Unity in World History*, Toronto, University of Toronto Press
- Melucci, Alberto. 1996. *Challenging Codes*, Cambridge, Cambridge University Press
- Mishan, E.J. 1979. *The Costs of Economic Growth*, Harmondsworth, Penguin
- Mlinar, Zdravko (ur.). 1992. *Globalisation and Territorial Identities*, Aldershot, Avebury
- Mlinar, Zdravko. 1992. European Integration and Socio-spatial Restructuring, *International Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 12, No. 8
- Mlinar, Zdravko. 1994. Individuacija in globalizacija v prostoru, Ljubljana, SAZU
- Mlinar, Zdravko. 1995. Territorial Dehierarchization in the Emerging New Europe, in: J. Langer, W. Püllauer (Eds.) *Small States in the Emerging New Europe*, Verlag für Soziologie und Humanethologie, Eisenstadt
- Mlinar, Zdravko. 1997. The Process of Globalisation and Social Transformation in Central and Eastern Europe, European Science Foundation Conference "The transnational processes and dependencies in the transformation of Central and Eastern European societies", Praha, 14 - 16 February 1997, Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic
- Mlinar, Zdravko, Franc Trček (v tisku) *Territorial Cultures and Global Impacts*, v: Roland Axtmann (Ed.) *Globalisation and Europe*, London, Cassell
- Nisbet, Robert. 1969. *Social Change and History: Aspects of the Western Theory of Development*, Oxford, Oxford University Press
- Park, Peter. 1981. Toward an Emancipatory Sociology: Abandoning Universalism for True Indigenisation, *International Sociology*, Vol. 3, No. 2, 161-170
- Peachey, Paul, Erich Bodzenta, Włodzimierz Mirowski (Eds.). 1984. *The Residential Areal Bond: Local Attachments in Delocalized Societies*, New York, Irvington Publishers
- Pusić, Eugen. 1974. *Razvedenost i povezanost*, Zagreb, JAZU
- Rosenau, James. 1990. *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*, Princeton, Princeton University Press
- Roszak, Theodore. 1981. *Person/Planet*, London, Granada Publishing Limited
- Sassen, Saskia. 1991. *The Global City*, London, Princeton University Press
- Solar, Milivoj. 1987. Kulturni pluralizam u Jugoslaviji, *Kulturni radnik*, Vol. 40, No. 2
- Sorokin, Pitirim et al. 1930. *Systematic Source Book in Rural Sociology*, Minneapolis, The University of Minnesota
- Svetličič, Marjan. 1996. *Svetovno podjetje. Izzivi mednarodne proizvodnje. Znanstveno in publicistično središče*, Ljubljana.
- Teune, Henry, Zdravko Mlinar. 1978. *The Developmental Logie of Social Systems*, London, SAGE Publications
- Teune, Henry, Zdravko Mlinar (v tisku) *The Developmental Logic of Globalisation*, in: J.V. Ciproit, *From Past Imperfect to Future Conditional*
- The Commission on Global Governance. 1995. *Our Global Neighbourhood*, Oxford, Oxford University Press
- Toporišič, Jože. 1991. *Družbenost slovenskega jezika*, Ljubljana, Državna založba Slovenije
- Toš, Niko et al. 1997. *Mednarodna raziskava vrednot: Primerjava šestih dežel*, Ljubljana, FDV
- Touraine, Alain. 1995. *Sociologists Between Economic Globalisation and Cultural Fragmentations*, ESA Closing Lecture, Budapest, Sept. 2

PRAVI PASTI GLOBALIZACIJE STA
PROVINCIALIZEM IN NEZNANJE

Knjigi Pasti globalizacije na rob

Povzetek. Kritična ocena knjige *Pasti globalizacije*, avtorjev H.P. Martina in H. Schumana kaže, da globalizacija ni igra ničelne note kot predvidevata avtorja, ki zanemarljiva načelo/zakon primerjalnih prednosti. Slednje še kako velja, še posebej skupaj z načelom kompenzacije za tiste, ki izgubljajo zaradi mednarodne menjave in/ali globalizacije. Koristi globalizacije presegajo njene stroške, globalizacijo dvigajo k blaginji. Globalizacija krepi konvergenco med državami, če le-te vodijo pravilno ekonomsko politiko, čeprav hkrati tudi marginalizira nekvalificirano delovno silo in vpliva na zniževanje njihovih plač, nezaposlenost in socialno dezintegracijo. Vendar temu ni kriva toliko globalizacija, pač pa bolj tehnološki napredek. Kritika je izrečena tudi na račun idealiziranja vloge vlad. Pomanjkljivosti trga so manj nevarne od napak vlad. Slednje ne morejo vzpostaviti boljših tečajev kot jih sam trg, na kar avtorja namigujeta. Opozorjati javnost na negativne posledice globalizacije je dobrodošlo, čeprav sta avtorja v nekaterih delih knjige zelo blizu Marxovim zmotnim predvidevanjem o prihodnosti kapitalizma. Predlogi, ki ju avtorja ponujata, niso niti dovolj trdni niti blizu rešitvi problema. Nezanje in ozkost sta mnogo bolj nevarni pasti globalizacije od tistih, ki ju avtorja navajata v knjigi.

Ključni pojmi: globalizacija, stroški in koristi, konvergenca dohodkov, primerjalne prednosti, razslojevanje, nezaposlenost, plače

Zelo verjetni bodoči nobelevca za ekonomijo P. Krugman je v svoji knjigi *Pop internacionalizem* (1996) zapisal približno takole: če knjiga o mednarodni ekonomiji ne vsebuje niti enega sklicevanja na osnovno načelo mednarodne menjave, načelo primerjalnih prednosti, potem gre za pop internacionalizem, za populizem, kiropraktično ali kot sam pravim gori doli oziroma všečnostno ekonomiko. To se je nanašalo na L. Thurowa in nekatere druge avtorje znanih svetovnih uspešnic. Zakaj? Takšne uspešnice namreč zato, da bi ugajale javnosti in bi se bolje prodajale, često zanemarljivo temeljno načelo mednarodne ekonomije, da

* Dr. Marjan Svetličič, profesor na Fakulteti za družbene vede.

vse države z mednarodno menjavo, z mednarodnim ekonomskih sodelovanjem prodobivajo in da mednarodni ekonomski odnosi niso ničelna vsota. Od nje nima koristi le ena država na račun druge kot je to v konkurenčni borbi med podjetji. Tisti, ki seveda tega načela Davida Ricarda ne poznajo mislijo, kot pravi Krugman, da ni na svetu nobene boljše literature o teh vprašanjih.

Knjiga pasti globalizacije, avtorjev H. P. Martina-a ter H. Schumana (*Co Libri* 1997, Ljubljana) je primer takšne zanimive, provokativne, toda strokovno prešibko utemeljene literature. Če jo merimo po tem kriteriju P. Krugmana lahko kaj hitro ugotovimo, da je med 376 opombami le kakšnih 16 takšnih, v katerih se avtor sklicuje na znanstvene avtoritete, na članke ali knjige s tega področja. Če jim dodamo še sklicevanje na strokovne avtoritete ali vire v samem besedilu, bi se ta številka povzpela morda na kakšnih 30 in ne več. Med njimi seveda ni P. Krugmana, so pa L. Thurow, Marx in resnici na ljubo tudi Ricardo (str. 111), čeprav avtorja za ta njegov zakon primerjalnih prednosti pravita, da je zastarel, "da ima z današnjim svetom le še malo opraviti". Res je, doslej je doživel veliko posodobljanj, toda v osnovi še vedno drži. Sicer prav gotovo ne bi bil vključen kot prvo poglavje prav vsake knjige o mednarodni ekonomiki ali celo mednarodnem poslovanju. Posodobljene teorije mednarodne menjave ta splošni zakon dograjujejo upoštevajoč spremenjene razmere na svetovnem trgu, spremenjeno naravo trga (njegovo oligopolizacijo), rastoči pomen tehnologije in ekonomij obsega. Knjiga tudi ne navaja veliko knjig in člankov ter poročil mednarodnih organizacij, ki so bile v zadnjih nekaj letih napisane na temo globalizacije z vseh zornih kotov. Časopisni članki, največkrat zelo zanimivi, posebno v mnogih zelo uglednih strokovnih časopisih ne morejo nadomestiti malo "težje" strokovne literature, ko gre za zelo zapletene probleme, ki jih je celo definirati težko, kaj šele pojasniti vse možne razsežnosti in posledice globalizacije. Avtorjevo pojmovanje globalizacije spoznamo šele na strani 210, čeprav bi bilo koristneje, če bi jo spoznal že na samem začetku dela ob morda še drugih opredelitvah, kar bi mu tudi olajšalo oblikovanje lastnega mnenja o tem pojavu. Jasno, sklicevanje na znanstvene avtoritete ne more biti edino merilo pri ocenjevanju neke knjige, je pa gotovo ponazoritev njenega strokovnega dometa in predlogov, ki lahko na takšni osnovi nastajajo.

Zdi se, da smo kar nekako cepljeni na prevajanje in populariziranje le poljudne apokaliptične literature in zelo odporni do tiste, ki lahko več prispeva k razumevanju sodobnega sveta. Primer: silna popularnost prevedene knjige Ameriško izzivanje iz l. 1967, ki govori o "ameriških napadalcih" v obliki ameriških neposrednih naložb v Evropi. Avtor govori o vojni, o propadanju Evrope. Skratka govori o svetu ničelne vsote, v katerem nekdo zgublja, da bi drugi dobival. Epilog te knjige pa je naslednji: ta isti avtor J. J. Schreiber je kot predsednik Le Centre Mondial v Parizu poslal predsedniku Mitterandu odstopno izjavo, ker je francoska vlada pri opremljanju šol dala prednost francoskim proizvajalcem. Kasneje pa je postal predsednik ameriške multinacionalke in začel Američane svariti pred invazijo japonskega kapitala. Toliko o dolgoročni veljavi in doslednosti avtorjev takšnih del, ki so se navajala tudi pri nas na nedavnem omizju, ki ga je nacionalna televizija posvetila tej knjigi. Nikakor se ne morem spomniti, da bi imeli omizje o knjigi kašnega nobelovca iz ekonomije, čeprav gre pri globalizaciji precej tudi za

ekonomske probleme niti ob izzidu knjige kakšnega domačega prejemnika najvišjih znanstvenih priznanj ali ambasadorja znanosti na primer. Pa bi vsaj nekateri to zaslužili. Mar ni to malo provincialno, ko je vse tuje le zato, ker je tuje, tako silno dobro, da domačega niti ne vidimo. Spomnim se tudi, da je bil pri nas v osemdesetih letih silno popularen S. Kulič iz Zagreba, ki je risal zemljevide (kako je tuji kapital razdelil takratno državo, kako so tuje investicije nevarne in ogrožajo razvoj) ali pa člankov o tem, da smo šampioni po uvozu tujih licenc (kupili naj bi jih preko 200.000 v resnici jih je Jugoslavija le 1.385), ki so krive za gospodarsko nazadovanje. Tej problematiki je bilo posvečeno veliko število člankov in intervjujev. Skoraj neslišno pa so nas obšla dela, ki so to strokovno zanikala, ki so trdila, da zaostajamo zato, ker smo kupili premalo licenc, ker smo se premalo odprli, da so tuja neposredna vlaganja praviloma koristna. No, nikoli ni prepozno. Sedaj smo se odprli, bolje pa bi bilo, če bi takšna dela čitali in upoštevali že takrat, mar ne. Res pa je, da so apokaliptična pisanja potem zamrla. Nazorna ponazoritev kako slabe ideje izpodrivajo dobre.

Menim, da je v takšnem provincializmu prava past globalizacije, kajti v globaliziranem svetu, ki se mu ne moremo izogniti, bodo prosperirali le tisti, ki bodo dobro oboroženi z znanjem in propadali tisti, pri katerih bo več vredno neznanje in populizem raznih vrst.

Osnovni konceptualni slabosti knjige sta, da le-ta zanika temeljno načelo mednarodne menjave, se prav načelo primerjalnih prednosti ter da izhaja iz podmene, da je svet ničelna vsota, kjer ena država dobiva na račun druge. Vendar pa to nista edini konceptualni slabosti Pasti globalizacije. Tretja slabost je belo črno slikanje trga in države, kritike slikanja trga kot svetinje in, vsaj implicitno, povzdigovanje države v svetinjo. Ko govori o rešitvah, namreč govori o ponovni vzpostavitni moči države, vsaj nad finančnim trgom, ter o skupnosti držav v obliki EU, ki naj bi se uspešneje kot nacionalna država spopadala s sodobnimi problemi. Pa slika še zdaleč ni tako belo črna. Ekonomija je že zdavnaj spoznala, da trgi niso idealni, da imajo napake, ki jih je treba korigirati. Tu nastopi vloga države, vendar ne kot "velika vseмогоčna država", ki nadomešča trg, pač pa lahko le popravlja njegovo delovanje tam, kjer ta ne more delovati dobro. Vsemogočno državo smo, če me spomin ne vara, imeli, in ni dala dobrih rezultatov. Upam da o tem ni dvoma. Zelo nevarno je, če se vloga države obravnava kot nadomestilo trgu, če se kliče po "ponovni vzpostavitvi primata države nad gospodarstvom" (str. 18). To nas namreč kaj hitro lahko vrne v administrativno gospodarjenje, ki proizvaja to kar smo imenovali politične tovarne, ki so še vedno velik kamen okoli vratu naše tranzicije.

Res je, kot pravi knjiga, globalizacija ni naraven pojav, če to obravnavamo kot prosti pad ali kaj podobnega. Je pa naravni pojav v toliko, da ne bom kupoval v Mercatorju, če je tam dražje, pač pa pri Albancu za vogalom, če je cenejši. To velja seveda tudi med državami in ne le lokalno. V tem pogledu je gotovo naravni pojav. Vedeti pa moramo, da tudi naravni pojavi delujejo različno; prosti pad kamna ni enak prostemu padu kosa papirja. Enemu naravnemu zakonu se namreč upirajo drugi. Seveda je globalizacija tudi rezultat zavestne politike držav, ki so vse bolj liberalizirale mednarodne ekonomske pretoke in podjetij, ki mimo slabostim trga internacionalizirajo in internalizirajo svojo dejavnost, ter iščejo v svetu najcenejše

vire in optimirajo alokacijo virov ter seveda svojih zaslužkov. Ne gre namreč pozabiti, da so tisti, ki so proti globalizaciji končno tudi proti specializaciji, proti delitvi dela. Učinki globalizacije so namreč le na svetovno raven odslikani učinki delitve dela in specializacije, o katerih pa verjetno ni več nobenega dvoma v glavah še tako velikih dvomljivcev. Mednarodna trgovina in druge oblike mednarodnega ekonomskega sodelovanja takšne učinke omogočajo in pospešujejo. Vse to namreč dviga produktivnost in s tem življenjski standard.

Morda ni slučajno, da je knjiga uspešnica prav v Nemčiji. Zakaj? Nemška podjetja so začela vse več kapitala izvažati v tujino (v letu 1996 kar 28,7 milijarde dolarjev). Nezaposlenost je pričela naraščati. Nemškim transnacionalnim podjetjem očitajo, da izvažajo delovna mesta (str. 156). Ljudje pa pozabljajo, da bi do tega prišlo tudi, če te iste firme ne bi izvažale kapital saj bi morale zaradi nekonkurenčnosti domače poslovanje tako ali tako opustiti. Z izvozom kapitala so pa nasprotno, s pomočjo koriščenja cenejšega dela v tujini, ohranjala vsaj del delovnih mest in s pomočjo večjih zaslužkov v tujini pridobile čas in denar za prestrukturiranje svoje dejavnosti na višje ravni dodane vrednosti in tako na dolgi rok prispevala pri kreiranju delovnih mest, čeprav drugačnih. Res pa je, da pri tem izgubljajo delo najmanj izobraženi delavci, pridobivajo pa bolj kvalificirani. Nepoznavanje takšnih dejstev in populistično obsojanje podjetij, ki izvažajo kapital ne upošteva kaj je temu realna alternativa, ustvarja plodna tla za upor zoper tujce, češ da "odžirajo" domača delovna mesta. To se pripisuje le prilivu delavcev in izvozu kapitala ne pa na primer uvozu blaga, čeprav so ekonomske posledice v bistvu enake. Če uvažajo blago, namesto da bi kupoval domačega, s tem "odžiraš domača delovna mesta". Mnogo bolj smo občutljivi, ko gre za uvoz delavcev ali kapitala kakor pa za uvoz blaga. Takrat kaj radi pozabljamo, da tudi uvoz "odžira" delovna mesta. Dvomim pa, da bi se katerikoli potrošnik želel odreči cenejšemu ali kakovostnejšemu uvozu, ker mu to dviga blaginjo, kot tudi cenejšemu tujemu delavcu, ki dela na opraviilih, ki jih domačini često sploh več nočejo opravljati. Domači proizvajalci seveda protestirajo proti temu, razen če jih država na nek način ne kompenzira ali preizobrazi za drugo delo. Vsaka država, pa tudi Nemčija, je doslej imela tudi koristi od uvoza kapitala, ki pa je res padel od skoraj 9 milijard dolarjev l. 1995 na le 3,8 milijard dolarjev l. 1996. Končno je nemškemu gospodarskemu čudežu po drugi svetovni vojni v veliki meri pripomogel prav priliv ameriškega kapitala. V pogojih, ko začne gospodarski stroj škripati, pa postanejo zelo atraktivne teze, ki za notranje slabosti iščejo krivdo drugje, v tujcih doma (imigranti, rasizem itd.) ali pa v globalizaciji, uvozu cenejših tujih izdelkov in podobnem. Avtorja zato upravičeno opozarjata na rastoči rasizem, na porast popularnosti desnih sil, na vzpone Heiderjev, Le Pen-ov ali Buchanan-ov, v katerih programih je moč odkriti, kot pravi neki nemški politolog, odmev zgodnjih evropskih oblik fašizma (str. 173) in vse politične nevarnosti tega. Menim, da je morda to najmočnejše sporočilo knjige, čeravno ima globalizacija pri tem bolj malo opraviti, pač pa so drugi dejavniki mnogo pomembnejši. Res pa je, da je globalizacija postala dežurni krivec zaradi tega, ker se premalo pozna prave vzroke in se ne loči vzrokov ter posledic.

Naslednji greh, ki se pripisuje globalizaciji je potiskanje plač navzdol. Pozablja pa se, da so obenem s plačami manj izobraženih delavcev padle tudi cene uvoznih

izdelkov. Tudi to je rezultat globalizacije. Padeč cen pa lahko kompenzira učinke relativnega padanja plač na blaginjo. Še zadeleč pa ni dokazano, da prav globalizacija povzroča relativno padanje plač in razslojevanje. Literatura potrjuje, da ima mednarodna menjava, ki je gotovo kazalec globalizacije, malo opraviti s tem. Naraščajočemu razkoraku med razvitimi in nerazvitimi ali znotraj držav med bogatimi in revnimi, bolj prispeva tehnološki napredek. Avtorja to sicer omenjata, toda tezo zavržeta kot neoliberalistično (str. 150). Vseeno ni mogoče kar tako z levo roko zavreči celo vrsto študij in njih argumentov, ki dokazujejo, da je srčika porasta nezaposlenosti neizobraženih delavcev tehnološki napredek. Ta tudi vpliva na rast plač izobraženih in upadanje plač neizobraženih. Mednarodna trgovina ima na to skromnejši vpliv. Strokovnjaki si, kot običajno, niso edini v tem, kako ta vpliv deluje. Zastopniki mednarodne ekonomike trdijo, da to deluje s pomočjo zunanje trgovinskih cen, ker pada cena dela neizobraženih delavcev v razvitih deželah pod pritiskom cenenege uvoza iz dežel, kjer so plače takšnih delavcev nizke. Ekonomisti, ki se ukvarjajo z delom, pa trdijo, da trgovina vpliva na trg dela s pomočjo količine trgovine ne pa cen. Z uvozom naj bi dežela v bistvu uvažala delo, ki proizvaja takšne izdelke. To pa ima podoben učinek kot porast ponudbe dela, pritisk na zniževanje plač. Študije doslej niso bile uspešne v izoliranju učinkov trgovine in tehnološkega napredka na trg dela. Oboje je zelo prepleteno. Pri vsem nestrinjanju obeh šol pa je le eno soglasje, da namreč trgovina le malo prispeva k neenakomerni rasti plač izobraženih in neizobraženih delavcev, čeprav nekateri trdijo, da globalne sile prispevajo med 15 in 25% k rastočim razlikam v dohodkih v ZDA med izobraženimi in neizobraženimi delavci in ostalih državah OECD. Mednarodna trgovina naj bi temu prispevala od 10 do 20% (IMF 1997, 58). Po mnenju Williamson-a je v poznem 19. stoletju migracija delovne sile pomembnejše vplivala na neenakost kot pa trgovina. Neenakost v razvitih se je zmanjšala, ko so se te zatele v protekcionizem. (Williamson 1997, 131). Migracija danes gotovo igra manj pomembno vlogo, nevarnost zatekanja v protekcionizem pa gotovo ni izključena (z nadaljevanjem propagande, ki globalizacijo obtožuje kot glavnega krivca za porast brezposelnosti in rastoče razlike v razvitih državah. Kako pa naj bo ceneni uvoz iz manj razvitih držav kriv za razslojevanje v ZDA in razvitih državah, če ta tvori le od 3 do 8% celotnega proizvoda teh držav (IMF 1997, 58). Trgovina ni imela odločilnega vpliva na plače in zaposlenost v industrijsko razvitih državah, saj se cene proizvodov niso spremenile v škodo manj kvalificiranim. To bi se zgodilo v primeru, če bi cene enostavnega delovno intenzivnega uvoznega blaga padle v primerjavi s cenami zapletenih izdelkov visokih tehnologij, ki potrebujejo veliko visoko usposobljene delovne sile (v bistvu gre za mehanizem znanega Stolper-Samuelsonovega teorema iz leta 1941). Malo je kazalcev, ki bi takšne hipoteze potrjevali v razvitih državah. V ZDA na primer, so imele spremembe uvoznih cen le malo vpliva na zaposlenost in plače. Podobno velja za VB, Francijo, Nemčijo ter Italijo (IMF 1997, 57).

Res pa je, da je globalizacija prispevala k zmanjševanju razlik v deželah v razvoju. Koristi manj izobraženim v manj razvitih in škodi neusposobljeni delovni sili v razvitih. Zato bi vsaka rešitev, ki bi pozivala na omejevanje uvoza, bila neučinkovita in ne bi pomagala neizobraženim delavcem. Na dolgi rok bi celo poslabšala nji-

hov položaj. Upadanje plač in globalizacija res sovpadajo, ni pa dokazane vzročno posledične zveze.

Med osnovnimi negativnimi posledicami globalizacije se navaja rast brezposelnosti, zlasti v razvitih državah. Res je, da je prišlo do porasta brezposelnosti in da strokovno še nimamo jasnih odgovorov zakaj. Kljub vsemu pa je vsaj nekaj popolnoma jasno, do brezposelnosti je v največji meri prišlo zaradi tehničnega naredka. Do tega bi prišlo tudi brez globalizacije, čeravno globalizacija jasno krepi konkurenco med delom na mednarodni sceni. Nekvalificirani delavci so pod vse večjim pristiskom cenejšega dela iz manj razvitih. Res pa je tudi, da globalizacija pospešuje konkurenco tudi med kapitalom. Tudi ta, če je nekonkurenčen, zgublja delo, ker propada. Globalizacija vse te tendence le pospešuje in infrastrukturno omogoča, ni pa pglavitni spodbujevalec. Tehnološki razvoj bi povzročil razslojevanje doma tudi brez globalizacije, ker bi dobivali izobraženi in izgubljali neizobraženi. Mešajo se torej vzroki in posledice.

Globalizacija tudi ni napad na demokracijo (kot pravi podnaslov knjige) ali vsaj ne tako enoznačno in linearno kot trdita avtorja. Tehnološki razvoj tako pospešuje kot ovira demokracijo, globalizacija pa mu pri tem lahko samo "drži štango". Težko je tudi sprejeti tezo, da globalizacija ogroža stabilnost demokracije ali da sta si tržno gospodarstvo in demokracija v nasprotju (str. 220). Na nek način jo celo omogoča. Zakaj pa mi tako "rinemo" v EU in NATO navsezadnje, zakaj je Evropska gospodarska skupnost medse sprejela Španijo; da bi s tem stabilizirala njihovo demokracijo. Podobni argumenti so tudi za Srednjeevropske države, potencialne članice EU. Globalizacija in integracija kot njena pojavna oblika, je nasprotno pospešila razpad komunizma in pospešuje demokratične reforme v bivših socialističnih državah. Če je bistveni vzrok brezposelnosti tehnični napredek, potem ta, in ne globalizacija, ogroža stabilnost demokracije, globalizacija pa k temu lahko le še dodatno prispeva. Dejstvo pa je, da globalizacija tudi pomaga presegati brezposelnost. Kaj pa je drugega na primer slovenski izvoz. Kaj pa bi delala mnoga slovenska podjetja, če ne bi mogla izvažati, če ne bi imela dostopa na globalni trg, če ne bi bilo globalnega gospodarstva. Za majhna gospodarstva bi bila antiglobalizacijska strategija kar smrt. Zopet velja upoštevati načelo, da je potrebno vsako rešitev primerjati z njeno najboljšo alternativo. Za globalizacijo se je v tej luči potrebno odločiti tudi takrat, ko ni zastoj, če so stroški alternativ (na primer avtarkija ali pa protekcionizem) še višji. Odcepitev, ki so jo dolgo ponujali radikali, gotovo ni rešitev. Ne smemo pa pozabiti najbolj črnih scenarijev prve polovice tega stoletja, ko smo bili priče veliki ekonomski krizi in kasneje celo vojni kot, vsaj posredno, protiudarca predhodnemu razcvetu svetovnega gospodarstva, ko so države svoje probleme skušale reševati z zapuščanjem odprtega gospodarstva, z vračanjem v protekcionizem, s politiko osiromašenja sosedov pa vse do fašizma in nacizma. Zato je seveda nujno upoštevati tudi drugo plat zakona primerjalnih prednosti, nujnost kompenzacije tistih skupin, ki zaradi svobodne menjave izgubljajo. Na ta del Ricardovega zakona primerjalnih prednosti se prepogosto pozablja, je pa le njegov sestavni del. Na to opozarja D. Rodrik (1996) ko pravi, da globalizacija lahko pospešuje socialno dezintegracijo in zato predlaga kompenzacijo tistih, ki z globalizacijo zgubljajo s strani tistih, ki dobivajo, da ne bi

globalizacija zmagala na račun socialne dezintegracije. To bi bila namreč zelo prazna zmaga. Zato meni, da je socialna država druga stran kovanca, druga stran odprtega gospodarstva. To pa seveda še ne pomeni, da je proti globalizaciji. Poziva le na korektive, da ne bi prišlo do kontra udarca, če ne bi imeli prave politike kompenzacije.

Globalizacija tudi ni napad na blaginjo. Podatki prepričljivo kažejo, da se je blaginja v svetu povečala. Res pa je, da ne v vseh državah enako niti vseh slojev znotraj držav. To gotovo je problem, ki mu pa globalizacija ni temeljni vzrok.

Knjiga veliko govori o podivjanih finančnih trgih. Res je, dnevno se pretaka na deviznih trgih fantastičnih 1.300 milijard dolarjev. To vnaša nestabilnosti, zato velja resno razmišljati o Tobinovem "davku na greh", davku na devizne špekulacije, za katerega se zavzema knjiga. Obenem pa se ne sme pozabiti, da takšna pretakanja sledijo gospodarskim gibanjem, so bolj njihova posledica kot vzrok. Lahko pospešijo ne pa ustvarijo krizo. Osnovni vzroki so običajno drugje. Kupovanje tam, kjer je ceneje, ni špekulacija, je le normalno tržno poslovanje. Valute so končno le posebne vrste blago. Zato ni čudno, da se svet vse od leta 1970, ko je ta davek Tobin predlagal, zanj ni odločil. Prost pretok kapitala in dostop do svetovnega finančnega trga omogoča tistim, ki kapitala nimajo, da do njega pridejo in ga potem vlagajo v svoj razvoj. Zavzemanje za tak davek torej ni popolnoma nič novega. Njegov namen je gotovo dober, spornejša pa je možnost njegovega učinkovitega udejanjanja.

Še najboljše je kakovost nekega dela vrednotiti s pomočjo priporočil, ki jih daje. Ta naj bi bila naravnana v to, kako se zoperstaviti enopetinski družbi, ki naj bi bila posledica globalizacije. Priporočila izhajajo iz tega, da je število tistih, ki z globalizacijo izgubljajo več kot tistih, ki dobivajo (str. 224). Ali res? Dvomim. Močno dvomijo tudi vsi tisti iz bivših socialističnih držav, ki so po padcu berlinskega zidu hiteli odpirati vrata prepihu globalizacije, dvomi tudi 95% držav, ki so liberalizirale svoje zakonodaje in ne obratno. Lahko se seveda motijo, kot so se v zgodovini že. V temelju zagotovo ne, v izpeljavah pa kaj lahko. Mislim na hitrost in način odpiranja. Tu je bilo in je zagotovo veliko brezglavega hitenja in zaletavosti ter ujetništva prestižnega političnega tekmovalja "pa naj stane kar pač stane".

Tudi podmena, da imamo nadnacionalno gospodarstvo (str. 230) je vprašljiva, saj so kljub vsemu celice svetovnega gospodarstva še vedno države in nacionalna podjetja, ki seveda delujejo preko meja. Nadnacionalnih podjetij, o katerih govori knjiga ni, multinacionalna, ustanovljena z mednarodno pogodbo, so zelo redka in prava, ki bi naj nastala v EU na osnovi posebnega statuta in bi se registrirala le v Bruslju in ne kot sedaj v vsaki državi, kjer delujejo, so pa še le na obzorju. Vse ostalo je plod domišljije. Res je, da so ta podjetja zelo močna, vendar niso nad suverenostjo držav. Pozablja se tudi, da največja transnacionalna podjetja zaposlujejo v svetu 6 milijonov ljudi. In niti slučajno ni mogoče enostavno sklepati, da bi te iste ljudi lahko zaposlovale tudi domače firme. Če te morda takšnih podjetniških priložnosti zaradi omejenega domačega obzorja sploh ne bi bila sposobna odkriti, ker ne bi razpolagala s takimi informacijami kot transnacionalke niti z viri, potrebnimi za določeno dejavnost in prodor izdelka (storitev) na trg.

Z nekaterimi priporočili seveda ni problemov, čeprav imajo bolj malo zveze s samo globalizacijo, ker zvenijo bolj kot program neke stranke kot pa kakšna strokovno utemeljena, na dejstvih utemeljena priporočila. Druga so bolj problematična. Med njimi je trditev, da je v globaliziranem gospodarstvu velikost edini pomemben dejavnik moči (str. 233). Cel kup literature govori o tem, da je znanje osnovni vir moči, da pa je v preteklosti to res bila velikost ozemlja itd. Kar 64 % nacionalnega bogastva danes v povprečju tvori človeški kapital (UNDP 1996).

Zelo problematična je tudi teza, da naj se menjalne tečaje ustali in njihovo zunanjo vrednost določi s pogajanjem. Na tak način bi se "Euro posrečilo povzdigniti v vodilno valuto". Študentje se učijo, da so tečajji, če naj bodo odsev realnih gospodarskih gibanj, odsev ponudbe in povpraševanja po devizah (no centralna banka pri tem seveda tudi intervenira kot tržni akter in malo pomaga tečaju navzgor ali navzdol, kakor je pač potrebno). Administrativno določanje tečajev, kar določanje s pomočjo pogajanj je (za kar se zavzemata avtorja), je daleč od tega. Kaj pa bi bilo tudi sicer drugače, če bi sedaj Euro tiranija le zamenjala "tiranijo" dolarja. Zdi se, kot da bi hoteli zdraviti alkoholika tako, da bi mu namesto belega vina ponudili črnega. Ali bi bilo pri tiraniji Eura manj razslojevanja? Ne, prišlo bi morda le do malo drugačne prerasporeditve koristi od globalizacije, do drugačnih bolj uravnoteženih pogajalnih razmerij med Evropo in ZDA. Pri tem bi Evropa, kot bolj socialna, lahko na dolgi rok konkurenčno zgubljala in še bolj zaostajala za ZDA. Enopetinska družba pa bi še naprej lepo prosperirala, sprva zaradi evropskih socialnih korektivov morda manj intenzivno, na dolgi rok pa še bolj, zaradi krhanja svoje konkurenčnosti.

Problematični so tudi socialni in okoljevarstveni standardi za svetovno trgovino, za katere se avtorja zavzemata. Ta ideja je pravzaprav povzeta iz sicer zelo kritiziranih ZDA, kjer so sindikati in še kdo nasprotovali širitvi NAFTA na Mehiko, ker naj bi prepeceni mehiški delavci neloyalno konkurirali ameriškim in jim "odžirali" delovna mesta. Tudi zaradi nižjih okoljevarstvenih standardov bi bilo mehiško blago cenejše. Prvo je zopet skregano z drugim temeljnim načelom mednarodne ekonomike, ki pravi, da je mednarodna menjava posledica različne obdarjenosti z dejavniki in seveda njihovih različnih cen, da pa se te razlike lahko popravljajo z različno produktivnostjo. Skratka, če je mehiški delavec cenejši je pa ameriški lahko produktivnejši, pa smo spet na istem. Produktivnejši ameriški razliko v ceni dela namreč lahko kompenzira z višjo produktivnostjo. Produktivnost in nizke plače sta zamenljivi kategoriji. Pa še tole: uvajanje takšnih svetovnih standardov bi šele pospeševalo ustvarjanje enopetinske družbe, saj bi štiripetinskim državam svetovnega juga odvzeli še tisto malo virov trenutnih primerjalnih prednosti, ki jih imajo zaradi cenejšega dela. Avtorja se zavzemata načelno za zmanjševanje razlik med bogatimi in revnimi tako znotraj držav kot med državami, toda vsaj nekateri njihuni predlogi očitno delujejo ravno nasprotno. To velja tudi za njuno implicitno mnenje, da Indijci ne bi smeli delati za razvite kot programerji, ker s tem programerji v razvitih državah izgubljajo delo (str. 100), da je to nekako nepravilno tekmovanje.

Še bolj pa je vprašljiva teza s strani 141, da namreč nezaščitena integracija držav v razvoju v prostotrgovinska območja razvitih industrijskih držav, povzroča več

škode kot koristi. Ko so "regenti revnejših držav južne poloble to dojeli že pred leti, so svojim državam utrlji veliko modrejše pot v blaginjo". Ali tes? Za kakšno pot pa gre? Izkazalo se je, da je strategija uvozne substitucije propadla, da je bila uspešnejša strategija navzven naravnane razvoja ali pa vsaj neka mešana strategija, v kateri je bil protekcionizem le začasen instrument pred odpiranjem v svet. Nekako ne vidim te modrejše poti, ki ne bi bila v osnovi naravnana v vključevanje v globalno ekonomijo. Modro pa je bilo od nekaterih voditeljev teh držav, da so spoznali svoje zmote glede protekcionizma in ideologije in spremenili svoje politike. Najboljši je na primer primer Cardosa, za katerega se ve, da je bil ugleden zastopnik odvisnosne šole, sedaj, kot predsednik Braziliije, pa zastopa njeno polno sodelovanje v globalnem gospodarstvu. Celo več, mnogi zlobneži celo pravijo, da so odvisnosno šolo izumili v bistvu marksisti, ki pa so delali za OZN in tam seveda niso mogli zastopati marksističnih stališč. Dejanskih razlik med enimi in drugimi pa je kaj malo.

Nekako ne vidim, kako bi predlagani ukrepi rešili nekatera resnična vprašanja v zvezi z globalizacijo, pred katerimi si gotovo ne velja zatiskati oči. Kako preprečiti, da ne bi sedanja plima globalizacije naplavila ponovno protekcionizem, trgovinske vojne in s tem ponovile scenarij z začetka tega stoletja? Avtorja ne ponujata učinkovitih predlogov, več pa je več parolskega in normativnega pozivanja. Geslu A. Lincolna, "ukinite carine in spodbujajte svobodno trgovino, pa bodo naši delavci, v katerekoli gospodarski panogi, tako kot v Evropi, padli na življenjsko raven tlačanov in siromakov" (str. 97; da ne pozabimo, to je izjavil predsednik ZDA, države, ki je "izumila" in začela prosperirati s pomočjo protekcionizma) je nujno treba postaviti po robu vsaj znamenitega francoskega zagovornika svobodne trgovine F. Bastiata in njegovo peticijo proizvajalcev sveč, s katero se je hotel ponorčevati iz protekcionistov, ki pravi takole:

"Tujci, ki razpolagajo s superiornimi sredstvi za proizvodnjo svetlobe grozijo preplaviti naš trg s ceneno svetlobo. Ta nasprotnik ni nihče drug kot sonce. Zato predlagamo zakon, po katerem bi morali zapreti vsa okna in vrata, odprtine in špranje, skozi katere prodira sonce v naše domove na škodo donosne domače industrije sveč". Komentar verjetno ni potreben.

Res pa je, da knjiga odstira temne strani globalizacije na poljuden, celo shrljiv način. Posamezni argumenti so zelo plastični, vendar pogosto nekonsistentni. Dobro je, da opozarja tudi na to drugo plat, da se pravočasno sproži akcija, ki bo pričela popravljati negativne posledice globalizacije, ki smo jim gotovo priča. Ni pa dobro zaiti v drugo skrajnost, ko v približajočem oblaku vidimo že hurikan, katastrofo. Še zlasti ne pri nas, saj imamo stalne probleme s strahovi, da nas bodo tujci s pomočjo tujih neposrednih investicij podjarmili. Poseganje po netržnih rešitvah, se pravi po močni državi, nekatere bolj skominajo kot pa preveliko odpiranje, čeravno ne velja idealizirati trga. Le-ta ni idealen, je pa še vedno boljši kot državni voluntarizem. Ne smemo pa od njega pričakovati tega kar trg ni, to je pravičnosti. Trg je učinkovit, ni pa pravičen. Zato tudi od globalizacije ne smemo pričakovati pravičnosti, ker to ni. Lahko pa vseeno ugotovimo, skupaj z Economi-

stom, da globalizacija dviga dohodke vseh sodelujočih in da bi žrtve nepravilnosti vedno morale imeti tovrstno srečo. (Economist, 27. 1. 1996)

Pozdraviti velja tudi mobilizatorski naboj knjige, ki jo kljub kritiki ne kaže razumeti kot poziv proti globalizaciji. Menim da tako ni mišljena. Njen osnovni problem je, da je s strokovnega vidika šibko utemeljena in da ne daje, čeprav ponuja, rešitve. Rešitev ni v odpravi globalizacije, kot včasih podobni bestselerji priporočajo in v ukinjanju transnacionalnih podjetij rešitev, ki naj bi bila rakasta tvorba, ki jo je potrebno le operirati in tekla bosta med in mleko.

Knjiga res navaja mnoge pasti globalizacije, ne pa tistih, ki se mi zdijo pomembnejše. Prva je neznanje, je propagiranje populističnih idej, ki so dovolj apokaliptične, da pritegnejo pozornost in ustvarjajo vtis, da so problemi in rešitve dokaj enostavni in tudi v tem smislu nekako spodbuja nevarno preproščino. Druga nevarnost je provincializacija kot odgovor na globalizacijo in to v obeh pojavnih oblikah, o katerih govori na primer A. Debeljak približno takole: o provincializmu zapiranja na lastno gnojišče (lahko bi rekli tudi zaplotniški), na katerem je sicer toplo, vendar smrdi in provincializem sprejemanja vsega tujega kot čisto zlato (poveljevanje tujega in podcenjevanje domačega). Plodna tla za oboje je neznanje, ko ni znanja o tem kaj je znanje.

Strinjam se z uvodničarjem J. Mencingerjem, da je ta knjiga bleščeča, toda v malo drugačnem smislu. Izziva, ščemi oči, torej se blešči, manj pa je bleščeča po strokovni prepričljivosti, po moči argumentov, še najmanj pa po priporočilih. Tako bo tudi ta knjiga doživela, dolgoročno gledano, podobno usodo kot Ameriško izzivanje ali podobni bestselerji. Po veliki začetni popularnosti bo kmalu utonila v pozabo in ne bo na bralni listi študentov. Sam bom še vedno raje čital knjige P. Krugmana *Peddling Prosperity* (1994; tudi uspešnica v ZDA), ki je med drugim tudi dokaj poljudno pisana, toda strokovno dognana, a ni pritegnila javnosti, ali pa že omenjeno knjigo *Pop internacionalizem* istega avtorja in podobne. Te bodo preživele in ne bodo muha enodnevnica.

O grozljivosti pa še tole. Nekatere ugotovitve knjige vsaj bežno spominjajo na literaturo, ki smo jo včasih morali čitati. Že Marx je namreč pisal o zastrašujoči eksploataciji in razslojevanju, o tem kako kapitalistični način uporabe strojev povzroča nezaposlenost, ne pa sami stroji. To je natanko tako kakor je dokazoval sloviti B. Sykes, ki je svojim žrtvam rezal vratove in to branil takole: "Gospodje porotniki! Temu trgovskemu potniku je bil v resnici prerezan vrat! To dejstvo pa ni moja krivda, to je krivda noža. Ali naj zaradi takih začasnih nevšečnosti odpravimo uporabo noža. Pomislite vendar, kje bi bilo kmetijstvo in rokodelstvo brez noža? Mar ni ravno tako zdravilen v kirurgiji, kakor izveden v anatomiji? Če odpravite nož, nas pahnete nazaj v najhujše barbarstvo!"

Marx je govoril o tem, kako kapitalizem vsrkava vse narode v internacionalno proizvodnjo, v kateri si kapitalisti prisvajajo vse prednosti, na drugi pa raste beda. Akumulacija kapitala slabša delavčev položaj, krepi akumulacijo revščine, ki ustreza akumulaciji kapitala, dokler ne počni kapitalistična lupina in nastopi poslednja ura privatne lastnine. A v tej tezi se je hudo zmotil. Kapitalizem ni propadel, nasprotno, zelo prosperira. Pravilno pa je predvidel, da se bo razširil po

celem svetu. Morda sem šel predaleč, gotovo pa "enopetinska družba" bogatih nekako spominja na podobno literaturo.

Za avtorja je globalizacija kriva za razslojevanje znotraj in med državami ter za brezposelnost. Res je, prišlo je do naraščanja razlik v dohodkih v razvitih državah, obenem pa tudi do zmanjšanja v manj razvitih (vsaj v Aziji). Poročilo Svetovne banke ugotavlja, da se je število revnih v tem delu sveta razpolovilo. Avtorja Pasti globalizacije menita, da globalizacija pospešuje razlike med razvitimi in nerazvitimi državami. A to je le ena stran kovanca. Poročilo UNCTAD (1997) ugotavlja, da so se razlike med dohodki najbogatejših 7 držav v primerjavi s tistimi v sedmih najrevnejših povečale; leta 1995 je bila razlika 35 kratna, leta 1960 pa 20 kratna (str. IV). Sprašujem pa se, če je takšna primerjava res ustrezna, saj gre za ogromne razlike med obema skupinama držav. Obenem globalizacija pospešuje konvergenco razvoja na relaciji razviti nerazviti vsaj v primeru tistih držav, ki so zasledovale odprto strategijo gospodarkega razvoja in so se vključile v svetovni sistem, kot ugotavljata Sach in Warner (1995, str. 63) za obdobje 1970 -1989. Med temi državami so bile, poleg razvitih držav tudi take kot so Jemen, Indonezija, Koreja, Ciper, Jordanija, Barbados, Irska, Portugalska in Malezija. Sprva, ko so države še na nižji stopnji razvoja, se razlike lahko povečajo, kasneje pa pride do konvergence realnih dohodkov obeh skupin držav. Krugman in Venables (1995) gresta celo tako daleč, da trdita, da gre ta konvergenca, pod določenimi predpostavkami, na račun razvitih.

Očitno je, da posledice globalizacije niso avtomatične (niso "od boga dane") in za vse enake. Precej so odvisne od politike in strategije, ki jo zasledujejo posamezne države. Globalizacija nagrajuje dobro politiko, kot ugotavlja Mednarodni denarni sklad (1997,3), čeprav je tudi res, da pa je razslojevanje znotraj držav bilo neodvisno od politike, ki so jo države zasledovale (kot ugotavlja UNCTAD, str. V). Razlike med različno premožnimi sloji so se krepile tako v državah, ki so zasledovale strategijo pospeševanja izvoza, kot tistimi, ki so izvajale strategijo uvozne substitucije, dasiravno UNCTAD istočasno ugotavlja, da je v vseh primerih, ko je prišlo do konvergence dohodkov, to bilo rezultat izbrane razvojne strategije. V tem se UNCTAD strinja z ugotovitvijo Svetovne banke, saj tudi sam kot tak primer navaža Azijske države (1997, str. VII).

Ugotovitev, da so učinki globalizacije odvisni od politike, opravičuje naslov tega članka oziroma trditev, da je prava past globalizacije pravzaprav najbolj neznanje, nesposobnost najti prave odgovore na izzive, ki jih zastavlja globalizacija. V tem primeru je res lahko nevarna, sicer pa lahko globalizacija spodbuja razvoj.

Pasti globalizacije takšne konvergenčne tendence prezrejo. Vidi se predvsem razslojevanje znotraj držav. Poziva se na korekcije. Vendar pa znotraj izhodišč ničelne vsote, ko eni dobivajo na račun drugih, kar je v temelju napačno, rešitev ni mogoče najti. Tudi ni mogoče najti rešitve, če se zanika načelo primerjalnih prednosti, ki, čeprav modificirano, še vedno poganja mednarodno menjavo. Če ne bi veljalo, da z mednarodno menjavo vsi nekaj dobivamo, vas vprašam, zakaj pa vsi tako rinemo v mednarodno ekonomsko sodelovanje. Kot bi si v živo telo zabijali nož, mar ne. Prav pa imata avtorja, ko implicitno pravita, da je potrebno vzporedno s tem načelom izvajati tudi načelo kompenzacije in to na nacionalni in med-

narodni ravni. Na nacionalni ravni s socialnimi programi, ki pa ne smejo destimulirati uspešne, na mednarodni pa v obliki pomoči manj razvitim z ustvarjanjem pogojev, ki jim omogočajo dohitevanje najbolj razvitih (razne ugodnosti ali izjeme od splošno uveljavljenih načel). Dramatično se rišejo možne negativne posledice globalizacije, ukrepi kako to spremeniti pa sploh niso prepričljivi. Popolnoma se prezre, verjetno kljub vsemu še najučinkovitejša pot, katere manifestacija je končno že tudi EU, to pa je vse večja institucionalizacija mednarodnih odnosov, vse večje uveljavljanje multilateralnih pravil, vse več mednarodnega prava, ki lahko omejuje zlorabe in ustvarja transparentno in predvidljivo poslovanje.

Kaj storiti? Skladno z gornjo ugotovitvijo lahko pritrdimo UNCTAD-ovemu letnemu poročilu o trgovini in razvoju 1997, ki pravi, da je pravi izziv spremeniti naraščajoče profite v naložbe na način, ki bo vzdrževal socialni mir in kako izboljšati kakovost in obseg naložb. Problem je namreč v tem, da se naraščajoči profiti elite vse bolj pretvarjajo ne v naložbe, pač pa v luksuzno potrošnjo. Rentništvo je tisto, ki grozi sprožiti nasprotni udar, grozi z destabilizacijo, ki lahko odpravi dobrobiti globalizacije oziroma ekonomske integracije. Leti 1920 in 1930 nam lahko služita kot ostro opozorilo, kam lahko privede ekonomska dezintegracija. Poročilo se zavzema ne za manj globalizacije, pač pa več tudi na področjih, ki so glavna za dežele v razvoju (liberalizirati trgovino s tekstilnimi izdelki na primer). Atraktivnost protekcionizma razvitih, naperjenega proti uvozu industrijskih izdelkov iz dežel v razvoju, je ravno tako realna nevarnost, ker nas lahko potegne v vrtinec politike osiromašenja sosedov, v merkantilizem.

Na vsak način pa se kaže izogibati nevarnosti satanizacije globalizacije ali pa njeni glorifikaciji. Bistveno je veter globalizacije ujeti v svoja jadra, dobro jadrati v željeni smeri in ne v smeri, ki ti jo le ona določa ter se pri tem izogibati nevihtam. Brezvetrje (ne globalizacijska strategija) se zdi mnogo nevarnejše kot pa jadranje z vetrom, saj te ne pripelje nikamor, ostaneš na mestu. Zaradi možnega neurja se ne kaže odpovedovati energiji vetra (globalizacije) temveč se le priučiti dobro jadrati, pa tudi plavati. Izziv konca tega stoletja je, če parafraziramo Schumpetra, kako ne dovoliti, da bi destruktivne sile modernega kapitalizma dobile oblast nad njenimi kreativnimi silami (glej UNCTAD 1997, 66). In končno, zavedati se velja, da je regionalna integracija, vključevanje v EU, le pojavna oblika globalizacije. Kdor se zavzema za EU se zavzema tudi za globalizacijo. Avtorja knjige sta za evropsko integracijo, imata pa mnogo pomislekov pri globalizaciji, čeravno bi zelo težko rekli, da gre za dva različna procesa.

LITERATURA

- Economist, 27. 1. 1996
- Krugman, P. 1996. Pop Internationalism, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Krugman, P. 1994. Peddling Prosperity, W. W. Norton&Company, New York.
- Krugman, P. and Venables, A. 1995. Globalization and The Inequality of Nations. Working Papers No. 5098, National Bureau of Economic Research, Inc. Cambridge.
- IMF, World Economic Outlook. 1997, May, Washington DC.
- Rodrik D. 1996. Has Globalization Gone too Far? Institute for International Economics, Washington, March.
- Sachs, J. and Warner, A. 1995. Economic Reform and the Process of Global Integration. National Bureau of Economic Research, Inc. Cambridge. Reprint No. 2002 .
- UNDP. 1996. Human Development Report, Oxford University Press.
- UNCTAD, Trade and Development Report, 1997. 1997. United Nations, New York and Geneva.
- Williamson, J. 1997. Globalization and Inequality, past and Present. Research Observer, Vol. 12, Numb. 2, August 1997, The World bank.

ZAKAJ SLOVENCİ POTREBUJEMO SVOJ ARHIV DRUŽBOSLOVNIH PODATKOV?

Povzetek. Namen članka je oceniti prispevek k napredovanju družboslovnih spoznanj, ki ga prinaša oblikovanje arhiva družboslovnih podatkov. Med temeljnimi nalogami arhiva je posebej omenjena skrb za čim bolj transparenten opis podatkov, ki olajša sekundarno analizo. Najbolj izrazit prispevek arhiva pa je pri koncipiranju novih raziskav. Ustrežno urejeno gradivo iz preteklih raziskav predstavlja shranjeno izkušnjo o pristopih k problemom in primerjalno osnovo, dano na voljo sedanjim raziskovalcem. Arhiv se pri obravnavi gradiva osredotoča na pomembnejše družboslovne raziskave, pri čemer upošteva potrebe raziskovalcev. Ob tem goji sodelovanje s sorodnimi ustanovami na drugih področjih ter se vključuje v mednarodno izmenjavo podatkov.

Ključni pojmi: arhivi družboslovnih podatkov, empirične raziskave, sekundarna analiza, napredovanje spoznanj

Uvod

Arhivi družboslovnih podatkov so v svetu nekaj običajnega, so dobro uveljavljeni v velikem številu dežel in imajo jasno opredeljeno vlogo v okviru znanstvene infrastrukture. Novi slovenski arhiv družboslovnih podatkov bo osrednja nacionalna ustanova, ki bo iskala in skrbela za shranjevanje podatkov iz raziskav s širokega področja družboslovja, jih razširjala med zainteresirane uporabnike in spodbujala ponovno uporabo za raziskovalne in izobraževalne namene. S formiranjem arhiva podatkov se odprejo možnosti za boljšo kvaliteto zbranih podatkov iz anket zaradi večkratne uporabe in s tem ekonomične porabe sredstev. Arhiv podatkov je nekje vmes med knjižnico in dokumentalistiko ter raziskovalnim centrom. Kot nacionalna ustanova matični arhiv spremlja raziskovalno aktivnost v Sloveniji in spodbuja avtorje raziskav, da dajo zbrane podatke na razpolago drugim. Njegova dejavnost je v tesni povezavi z drugimi znanstveno informacijskimi uslugami, npr. dokumentacijo tekoče raziskovalne dejavnosti in rezultatov raziskav ter njihovih objav. Hkrati pa je podatkovni arhiv raziskovalni center, ki se ukvarja z metodološkimi problemi raziskovanja, spodbuja in krepi zanimanje za primerjalno raziskovanje ter pomaga pri razvijanju novih raziskav.

* Dr. Janez Štebe, asistent na FDV.

Sprva je bilo ustanavljanje arhivov namenjeno zgolj shranjevanju in zavarovanju podatkov iz anket pred uničenjem. Prvi takšen arhiv podatkov na svetu je bil Roperjev center v ZDA, ustanovljen leta 1957. Kmalu pa je postalo jasno, da so lahko koristi od spravila podatkov na enem mestu lahko pomnožene, če so ti podatki ustrezno preurejeni in predstavljeni. Uvajanje standardov, ki omogočajo sistematično in izčrpano dokumentacijo vsebine podatkovnega gradiva, uporabniku prijaznejši načini iskanja ter takojšnja možnost uporabe iskanega gradiva, vse to je spremenilo izgled arhivov. Namesto zaprašenih polic z IBM karticami in trakovi je sodoben arhiv ustanova, ki aktivno išče podatke, ki bi sodili v arhiv, jih preureja z namenom povečati njihovo preglednost in oskrbuje uporabnike s podatki, ki jih potrebujejo (primerjaj Scheuch 1990). Od tod izhaja predstava, po kateri lahko arhiv podatkov na podoben način kot v naravoslovju vlaganje v raziskovalne instrumente, npr. drage pospeševalnike, mikroskope in druge naprave, na področju družboslovja predstavlja temeljno raziskovalno infrastrukturo (primerjaj Mochmann 1997). Obstoj tovrstne infrastrukture, ki zahteva določena sredstva, vendar v družboslovju v neprimerljivo manjšem obsegu kot v naravoslovju, edino tudi omogoča preboj novih odkritij. Podatki v arhivu, ki so dostopni vsem, predstavljajo skupno izkušnjo raziskovalcev z določenega področja, kar spodbuja povezovanje ter dodaten razvoj družboslovnih spoznanj (Miller 1977: 36-37).

Slovinci nacionalnega arhiva družboslovnih podatkov še nimamo, zato se je smiselno vprašati, ali ga sploh potrebujemo? Lahko preživimo tudi brez njega, vendar obstoj arhiva prinaša pomembne prednosti, ki jih lahko postavimo na tehtnico. Arhiv pripomore k večji preglednosti nad obstoječim gradivom. Vrednost obstoječih podatkov se poveča zaradi lažjih primerjav v času in prostoru, če so podatki dobro dokumentirani in urejeni tako, da lahko najdemo primerljive podatke, shranjene drugod. S tem se družboslovno raziskovanje približuje resnično primerjalnemu karakterju raziskovanja, kar predstavlja ideal na področju družboslovja. Ob tem pa je vloga arhiva tudi razvojna, ko pripomore pri odkrivanju praznin in pomanjkljivosti v naši evidenci o družbi.

Namen tega članka je nakazati prispevek, ki ga ponuja oblikovanje Slovenskega arhiva podatkov pri napredovanju družboslovnih spoznanj. Najprej si bomo zastavili vprašanje, kaj sploh so značilnosti družboslovnih podatkov v razmerju do svojega objekta, družbenih pojavov. Pazljivo zbrani in urejeni podatki omogočajo zaznamovanje spremenljive narave družbe v času in prostoru. V podatkih iz družboslovnih raziskav se prepleta kompleksnost spoznavanja s kompleksnostjo obstoja družbenih pojavov, iz česar izhajajo metodološki problemi presojanja vsebine podatkov in njihove interpretacije. V nadaljevanju bomo pregledali nekatere osnovne naloge arhiva, tipična načela in postopke delovanja arhiva ter primerjali ta načela s posebnostmi, ki bi jih bilo potrebno upoštevati v Sloveniji in z najsodobnejšimi pristopi in možnostmi, ki jih omogoča zlasti razvoj tehnologij povezovanja in predstavljanja podatkov. Spremljajoče stranske koristi obstoja arhivov, ki so enako pomembne kot vloga arhiva v okviru znanstvene infrastrukture, so tudi na področju seznanjanja širše javnosti z rezultati raziskav, kjer se strošek oz. napor, ki so ga sodelujoči pri anketah vložili, povrne v obliki

prikaza rezultatov in boljših možnosti za izboljšanje problemov na področjih življenja, ki so bila predmet raziskav. Arhiv poleg sodelovanja z uveljavljenimi raziskovalci, ki sicer najpogosteje za svoje namene sami zbirajo izvorno znanstveno gradivo in se tako pojavljajo v vlogi oskrbovalcev s podatki, služi tudi znanstvenim potrebam raziskovalcev "individualistov"¹, zlasti tistim, ki si zaradi skromnih virov financiranja sami ne morejo privoščiti lastnih izvornih raziskav in za študijske namene študentom kot vir podatkov pri izdelavi seminarskih in diplomskih nalog ter srednješolcem in publicistom za splošno seznanjanje z dejstvi o družbi, o katerih so na voljo podatki.

Kaj so družboslovni podatki in kakšen je njihov pomen?

Podatki so običajno urejeni v podatkovni matriki, ki predstavlja številске vrednosti posamezne spremenljivke po enotah opazovanja. Opis podatkov tako pomeni opis teh dveh dimenzij, spremenljivk s pripadajočimi vrednostmi in enot. Pri tem glede spremenljivk lahko razlikujemo več vrst relacij med številsko vrednostjo (kodo ali šifro) in njihovim pomenom. Podatki v obliki številčk lahko neposredno odražajo lastnost pojava kot je denimo starost osebe v letih ali pa so številčke šifre za lastnosti kot npr. pri spolu 1 pomeni "moški" in 2 "ženski". Podatke, spravljene v arhivu, spremlja natančen opis vsake vrednosti, ki jih lahko zavzame spremenljivka in mesta, kjer se nahaja v podatkovni matriki. Opis podatkov je povzet v kodirni knjigi s priloženim šifrantom odprtih vprašanj, opisom sintetičnih spremenljivk in osnovnih frekvenčnih distribucij, ki jo je moč brati tudi s pomočjo računalnika. Opis spremenljivk zajema s tehničnega vidika lokacijo spremenljivke v datoteki (npr. SPSS DATA LIST), ime spremenljivke in kratek opis, imena in opis kategorij za odgovore, oznake manjkajočih vrednosti (VARIABLE IN VALUE LABELS, MISSING VALUES) in preskokov. Z vsebinskega vidika je v kodirni knjigi dano pojasnilo o pomenu posamezne šifre, kjer je ob vsaki spremenljivki zapisano celotno besedilo vprašanja. Podatek iz ankete brez priloženega besedila vprašanja je lahko karkoli, če vemo, da kdaj tudi majhne spremembe v besedilu pomenijo velike razlike v odgovorih. Zabeležene so morebitne mnemonične okrajšave in konceptualno poimenovanje spremenljivke (lestvice). Povemo lahko, ali gre za dejstva ali stališča in podamo klasifikacijo po vsebinskih področjih, ki jih zajema anketa. V okviru dokumentacije pogosteje uporabljenih raziskav težimo k temu, da podatke že na nivoju spremenljivk (in ne samo na nivoju raziskav) opremimo z gesli, ki olajšajo iskanje in primerjavo. Običajno so podatki za končno uporabo dani v obliki, primerni za delo s programskimi paketi kot je SPSS ali SAS, odpirajo pa se tudi možnosti sprotne analize podatkov preko interneta. Ker so ljudje iz arhivov navajeni na izmenjavo podatkov, poteka prevajanje zapisov iz enega v drug format rutinsko, glede na želje uporabnikov. Ni pa ta problem trivialen, zlasti

¹ "(S)ekundarna analiza omejuje oligarhijo znotraj disciplin in zagotavlja možnost, da tisti znanstvenik, ki mu je lasten bolj individualističen pristop, ni prisiljen živeti kot človek organizacije." (Hayman, 1972: 9).

zaradi hitrih tehnoloških sprememb nosilcev zapisa in računalniških paketov (glej Guy in Wright 1997).

Prav tako so v kodirni knjigi kot dokumentu, ki spremlja raziskavo, opisane enote. Enote v okviru družboslovja so spet lahko zelo raznolike. Če gre za rezultate analize vsebine posameznih člankov, je enota dokument ali del dokumenta, stopnja samomorov posamezne regije ali države se beleži na sestavljenih geografsko zamejenih enotah, če gre za povezave in odnose med osebkami, lahko te beležimo na diadah, v okviru skupin ali pa je enota sam odnos (Rossi 1989). Najpogostejša enota s področja družboslovnih raziskav so posamezniki. Pri tem opis zajema značilnosti izbora posameznikov v vzorec, stopnjo sodelovanja, uporabo uteževanja ter opredelitev populacije in časa zbiranja. Poleg opisa enot in spremenjivk je potreben še opis postopka ali metode zbiranja podatkov, ki se nanaša na raziskavo kot celoto. Pod standardni opis raziskave sodijo tako naslov, glavni raziskovalec, naročnik, izvajalec, datum in način izvedbe (po telefonu, po pošti, osebno), dolžina ankete in količina podatkov, kategorija dostopnosti podatkov ter objavljene publikacije. Vsem tem informacijam, ki služijo opisu izvornih podatkov, rečemo metapodatki. Arhiv mora zagotoviti takšen opis podatkov, ki čim bolj olajša ponovno uporabo. Podatke iz raziskav, ki so namenjeni nadaljnji uporabi in za katere je širše zanimanje, po prevzemu v arhiv pazljivo pregledajo in opremijo z dodatnimi informacijami, tako da je končni produkt očiščena in pregledana datoteka, pripravljena za analizo.

K opisu podatkov sodi tudi oznaka kvalitete, ki pomaga uporabnikom pri odločanju glede izbora podatkov v skladu s tem, koliko se lahko nanje zanesejo. Kontroliran vnos podatkov ob pomoči računalnika zmanjšuje napake pri vnosu, omogoča sprotno kontrolo vrednosti ter sprotno izdelavo analitičnih tabel za pregledovanje podatkov. Arhiv zbiralcem podatkov nudi strokovno pomoč pri pripravi raziskave, vnosu in dokumentaciji podatkov s stališča doseganja zadostne kvalitete končnega proizvoda. Dajalci raziskav so dolžni opraviti predhodno delo pri dokumentaciji raziskav, ki ga arhiv običajno samo preveri. Del teh nalog lahko opravi arhiv kot uslugo primarnim raziskovalcem. Pomembno pa je, da arhiv oblikuje in promovira standarde v okviru dokumentacije raziskav, ki omogočajo raziskovalcem kvalitetno opravljeno delo. Podobno vlogo ima tudi mednarodno arhivsko gibanje². Manj kvalitetne raziskave praviloma niso deležne iste intenzivnosti obravnave s strani arhiva, ampak je njihova uporaba prepuščena posameznim interesentom. Ker obdelava gradiva s strani arhiva terja določen čas, se uveljavlja princip, po katerem je prejeta gradivo tudi še nepregledano takoj na voljo zainteresiranim uporabnikom, ki pa s tem prevzamejo tveganja zaradi možnih napak in napor pri seznanjanju z nestandardiziranim opisom gradiva.

Poleg pretežno logičnega vidika opisa podatkov pa je pomemben tudi epistemološki vidik presoje in opisa vsebine podatkov. Vsebina podatkov s področja družboslovja, zlasti če gre za ankete, ni preprosto odsev neke spodaj ležeče realnosti družbe, pač pa je sodoločena skozi postopek konstrukcije podatkov (glej

² "Med tem, ko je individualna kreativnost pri načrtovanju raziskave in oblikovanju vprašanj dragocena, konceptualne in tehnične pomankljivosti pri predstavitvi in dokumentaciji podatkov pogosto omejujejo učinkovito uporabo podatkov". (Tanenbaum in Mochmann, 1984:505).

Bateson 1984). Družboslovec in tudi vsak drug uporabnik družboslovnih podatkov pristopa k podatkom s posebnim namenom. V eksplanatornem ali pojasnjevalnem pristopu je cilj analize podatkov podkrepitev teoretičnih konstrukтов. Podatki pa lahko v deskriptivnem ali opisnem služijo preprosto za ilustracijo in podkrepitev argumentov v diskusiji o določeni temi. Novinarju lahko služijo podatki iz ankete kot podlaga komentarja o kakem aktualnem dogodku ali potezi vlade, med tem ko družboslovec tipično teži k povzemanju in posploševanju preko posameznega primera na raven spoznanj o posebnostih in zakonitostih družbenih pojavov (primerjaj Ragin 1994). Izvorni namen pri uporabi podatkov ali konceptualno izhodišče je že eden od elementov, ki sodoloča vsebino podatkov. Različni izvorni nameni uporabe in njim ustrezni postopki zbiranja podatkov omejujejo nadaljno uporabnost gradiva za druge namene. Seveda je odvisnost podatkov od namena uporabe enkrat bolj drugič manj izrazita. Podatki so lahko produkt namenskega zbiranja in konstruiranja ob pobudi avtorjev raziskave (tipično ankete ali eksperimenti), kar v veliki meri opredeljuje vsebino zbranega gradiva ali pa so rezultat pasivnega opazovanja in beleženja spontanega dogajanja, kjer je vpliv raziskovalnega posega minimalen (zgodovinski dogodki, sekundarna analiza administrativnih kartotek, avtomatsko beleženje, etnološke terenske beležke in snemanja ter podobno). Na splošno lahko rečemo, da morajo biti podatki, ki jih hrani arhiv podatkov, opisani na tak način, da bo vsak uporabnik lahko presodil, kako ustrezni so za njegov namen. Tudi če jih uporabi za drug namen kot pa je bil izvorno avtorjev raziskave, mora drugotni uporabnik originalno pobudo pri interpretaciji upoštevati kot okoliščino, ki lahko vpliva na vrednost podatkov. Denimo, sociolog lahko proučuje življenske stile s pomočjo podatkov iz tržnih raziskav, ki so bile napravljene za komercialnega naročnika. Poleg spravila podatkov torej arhiv podatkov skrbi za to, da so shranjeni podatki čim bolj transparentni, da skozi njihov opis proseva njihova vsebina in kvaliteta. Glavna naloga arhivov podatkov je torej skrb za meta-podatke, podatke o podatkih.

Iz posebnosti predmeta, s katerim se družboslovci ukvarjajo, se pravi, lastnosti družbenih pojavov, izhaja kompleksnost in raznolikost podatkov družboslovnih raziskav. Arhivi družboslovnih podatkov pomagajo pri obvladovanju kompleksnosti družboslovnih podatkov in razločevanju različnih "dimenzij", ki se skozi zrcalijo. Najbolj neposredno je to doseženo skozi kontrolo kvalitete, skozi zagotovilo, do kakšne mere se lahko na podatke zanesemo v smislu dejanske vrednosti in ne nečesa navideznega. Najnevarnejše čeri sekundarne analize sledijo iz nepopolne dokumentacije ključnih postopkov, ki so privedli do podatka, od podrobnosti izvedbe raziskave kot je besedilo vprašanja, vzorčenje, do posebnosti pri "čiščenju" in uteževanju podatkov. Po drugi strani pa vsaka nova uporaba posameznega podatka tega vsebinsko bogati s tem, ko mu je skozi posamično uporabo pripisan dodaten pomen v interpretaciji. Za družboslovje je značilno pomanjkanje medsebojnega oplajanja znanj, kumulativnosti spoznanj, ki je deloma posledica različnih teoretskih izhodišč in s tem različnega pristopa k pojmovanju posameznih pojavov. Če nasprotno pogledamo podatek kot mesto srečevanja različnih šol in interpretacij istega pojava, je to lahko točka kot izhodišče izboljšanja medsebojne komunikacije in kumulativnosti spoznanj, ne v smis-

lu unifikacije, pač pa kot sprejemanje njihove različnosti (glej npr. Brewer in Hunter 1989). Sekundarna analiza človeka prisili v bolj teoretski način razmišljanja, s čimer se odpre možnost preseganja empiricističnega ukvarjanja z golo pojavnostjo (Hayman 1972: 23-24). Takšna naloga je v okviru filozofije nacionalnih arhivov izvedljiva na način sistematičnega spremljanja uporabe posameznega podatka na enem mestu in povezovanja podatka in poročil, člankov, primerjalnih študij narejenih na njegovi podlagi. Arhivi spodbujajo tudi epistemološke zaključke o povezanosti in prepletenosti kompleksnosti procesa spoznavanja s kompleksnostjo obstoja družbenih pojavov. Sekundarna analiza je priložnost, da poleg substancialnih zaključkov prihajamo tudi do metodoloških zaključkov. Če imamo npr. podatke o istem pojavu iz dveh virov, lahko skozi njuno primerjavo sklepamo na metodološke učinke, "kako se različni postopki obnesejo v različnih okoliščinah" (isti: 326-329).

Posebnosti filozofije razvoja arhiva podatkov na slovenskem

Eden od razlogov, zakaj Slovenija ob bogati tradiciji empiričnega družboslovnega raziskovanja še nima svojega arhiva, je v majhnem obsegu produkcije podatkov. Vsakdo, ki se zanima za podatke, se je že doslej lahko neposredno obrnil na avtorje raziskave in po neformalni poti prišel do njih. Dodatna regulacija na ta način vzpostavljenega sodelovanja, se pravi s posredovanjem arhiva, lahko le koristi, saj se izognemo morebitnim sporom, ki bi sledili iz različnega razumevanja avtorskih pravic nad podatki. Z vsakim korakom tehnološkega razvoja se zmanjša tudi količina delovnih ur, potrebnih za vzdrževanje osrednjega arhiva, tako da se kljub majhnosti povečuje skupna korist, ki sledi iz delitve dela pri dokumentaciji in urejanju podatkov, in s tem večje preglednosti gradiva. Še pomembnejši pa je dejavnik mednarodnega povezovanja, kjer se je slovenska družboslovna srenja ravno zaradi relativne majhnosti prisiljena vključevati v mednarodno skupnost. Pri tem je treba oceniti dobiček v obliki dostopa do tujih raziskav v primerjavi s stroški vzpostavitve stika in ponudka lastne produkcije, o čemer bomo več govorili v poglavju o mednarodnem povezovanju.

Ko razmišljamo o pomenu arhiva družboslovnih podatkov na Slovenskem, izhajamo tudi iz stanja razvitosti družboslovja pri nas (glej Toš 1983). Empirična tradicija se na Slovenskem, zlasti v okolju Fakultete za družbene vede in njej pridruženega Inštituta za družbene vede, goji že kar nekaj časa, kar je vidno iz obsega in trajanja tovrstnega raziskovanja (tabela 1). Vendarle ocenjujemo, da na tej podlagi še ni doseženih pravih kumulativnih učinkov, da ta potencial, ki ga tradicija predstavlja, ni v celoti izkoriščen v kvalitativnem preskoku od pretežno deskriptivnega pristopa v obravnavi podatkov k raziskovalno-analitičnemu. Znanja in izkušnje ozkega kroga ljudi, ki se ukvarjajo z empirijo, večinoma niso prodrli v širše kroge družboslovno usmerjenih intelektualcev. Obstoj arhiva bi povečal zavedanje o možnostih tovrstnega raziskovanja. Primarni namen arhiva je prispevati k boljšemu razumevanju družbe. O stvareh iz preteklosti, o katerih nimamo podatkov, ne moremo govoriti. Še slabše je, če se opiramo na podatke, ki

so pomankljivi in zavajajoči. Zato je evidenca, ki jo dajejo družboslovne raziskave iz preteklosti, še posebej dragocena. Te raziskave pa so shranjene in ponujene za uporabo v nacionalnih arhivih podatkov. Izgubljenih in slabo dokumentiranih raziskav ni mogoče ponoviti, kar zmanjša kvaliteto sedanjih ugotovitev. Sistematično iskanje dokazov iz preteklosti za raziskovanje trendov bi obogatilo spoznanja o družbenih spremembah. Ponovitve raziskav bi pomenile tudi preverjanje dosedanjih ugotovitev. Z obstojem arhiva podatkov kot vira izvornih evidenc o stanju slovenske družbe se laže približamo zanimivim in relevantnim ugotovitvam. Prikažemo lahko spremenljivo naravo družbe skozi iskanje podobnosti in razlik med družbami v času in prostoru. Zanimiva vprašanja in podatki današnjega družboslovja zadevajo npr. razlike med socialistično in postsocialistično Slovenijo, pomen in usodnost etničnih odnosov na ozemlju bivše Jugoslavije, posebnosti Slovenije kot majhne družbe na križišču vzhoda in zahoda. Slovenski družboslovci se lahko uveljavijo v svetu primerjalnega raziskovanja kot eksperti za "slovenski primer", vendar le, če imajo pri roki tudi podatke iz Slovenije primerljive z drugimi deželami.

*Tabela 1: Pregled nekaterih pomembnejših družboslovnih empiričnih raziskav na Slovenskem**

OZNAKA RAZISKAVE	ŠTEVILO (če gre za serijsko raziskavo)	LETO ZAČETKA IN NAJNOVEJŠA LETNICA	GLAVNI AVTOR RAZISKAVE ALI VIR
MKS - Anketa o masovnih komunikacijskih sredstvih	1	1962	Barbarič, Ana in Jezernik, Mišo in Toš, Niko in Vreg, Franci
Velenje/Velenje 2000	2	1964-1984	Mlinar, Zdravko in Kavčič, Bogdan in Makarovič, Jan
Poraba časa	1	1965	Szalai, Alexander in Boh, Katja
Vrednotenje lokalnih voditeljev- Mednarodna raziskava o politični participaciji	2	1966-1991	Jacob, Philip in Teune, Henry in Jerovšek, Janez in Makarovič, Jan in Mlinar, Zdravko
Images of the world in the year 2000	1	1967	Galtng, Johan in Boh, Katja
SJM - Slovensko javno mnenje	36	1968-1996	Toš, Niko
Stališča občanov o razvoju cestnega omrežja	1	1970	Toš, Niko in Mlinar, Zdravko
Socialna stratifikacija in mobilnost	1	1972	Caserman, Andrej in Knap, Žiga in Saksida, Stane
External Radio Broadcasting and International Understanding: Broadcasting to Yugoslavia	2	1973-1983	Splichal, Slavko
Faktorji pridobivanja šolske izobrazbe (FPS, Neenakost)	3	1973-1981	Makarovič, Jan
Migracije	1	1974	Klinar, Peter in Toš, Niko
Socializacijske vsebine na televiziji	1	1974	Splichal, Slavko

* Zahvaljujem se prof. Janu Makaroviču in prof. Slavku Splichalu za podatke o lastnih raziskavah. Pregled je začen, popravke in dodatke podatkov o raziskavah sprejema avtor članka.

Mariborska raziskava	3	1975-1988	Toš, Niko
Pretok sporočil na radiu in televiziji	1	1976	Splichal, Slavko
Delegati	5	1977-1985	Zajc, Drago
Balancing the One-way Flow of News in the World: The Case of Tanjug	1	1978	Splichal, Slavko
Razredna zavest ZK	1	1978	Toš, Niko
Pomen dela	1	1980	Antončič, Vojko
Problemi stanovanjske izgradnje v Ljubljani	1	1980	Gantar, Pavel in Makarovič, Jan
Nova Gorica	1	1982	Makarovič, Jan in Mlinar Zdravko
Reguliranje družbenega in ekonomskega razvoja	1	1982	Saksida, Stane in Rus, Veljko in Boh, Katja
Mladina '77	2	1984	Makarovič, Jan
Kvaliteta življenja	4	1984-1994	Antončič, Vojko in Rus, Veljko in Svetlik, Ivan
Stanje in perspektive razvoja komunalnega sistema v Ljubljani	1	1985-1995	Kos, Drago in Makarovič, Jan
Mladina	3	1985-1995	Makarovič, Jan in Ule, Mirjana in Mihelj, Vlado
Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe	1	1987	Jambreč, Peter in Toš, Niko
Kreativnost in odkrivanje nadarjenih (Škofja Loka)	1	1987	Križaj, Antonija in Makarovič, Jan
Odkrivanje talentov	2	1988-1990	Makarovič, Jan
Položaj študentov	1	1989	Makarovič, Jan in Stergar, Eva
Raziskava stališč o nacionalni varnosti	1	1990	Grizold, Anton
Jugoslovansko javno mnenje	1	1990	Toš 1992
Socialna pravičnost	1	1991	Antončič, Vojko in Rus, Veljko
Anketa o viktimizaciji	1	1992	Ferligoj, Anuška
Mediana	6	1992-1997	Božič Marolt, Janja
Srednje in vzhodno-cvrobarmeter	4	1993-1996	Kerlhenz, Reif in Cunningham, George
Nacionalna varnost in mednarodni odnosi	1	1994	Grizold, Anton in Svetličič, Marjan
Raziskava o avtocestah	1	1994	Kos, Drago
Razvojne vrednote in prostor	1	1994	Mlinar, Zdravko
Ljubljančani o Ljubljani	1	1994	Toš, Niko
Mladina in AIDS	2	1994-1995	Bernik, Ivan in Godina, Vesna
Stališča o zdravju in zdravstvu	2	1994-1996	Toš, Niko in Mitja Hafner-Fink
Elite	1	1996	Kramberger, Tone in Rus, Veljko
Sociološki vidiki razvoja občine Koper	1	1996	Mlinar, Zdravko
RIS - Raba Interneta	2	1996-1997	Vehovar, Vasja
SKUPAJ	108	1964-1997	

V javnosti in med družboslovci v fazi formiranja "pogleda na svet" je empirično družboslovje, glede na njegove potenciale, premalo prisotno. Arhivsko gradivo je mogoče uporabiti na vseh nivojih izobraževanja, od srednješolskega do diplomskega in podiplomskega študija. Zelo pomembna je vloga nacionalnih arhivov pri izobraževanju uporabnikov. Zaradi generacijskih razlik in različnih nagnjenj posameznih raziskovalcev je lahko del ponudbe arhiva tudi svetovanje pri uporabi statističnih tehnik in metodoloških pristopov v okviru analize podatkov, saj arhiv predstavlja mesto srečevanja bolj teoretično usmerjenih raziskovalcev z empirično usmerjenimi. Arhiv sam spodbuja uveljavljanje kulture empirično osnovanega družboslovnega raziskovanja. Denimo tako, da sproti seznanja strokovno javnost z najnovejšimi podatkovnimi pridobitvami in novimi statističnimi programi ter metodološkimi pristopi. Zelo zanimive so delavnice, kjer na primeru podatkov izbrane raziskave, dostopne v arhivu, dober poznavalec gradiva prikaže analitične možnosti podatkov, ki jih udeleženci lahko praktično preizkusijo. Znani so tovrstni programi seminarjev in poletnih šol v Nemčiji, na Norveškem, v Veliki Britaniji in v ZDA (programi so dostopni v brošurah in drugih publikacijah navedenih nacionalnih arhivov, najnovejši prek domačih strani na internetu). V sodelovanju s srednjimi šolami se arhiv s svojo ponudbo lahko vključi v šolske programe in raziskovalne krožke, kjer s poljudno in do uporabnikov prijazno predstavitvijo podatkov o Sloveniji lahko zbudi zanimanje za družboslovje. Zgled za to je statistični program NSD-stat, ki ga je v ta namen razvil norveški arhiv NSD (Norwegian Social Science Data Archives) in se je na široko uveljavil po šolah tako na Norveškem kot v Nemčiji.

V teh okoliščinah bi bilo potrebno umestiti tudi perspektivo razvoja slovenskega arhiva družboslovnih podatkov. In sicer gre za dilemo, ali naj bo primarna vloga arhiva v popularizaciji rezultatov družboslovnih raziskav ali pa naj bo njegova vloga predvsem znanstveno infrastrukturna, da služi raziskovalnim namenom. Kot bomo utemeljili v nadaljevanju, se sami zavzemamo za takšno strategijo razvoja, ki daje prednost osnovnim raziskovalnim ciljem zainteresiranih aktivnih raziskovalcev pred vlogo splošne javne knjižnice, kjer so podatki predstavljeni okleščeno in brez povezav z drugimi raziskavami. Tu namreč utemeljujemo, da bo slednji namen najlažje dosežen ravno skozi prvo. In sicer kot stranski produkt naporov družboslovcev, da organizirajo in sistematizirajo osnovno raziskovalno gradivo, sledi tudi povečana dostopnost različnih javnosti do tega gradiva, med njimi prednostno tudi vladnih in drugih ustanov iz javnega sektorja. Arhiv kot specializiran znanstveni informacijski center za področje družboslovja se, kakor to utemeljuje starosta arhivskega gibanja Scheuch (1990), loči od preprostega skladišča ali knjižnice podatkov po tem, da podatkovno gradivo iz raziskav obravnava na temu gradivu prilagojen način. Raziskava v arhivu ni enakovredna knjižnemu gradivu, spravljenem na policah in opremljenim z avtorjem, naslovom, letnico izdaje in izdajateljem ter ključnimi besedami. Naloga arhiva naj ne bi bila samo shranjevanje (za kasnejšo uporabo) in razširjanje (večinoma samo aktualno obarvanega) dobljenega gradiva, pač pa je njegova naloga aktivno oplemenitenje podatkov.

Vrednost podatkov se ob posredovanju arhiva lahko poveča na več načinov⁵. Navzven je pri arhiviranju raziskav to vidno, ko težimo k opisu in podrobni obravnavi na nivoju spremenljivk, na pa samo na nivoju raziskav. Končni produkt arhivskega pregleda bi bil katalog vseh vprašanj oz. indikatorjev, opremljen s stvarnim kazalom, vsebinskimi povzetki, celotnim besedilom vprašanj na računalniku, vse v smeri olajšanega iskanja potrebnih podatkov za določen namen in povezovanja sorodnih podatkov med sabo. Raziskovalcu, ki išče podatke za svoj raziskovalni problem, arhiv s svojimi izkušnjami in poglobljenim poznavanjem razpoložljivega gradiva pomaga pri pregledovanju velike množice obstoječih raziskav. V medsebojnem dialogu, med raziskovalčevo zastavitvijo problema in pregledovanjem možnosti ter načinov za njegovo rešitev, skupaj prideta do zadovoljive rešitve (Guy in Wright 1997). Značilnosti dobrih nacionalnih arhivov, da hranijo množico zaključenih raziskav, podrobno opisanih na nivoju spremenljivk, da omogočajo lahko dostopnost do iskanega gradiva z enega mesta in da posedujejo poznavanje možnosti uporabe razpoložljivega gradiva v okolju zunaj arhiva (Lane 1990), vse to povečuje preglednost podatkov.

Če vzamemo kot model raziskovalca, ki uporablja podatke iz anket. Prvi aksiom pri uporabi podatkov iz anket, ki sicer velja tudi nasplošno v družboslovju, govori, da sami podatki brez primerjav ne povedo nič, so brez vrednosti. To, da 70% Slovencev verjame v horoskop (Toš 1993), ne pove nič, če ne vemo, kako je bilo postavljeno vprašanje, kako gledajo na napovedovalce sreče, verjamejo v znanost, vse to v primerjavi z istimi Slovenci pred 5. leti in ob bok Avstrijcem, Madžarom. Povprečno 1/3 vprašanj vsake raziskave SJM je ponovljenih iz katerega od prejšnjih let (Štebe 1996). Po letu 1990 je vsaka druga raziskava SJM mednarodnega primerjalnega karakterja, ko na isti osnovi z identičnim vprašalnikom v več deželah sprašujemo ljudi o njihovih problemih. Organizirani arhivi nam olajšajo iskanje podatkov za primerjave med državami. Kot opažata Tanenbaum in Mochmann (1984:505), pa kljub obstoju arhivov rezultat iskanja primerjav za nazaj dostikrat ne da povsem uporabnih rezultatov, ker je način zastavitve vprašanj v posameznih deželah zelo svojski. Zato je v bodoče vloga arhivov še pomembnejša pri načrtovanju novih raziskav, kjer raziskovalci iz več držav v koordinaciji oblikujejo identične raziskovalne instrumente in s tem zagotavljajo primerljive podatke.

Ko se na novo lotevamo problema, ob pomoči arhiva lahko zremo, ali ni morda vprašanje, o katerem razmišljamo, nekoč že bilo postavljeno in "testirano". Če da, in velika verjetnost je, da se je nekdo pred nami s podobnim problemom že ukvarjal, imamo oprijemljiva izhodišča, skozi katere lahko vrednotimo rezultate lastne raziskave. Primarni raziskovalec že na splošni ravni, pri izbiri problema, še bolj specifično pa tudi pri iskanju formulacije vprašanja, potrebuje urejen arhiv podatkov, ki omogoča pregled velike količine že zbranih podatkov iz različnih študij. Izgradnja sistema za pregledovanje vsebine razpoložljivih podatkov je torej prvi korak na poti k njihovemu oplemenitenju, ki se nato še povečuje skozi večkratno uporabo istega podatka za različne namene, ter zlasti skozi povečan

⁵ Mochmann in Guchteineire (1988: 77) ob tem govorita celo o soavtorskem prispevku arhiva pri opremljanju in obogatitvi podatkov, tako da so ti na koncu deloma tudi avtorska last arhiva in ne le izvornega raziskovalca.

analitični potencial takšnih podatkov, ki omogočajo primerjalno raziskovanje v pravem smislu. Še posebej dragocen je prispevek arhiva pri iskanju vzporednic posameznemu podatku. Zahtevna naloga gradnje kumulativnih datotek iz mednarodnih primerjalnih anket ali pa iz nacionalnih longitudinalnih anket je mogoča le ob primerni organizaciji in natančnem pregledu nad obstoječim gradivom. V Evropski zvezi je primer takšne ureditve projekt Eurobarometer, kjer posamezni arhivi v odgovor na veliko povpraševanje po raziskavi povečujejo preglednost gradiva z nadaljnjim urejanjem, npr. z vključevanjem časovnih serij kot dodatka že obstoječim mednarodnim primerjalnim sumarnikom v eni časovni točki (Graf 1997). Tipičen raziskovalec, ki se ukvarja z interpretacijo anketnih rezultatov vsak dan in ki sam organizira zbiranje podatkov, je tudi najbolj zainteresiran za delovanje arhiva podatkov. Ker se zaveda koristi od take ustanove, bo sam prvi pripravljen svoje podatke vložiti v arhiv in jih skozenj "oplemeniti".

Podpora pri spodbujanju in načrtovanju novih raziskav je prednostna naloga arhiva družboslovnih podatkov. Ko postanejo razvidne pomankljivosti obstoječih podatkov, denimo da določen segment družbenega življenja ni zajet v raziskavah ali pa zaradi metodološke neusklajenosti rezultati raziskovanja na določenem področju niso primerljivi, to spodbudi načrtovanje in izvedbo novih raziskav. S tem se odpre nov vir podatkov, ki zapolni praznine znanja. Dialog in kritika okoli obstoječih splošnih raziskav, izvorno namenjenih sekundarni analizi, vodita v izboljšave. Npr. ob ameriški raziskavi volitev NES (National Election Study), dostopni vsem raziskovalcem prek osrednjega ameriškega ICPSR arhiva, stalno potekajo polemike, kako in kdaj meriti posamezne spremenljivke (Abramson in Ostrom 1994). Denimo ali so sočasni podatki 'exit-poola' bolj veljavni za raziskovanje volilnega ravnanja kot rezultati povolilne ankete (Wright 1993). Obstoj arhiva tako pomeni izboljšanje pri načrtovanju bodočih raziskav, saj se s tem, ko gradijo na že narejenih raziskavah, avtorji lahko opirajo na izkušnje drugih. Arhivirane raziskave služijo kot zgled manj izkušenim raziskovalcem, ko se lotevajo svojih lastnih empiričnih raziskav. Lažja dostopnost in boljše možnosti za izkoriščanje podatkov iz družboslovnih raziskav torej pripomorejo k napredovanju in večji kumulativnosti družboslovnih spoznanj.

Med sodelavci in uporabniki arhiva so običajno aktivni raziskovalci s področja družboslovja, ki obenem gojijo vrhunsko metodološko kritiko in raziskujejo učinke metode na rezultate. Zbiranje informacij o izvedbi in raziskovanje metodoloških težav posameznih raziskav pomeni, da se enkratne in osamljene izkušnje posameznega raziskovalca uskladiščijo kot ekspertsko znanje, ki je na voljo drugim. Uporabniki so dolžni citirati uporabljene raziskave ter poročati o objavah, tako da tudi objave predstavljajo informacijo o uporabnosti razpoložljivih podatkov. Arhiv tako, namesto da bi samo spremljal tekočo raziskovalno dejavnost, sam spodbuja in producira bodoče kvalitetne raziskave, ali s samostojnimi raziskovalnimi projekti ali pa kot svetovalska infrastrukturna podpora drugim projektom. Svetuje raziskovalcem z zanimivimi idejami, ki se lotevajo svojih raziskav ali pa pri analizi obstoječih. Takšna je denimo vloga centra ZUMA v okviru nemške družboslovne infrastrukture (GESIS). V svetu je sicer svetovanje pri analizi podatkov v zamiranju, saj nove generacije raziskovalcev vse bolj samostojno obvladujejo naj-

zahtevnejše tehnike. V fazi koncipiranja raziskav je zelo pomembna povezovalna vloga arhiva. Posamezni inštituti namreč običajno zbirajo podatke v prvi vrsti za svoj individualni raziskovalni cilj. S posplošene perspektive večine potencialnih uporabnikov pa se postavlja vprašanje, kako čim bolj učinkovito meriti nekatere temeljne družboslovne koncepte in zajeti najbolj tipične družbene pojave. Obstoj arhiva olajša zbiranje predlogov za nove teme raziskav, ki bi bile zanimive za večje število uporabnikov, ali v obliki omnibus raziskav ali pa v obliki dogovorjenega splošnega modula, ki se ponavlja skozi več let. Takšne raziskave so že izvorno koncipirane za širši krog nadaljnjih uporabnikov, po modelu Splošne družboslovne ankete (glej Davis in drugi 1994). S pomočjo arhiva je olajšano iskanje in oblikovanje standardov za merjenje nekaterih družboslovnih konceptov, ki vodijo tudi k večji primerljivosti rezultatov različnih raziskav. Tudi v Sloveniji bi lahko dali pobudo za oblikovanje standardov pri merjenju nekaterih osnovnih socio-demografskih spremenljivk, kakršna se uveljavlja v Nemčiji (glej Ehling in drugi 1992). Tako se izognemo tematskemu podvajanju raziskav ter s tem prihranimo pri raziskovalnem denarju. Pomembni so tudi družbeni stroški, kot je zasičenost populacije in z njo povezana nadaljna pripravljenost ljudi za sodelovanje pri anketah. Na ta način se lahko več vloga v čim boljše kvaliteto podatkov.

Navedene prednosti in spremljajoče "nenameravane", toda dobrodošle posledice zastavitve razvoja arhiva kot servisa izvornim raziskovalcem, lahko postavimo ob bok nekaterim drugim modelom. Tak je knjižnični model, kjer je vložena raziskava zabeležena in uvrščena v knjižnično klasifikacijo brez nadaljne obravnave s strani arhiva. V tem primeru bi vsak nadaljni uporabnik podvajal napore pregledovanja in seznanjanja s podatki, večja se možnost neodkritih napak in dostopnost je otežena. Podvrsta knjižničnega modela je model arhiva kot pretežno naročniškega servisa za splošno seznanjanje z rezultati raziskav. Tu bi bila temeljna naloga popularizacija raziskav, kjer bi uporabniki dobili (nekateri pod posebnimi ugodnostmi, npr. študentje in raziskovalci) na poljuden in elementaren način urejene podatke, ki bi omogočali seznanjanje s stanjem na kakem področju. Običajno za tak namen zadostujejo robne frekvence iz sumarnika. Vendar je ravno zdravorazumska interpretacija sumarnih rezultatov pogosto zavajajoča in v nasprotju z veljavo podatkov, kar je Schuman (1986) izrazil z geslom, da "absolutne številke same zase nič ne povedo". Slabost tega pristopa pa je zlasti v tem, da sam zase ne producira "stranskih" učinkov izboljševanja kvalitete in boljše izkoriščenosti gradiva za temeljne znanstvene namene. Ob poudarku na slednjem pa je korak do poljudne predstavitve in množične dostopnosti gradiva raziskave dobljen kot ena od vmesnih faz pri pregledovanju in urejanju gradiva. Začetni korak k poljudni predstavitvi vsebine posameznih raziskav je lahko prikaz poročil in tabel iz raziskave na internetu, kar je trenutno praksa raziskave Eurobarometer. Tudi predpostavka, da lahko arhiv preživi le kot služba za stike z javnostjo, v smislu knjižničnih dokumentacijskih služb ter ob financiranju s strani naročnikov, je v Slovenskih razmerah bržkone zgrešena. Komercialna vrednost arhivskega podatka je namreč pogosto ravno nasprotna njegovi simbolični vrednosti v akademskem smislu. Komercialne uporabnike namreč zanima trenutno stanje, aktualni podatki

za podporo odločitvam, med tem ko podatek v arhivu, ki ima zgodovinsko vrednost, širi primerjalno perspektivo pregleda nad problemom.

Dajanje podatkov

Pogoj za uspešno delovanje arhiva je seveda tudi pristanek avtorjev raziskav, da dovolijo nadaljno uporabo gradiva drugim raziskovalcem. Najbolj tipično so v arhivu shranjeni podatki iz anket. Posebnosti ankete, kot so visoki stroški zbiranja in somerno povečevanje izkoristka rezultatov z množenjem uporabe, njene odvisnosti od prostovoljnega sodelovanja ljudi, ki jo pogojuje tudi splošna razpoložljivost tako zbranih podatkov najširši javnosti in z njo povezan ugled ustanove, vse to spodbuja shranjevanje in ponovno uporabo tovrstnih podatkov (Hayman 1972). Etični nagibi zahtevajo, da se podatki vrnejo tja, od koder so prišli, in da je njihov obstoj v čim večjo korist tistih, ki so pri anketah sodelovali, se pravi družbe nasploh. Anketni podatki pa služijo tudi kot izvorno znanstveno gradivo za znanstvene trditve, objavljene v člankih, kjer le javnost rezultatov zagotavlja kritiko in s tem zagotovilo kvalitete ugotovitev. Ko izvorni raziskovalci naredijo podatke dostopne vsakomur, pokažejo pripravljenost na soočanje z znanstveno kritiko, s čimer se okrepi prepričljivost njihovih argumentov. Pogoji dostopnosti v arhiv sprejetega gradiva so seveda povsem na začetku odvisni od pristanka dajalca, koliko je voljan gradivo ponuditi za širšo uporabo⁴. Avtor raziskave ima pravico omejiti razpoložljivost podatkov drugim za določen čas. Znanost ni glede tega nobena izjema. Tudi tu potekajo prestižni boji za uveljavitev, kjer avtor raziskave teži k čim večjemu lastnemu izkoristku v obliki objavljenih člankov na podlagi originalnih podatkov. Načeloma naj bi bili podatki dostopni takoj po končanem zbiranju in urejanju vsem raziskovalcem pod enakimi pogoji. Tisti, ki zbira podatke v časovni prednosti glede objavljanja pred drugimi že zgolj zato, ker je v pripravljalni fazi temeljito premisliti koncepte, s katerimi se ukvarja in ima tako medtem ko se drugi šele seznanjajo s problemom pol dela že za sabo, (Miller 1977: 39). Izjemoma pa bi bilo določeno obdobje (običajno do enega leta), ko so podatki na voljo le s pristankom glavnega raziskovalca.

Pripravljenost za vlaganje podatkov v arhiv krepi ugled dajalca podatkov. Pri raziskavah, ki se financirajo iz javnih finančnih sredstev, so avtorji že sedaj dolžni omogočiti dostop do podatkov. Kot dodatno spodbudo pa bi bilo smiselno del denarja za raziskavo namensko oddeliti stroškom arhiviranja in dokumentacije, ki bi si jih v skladu z vloženim prispevkom delili izvorni raziskovalci in nacionalni arhiv. Ko arhiv prevzame še nekatera bremena, ki so doslej ležala na ramenih raziskovalca, kot je hranjenje, pregledovanje in opis podatkov, so prednosti toliko bolj očitne. V kompetitivnem okolju ob kroničnem pomanjkanju finančnih sredstev za izvajanje raziskav, ustanovitev arhiva podatkov predstavlja uvajanje načela

⁴ Arhivi po svetu običajno klasificirajo gradivo v več kategorij dostopnosti in sicer glede na status uporabnika, kjer so v prednosti študentje in javne raziskovalne institucije ter glede na pripravljenost dajalca, kjer so določene raziskave dostopne ob pisnem privoljenju glavnega raziskovalca (glej Zentralarchiv, 1991:14).

solidarnosti. Tiste, ki so imeli "srečo", da lahko v polni meri aktivno izvajajo svoje zamišljene projekte, prisotnost arhiva družboslovnih podatkov zavezuje k vlaganju dobljenih podatkov, arhiv pa jim za vračilo nudi svoje specializirane usluge. Na ta način tudi raziskovalci, ki so trenutno brez sredstev za zagon novih projektov, lahko pridejo do svežih podatkov in do objavljanja svojih lastnih raziskovalnih odkritij na podlagi sekundarne analize. Kot dodatna motivacija pa bi bila smiselna določba o variabilnosti financiranja raziskave v odvisnosti od obsega ponovne uporabe. Raziskave, ki so ukvarjajo s problemi, zanimivimi za več ljudi, bi bile dodatno nagrajene. Uporabnik je seveda dolžan citirati vir podatkov, arhiv pa je primerno mesto za zbiranje objav iz določene raziskave.

Kakšne vrste podatkov

Podatki so v nacionalni arhiv vključeni po kriterijih kvalitete in splošnega zanimanja zanje. Takšni razvrstitvi ustrezno se prilagodi nadaljni način obravnave gradiva. Kriterije in s tem povezane odločitve je težko povsem formalizirati, tako da se včasih odločitev razlikuje od primera do primera. Denimo izključevanje podatkov glede na sektor, npr. akademski, javni in privatni sektor, bi okrnilo bogastvo raznolikih podatkov. Delitev na kvalitativne in kvantitativne podatke in morebitno vnaprejšnje izključevanje kvalitativnega gradiva bi omejilo možnosti, da se sicer v okviru enega od pristopov skrita realnost naredi vidno, kakor to utemeljujejo npr. v okviru paradigme feministične metodologije (DeVault 1996). Nasploh v novejšem času družboslovni arhivi v težnji po povezovanju različnih virov in prilagajanju posebnostim razpoložljivega gradiva postajajo vedno bolj odprti do kvalitativnih podatkov. Tako je v okviru ESRC v Veliki Britaniji ustanovljen za zdaj edinstven na svetu specializiran arhiv za shranjevanje kvalitativnih podatkov QUALIDATA (Corti in Thompson 1996)⁵.

Različni uporabniki si vsak po svoje zamišljajo vlogo arhiva. Skladno se razlikujejo tudi predstave o tem, kateri podatki naj bi bili v prvi prioritati razpoložljivosti. Pri tem mora arhiv izhajati iz nekaterih splošnih načel, hkrati pa podpirati posamezne pobude s strani uporabnikov. Podatke je ob sprejemu v arhiv treba razvrstiti glede na njihovo vrednost. Vrednost podatkov je odvisna od možnosti za njihovo nadaljno uporabo, saj je to glavni namen arhiva (Mochmann in Guchteneire 1988). To pomeni, da so podatki, ki so zanimivi na splošno, v prednosti pred tistimi, ki so zanimivi samo za zelo omejen krog. Nadalje se vrednost podatkov lahko meri glede na njihovo redkost in nenadomestljivost v smislu evidence o kakem problemu. To so največkrat podatki iz preteklih anket o pojavih, o katerih ni nobene druge enakovredne evidence. S stališča razmerja med vloženim in dobljenim so, če tehtamo možnost večkratne uporabe istega podatka ob posredovanju arhiva nasproti možnosti ponovnega zbiranja, podatki o preteklosti pač neprecenljivi. Po tem kriteriju podatki, ki so rezultat "analize vsebine" določenega tekstovnega gradiva, ne pomenijo edinstvenega vira informacij, saj je vedno

⁵ Zahvaljujem se prof. M. Jogan za posredovanje informacije.

mogoča ponovna analiza dokumentov, spravljenih v navadnem arhivu dokumentov. Je pa kljub temu taka raziskava lahko zanimiva zaradi svojskega pristopa k problemu. Vrednost podatkov iz preteklosti je največja tudi v spoznavnem smislu, v kolikor so relevantni kot kriterij za primerjavo s sedanostjo. Podatki iz preteklih družboslovnih anket predstavljajo edinstveno podlago za razumevanje družbenih sprememb. Tradicija slovenske empirične sociologije seže v 60-ta leta, kjer najdemo nekatere prve ankete, ki imajo danes zgodovinsko vrednost. Ena prvih nalog arhiva bi bila poiskati in zavarovati izvirne podatke iz preteklih anket, ki zajemajo podatke o slovenski populaciji (že omenjena tabela 1). Sem sodijo tudi projekti, ki se nanašajo na področje bivše Jugoslavije, kjer so slovenski raziskovalci sodelovali in imajo pravico do uporabe, npr. projekt Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe (KB) (Bosnić in drugi 1985).

Seveda so sedanji podatki že tudi podatki iz preteklosti, če gledamo iz perspektive prihodnjih rodov. Tako bi kot naslednje načelo pri vrednotenju podatkov za vlaganje v arhiv lahko upoštevali njihov informacijski potencial v smislu posplošljivosti in medčasovne univerzalnosti (Smith 1987). Rezultati iz anket so zaradi visoke standardizacije izvedbe in ekstenzivnega pristopa pri zbiranju podatkov⁶ v primerjavi z drugimi metodami še najbolj posplošljivi. Zato je seznanjanje z vsebino podatkov in njihova uporaba v tem primeru poenostavljena. To je eden od razlogov, da so v arhivih večinoma shranjeni podatki iz anket. Podatki iz ankete na dovolj velikem vzorcu, izbranem po slučajnostnem načelu, ki je reprezentativen za splošno populacijo Slovencev, so v prednosti pred rezultati priložnostne raziskave. Študija primera je lahko zanimiva pri preiskovanju novega in neznanega področja, vendar ji manjka potencial posplošljivosti in večkratne uporabnosti, saj je enkratnost podatka posameznega primera primerljiva enkratnosti kateregakoli primera podobne vrste, o katerem bi utegnili zbirati podatke.

Prednostne obravnave bi bile deležne raziskave z daljšo tradicijo, ki so uveljavljene in edinstvene na svojem področju, da bi bile s tem čim prej na voljo širšemu krogu uporabnikov. Prednost bi imeli tudi podatki iz kontinuiranih raziskav nacionalnega pomena, primerni za analizo časovnih trendov, kot so projekti SJM (Slovensko javno mnenje) in KŽ (Kvaliteta življenja). Takšne raziskave lahko največ prispevajo pri načrtovanju novih raziskav in pri napredovanju družboslovja, ko je skozi pregled nad vprašanji z določeno vsebino moč izoblikovati družbene indikatorje, ki so primerljivi v času (ko v novi raziskavi uporabimo že nekoč v preteklosti postavljeno vprašanje) ali prostoru (če se zgledujemo pri drugih raziskavah). Nekoč že preizkušena vprašanja so v prednosti pred novimi tudi v smislu kvalitete, ker so nam vnaprej znani pričakovani izidi in morebitne težave v okviru izvedbe. Tretji tip podatkov, ki izstopa po svoji vrednosti za namen sekundarne analize in so najzanimivejši za strokovno in širšo javnost, so podatki iz mednarodnih kooperativnih projektov, pri katerih sodeluje Slovenija, in ki so že izvorno namenjenih

⁶ Malo spremenljivk o veliko enotah (glej npr. Ragin, 1994).

primerjalni analizi, kot je projekt ISSP (International Social Survey Programme)⁷ (Davis in Jowell 1990).

Prednost imajo podatki, ki se odlikujejo po pazljivosti izvedbe in visoki kvaliteti. Pomembna je velikost in reprezentativnost vzorca. Kvaliteta se kaže tudi skozi podrobnost opisa in dokumentacije vseh faz postopka zbiranja podatkov (od predtesta, usposabljanja anketarjev, kontrole terenskega dela, izvornih materialov kot je vprašalnik, beleženja stopenj sodelovanja in razlogov odklonitev, kontrole vnosa, čiščenja podatkov). Eden od učinkov delovanja arhiva bi bil ravno večja skrb za kvaliteto, saj bi bilo mogoče ob nižjih stroških brez podvajanja iskalnih naporov več denarja vložiti v kvaliteto izvedbe. Tudi neakademske ustanove, ki zbirajo podatke, zanimive za družboslovce, kjer je vprašanje kvalitete še posebej pereče, bi z rigoroznimi merili spodbudili k izboljševanju kvalitete. Sprejem gradiva v arhiv in visoka uvrstitev na lestvici kvalitete bi pomenil tudi povečanje ugleda med bodočimi naročniki uslug dajalca podatkov, če gre za komercialno usmerjene izvajalce.

Pri odločanju glede prioritete pri obravnavi gradiva je potrebno upoštevati tudi sektorsko delitev v znanostih. Omenjena raznolikost podatkov s področja družboslovja povzroča težave tudi v okviru dokumentacije, kjer težimo k čim bolj standardizirani obravnavi gradiva. Graditev arhiva v smeri znanstveno-informacijskega servisa in ne knjižnice pomeni, da na osnovnem nivoju obravnave gradiva namesto standardizacije prevladuje specializacija za posamezna področja in maksimalno koriščenje potencialov posameznih vrst gradiva. Cilj je torej ohraniti čim več posebnosti posameznih vrst gradiva, npr. tako, da avtor raziskave že poda tudi konceptualna poimenovanja spremenljivk, nekakšen povzetek, ki gre nato v opis vsebine raziskave. Takšen opis se tesno veže na terminologijo discipline iz katere izhaja pobuda za raziskavo. Obratno pa bi skrajnost v smeri standardizacije pomenila uvrstitev gradiva v knjižnični katalog, kjer so podatki pač samo različica knjige na drugačnem mediju.

Ob tem ko se arhiv družboslovnih podatkov specializira za določeno področje, pa morajo ostati odprta vrata za meddisciplinarno sodelovanje in izmenjavo s sorodnimi ustanovami, ki skrbijo za gradivo na drugih področjih. Družboslovni arhiv ima pregled nad gradivom in dostop do podatkov v skrbi arhivov s področja ekonomije, etnologije, socialne psihologije in tržnega raziskovanja. Gradivo iz arhiva družboslovnih podatkov je ravno tako zelo zanimivo za raziskovalce z drugih področij, zlasti za zgodovinarje in ekonomiste. Povezovanje vsebinsko sorodnih podatkov, npr. statističnih in anketnih virov z isto tematiko, podobno kot

⁷ Naslednji tematski sklopi iz projekta ISSP so že primerno urejeni in na voljo za sekundarno analizo: *Vloga države I iz leta 1985, Socialna omrežja iz leta 1996 (obstajajo tudi slovenski podatki, ki pa niso vključeni v skupno mednarodno datoteko), Neenakost I iz leta 1987, Družina in spreminjajoče vloge spolov I (1988), Delovne orientacije I (1989), Vloga države II (1990, ne vključeni slovenski podatki), Religija I (1991, Slovenija vključena), Neenakost II (1992, Slovenija vključena), Raziskava o okolju I (1993, Slovenija vključena), Družina in spreminjajoče vloge spolov II (1994, Slovenija vključena), Podatki iz raziskav Nacionalna identiteta (1995, Slovenija vključena) in Vloga države III (1996, Slovenija vključena) še niso urejeni v skupni mednarodni datoteki. Za 1997 je načrtovana raziskava *Delovne orientacije I*, za 1998 *Religija II*, za 1999 *Neenakost III* in za 2000 *Raziskava o okolju II*.*

medčasovno povezovanje identičnih vprašanj za analizo sprememb ter tematsko povezovanje s sorodnimi raziskavami, opravljenimi drugje, bogati podatke za namen večnivojske in večmetodske analize. Zanimivo je lahko večnivojsko povezovanje podatkov, npr. odgovorov anketirancev s karakteristikami naselja, v katerem živi. Dejavnost arhiva na tem področju dodatno krepi že omenjeno kumulativnost in posplošljivost spoznanj, dobljenih na podlagi posameznih virov. Tako denimo geografi v okviru ZRI SAZU povezujejo razne statistične in prostorske podatke v svoji bazi (Adamič in drugi 1996). PASEF (Podatkovno in analitično središče Ekonomske fakultete) se ukvarja zlasti z ekonomskimi in poslovnimi statistikami. Ob povpraševanju po tovrstnih podatkih bi bila vloga arhiva družboslovnih podatkov pretežno posredovalna. Namesto, da bi centralizirano zbiral vsemogoče gradivo z različnih področij, si raje uredi posebne aranžmaje dostopa do drugje shranjenih podatkov. Tudi tu sodelovanje narekuje določeno standardizacijo glede opisa in načinov iskanja gradiv, ki pa je dosežena na bolj splošnih nivojih opisa. Podobno kot v mednarodnih okvirih izmenjave podatkov dobro funkcionira več nacionalnih arhivov povezanih med sabo, tudi znotraj posameznih držav načelo razpršene, decentralizirane dostopnosti ob posredovalni vlogi arhiva prinaša prednosti.

V navezavi na slednje je pomembna naloga osrednjega arhiva tudi ta, da znanstvenikom s področja družboslovja olajša dostop do podatkov, ki jih zbirajo državne ustanove, ki pa lahko koristijo tudi v znanstvene namene. V svojo ponudbo tako lahko vključi preglede vsebine in načina razpoložljivosti Popisa prebivalstva in drugih podatkov, ki jih zbira Statistični urad. Za družboslovce je zanimiv anonimiziran vzorec iz Popisa na nivoju individualnih podatkov ter teritorialno agregirani podatki na različnih nivojih - popisni okoliš, kraj, občina, ipd. Zanimivi za ponovno analizo so tudi vsakokratni dejanski podatki o volitvah po volilnih enotah. Arhiv družboslovnih podatkov podpira ideje v zvezi z oblikovanjem neizključno ekonomsko obarvanih družbenih indikatorjev (glej Müller 1993). Zgled takšnega prizadevanja je npr. oblikovanje posebne baze podatkov o razvitosti občin (Trampuž in Mlinar 1987). S podobnimi idejami bi lahko s posredovanjem arhiva družboslovci vplivali tudi na vsebino podatkov, ki so jih dolžne zbirati javne ustanove, s čimer bi ti postali zanimivejši za uporabo.

Mednarodno povezovanje

Glede na kar dolgo tradicijo gibanja nacionalnih arhivov je razumljivo močno razvito sodelovanje med njimi. V Evropi je bil prvi Centralni arhiv (ZA - Zentralarchiv für empirische Sozialforschung) iz Kölna, ustanovljen leta 1960. Evropsko združenje nacionalnih družboslovnih arhivov (CESSDA - Council of European Social Science Data Archives) sedaj šteje 11 članic, poleg omenjenega nemškega arhiva še avstrijski, belgijski, danski, francoski, madžarski, italijanski, nizozemski, norveški, švedski in švicarski arhiv. V okviru tega združenja stalno poteka izmenjava izkušenj in podatkov med državami. Vsako leto združenje organizira seminar za eksperte, ki zajema razna področja dejavnosti arhivov, kot je

dokumentacija podatkov, nudenje uslug uporabnikom in podobno, ter predstavljajo priložnost za srečevanje med strokovnjaki, ki delajo v posameznih nacionalnih arhivih. Obstaja tudi svetovno združenje (IFDO - International Federation of Data Organizations for the Social Sciences). Mednarodna združenja arhivov spodbujajo in krepijo izmenjavo podatkov. Arhivi po svetu so pripravljene nuditi tudi strokovno pomoč v fazi oblikovanja Slovenskega arhiva. Sodelovanje je utemeljeno na vzajemni koristi, ki sledi iz olajšane dostopnosti podatkov iz različnih držav. Načelo razpršenega sodelovanja nacionalno pristojnih arhivov namesto vseevropskega centralnega arhiva se je, zgodovinsko gledano, potrdilo kot dober model razvoja arhivskega gibanja (Scheuch 1990).

Z ustanovitvijo nacionalnega arhiva se nam odpre enkratna priložnost za mednarodno povezovanje. Ker Slovenci prihajamo kot zamudniki, in zaradi relativno skromnega obsega lastnega izvornega gradiva, ima za nas mednarodno povezovanje še večje prednosti kot za druge. V primerjavi s ponujenim imamo nepriemerljivo več na voljo. S tem ko ponudimo lastne raziskave svetu, se nam odpre dostop do nekaterih največjih svetovnih bank podatkov, s čimer slovenski znanstveniki postanemo konkurenčni svetu. Objavljanje v elitnih revijah je v veliki meri povezano s hitrostjo dostopa do izvornih podatkov uveljavljenih raziskav. Z vključitvijo v združenje arhivov bi bilo olajšano iskanje po tujih katalogih, ki bi bili dostopni tudi doma. Sodobni podatkovni arhivi niso vezani na fizični prostor, pač pa s svojo dejavnostjo vzpostavljajo virtualni prostor. Njihova naloga, podobno kot smo trdili za njihovo delovanje v okviru države tudi v mednarodnem okviru, ni več samo shranjevanje podatkov samih, pač pa urejanje podatkov o podatkih: kakšni so izvorni podatki in kje se nahajajo. Primer za tak pristop je skupni katalog članic CESSDA (<http://www.nsd.uib.no/Cessda/>), s pomočjo katerega je mogoče tematsko iskati po opisih raziskav za več držav hkrati. Slovenski arhiv s svojim poznavanjem tujih sistemov za iskanje po opisih raziskav svetuje domačim uporabnikom pri iskanju željenih informacij. Problem je, kako se znajti v množstvu informacij in izluščiti potrebno. Nemški ZA ima tudi posebno službo, ki omogoča sodelovanje z razvijajočimi se Vzhodnoevropskimi arhivi družboslovnih podatkov, npr. v Rusiji in Estoniji (Brislinger in drugi 1996).

Kdor bi želel podatke iz katerega od arhivov, ki so včlanjeni v združenje, ob posredovanju slovenskega nacionalnega arhiva pride brez posebnih stroškov do željenega gradiva. Poseben primer je le največji svetovni arhiv, ICPSR iz Michiganana, pri katerem se za ugodnosti članstva letno plačuje nacionalna članarina. Na drugi strani slovenski arhiv nudi usluge tujim interesentom, ki se zanimajo za podatke s področja Slovenije. Sodelovanje arhivov je uveljavljeno tudi na področju izmenjave znanj pri avtomatizaciji dokumentacije podatkov in orodij za iskanje, širjenja in povezovanja podatkov po računalniških omrežjih itd. Z vidika mednarodnega povezovanja arhiv preizkuša in sodeluje pri razvijanju standardne klasifikacije in dokumentacije raziskav. Združenje CESSDA je sprejelo soglasje o posebnem protokolu za izmenjavo podatkov. Uveljavlja se tudi Standarden opis raziskav (Tanenbaum in Mochmann 1994: 510).

Zaključek

Tipični arhivi družboslovnih podatkov so dokaj velike ustanove z razvejanimi nalogami, od katerih so striktno arhivske zadolžitve le ena. V slovenskih razmerah je glede na majhen obseg izvorne raziskovalne produkcije potrebnega manj dela pri urejanju izvornega slovenskega gradiva v primerjavi s tipičnimi arhivi po svetu, obseg obremenitve pa bo odvisen od intenzivnosti povpraševanja po uslugah. Ob tem bi bila ena od nalog tudi promocijsko seznanjanje različnih potencialnih uporabnikov z možnostmi, ki jih arhiv ponuja. Ljudje v arhivu lahko pomagajo že pri oblikovanju raziskovalnih vprašanj za določen problem, ki potem vodi k iskanju primernih podatkov. Arhivi navadno tudi sistematično poizvedujejo o željah in potrebah uporabnikov. Večinoma so umeščeni pod okrilje univerz in se financirajo iz javnega raziskovalnega in pedagoškega denarja. Začetna zagonska sredstva bi nekajkrat presegala stroške tekoče dejavnosti, pri čemer ne gre zanemariti vlaganja v lastni razvoj in raziskovalno aktivnost arhiva. V skrbi za kontinuiteto dejavnosti bi bilo tako treba zagotoviti stalen vir financiranja, ki bo odražal znanstveno infrastrukturni pomen tovrstne ustanove, ustrezen prostor s komunikacijsko opremo in računalniško infrastrukturo. To bi bilo potrebno tudi zato, ker v svetu ni običajno zaračunavanje uporabe gradiva v akademske namene (razen materialnih stroškov), dvomljiva pa bi bila tudi učinkovitost takega pristopa.

Naloga arhiva družboslovnih podatkov so pridobivanje podatkov iz raziskav, namenjenih naknadni uporabi, njihova ureditev za kasnejšo uporabo in razširjanje teh podatkov med uporabnike. Pri tem si arhiv pomaga z različnimi tehnološkimi rešitvami. Npr. dokumentacija datotek poteka avtomatizirano, končni produkt je kodirna knjiga, ki se jo da uporabiti za delo z računalnikom. Katalogi dostopnih raziskav in njihovi kratki opisi so dostopni preko knjižničnih terminalov in prek interneta. Izmenjava podatkov poteka preko različnih medijev, od disket, CD-ROMov, do interneta. Ob vseh tehnoloških pridobitvah in rešitvah pa ostajajo ključna točka uspešnosti bodočega arhiva sodelavci, ki bodo uporabnikom znali prisluhiti in svetovati. Uporabniki in sodelavci arhiva so ljudje iz domačih in mednarodnih logov. Arhiv lahko postane mesto sodelovanja raziskovalcev različnih teoretičnih usmeritev in disciplin, ki jih družijo skupna potreba po dobrih podatkih, na katere se lahko zanesejo.

Arhiv podatkov je lahko pasivna ustanova, zgolj prostor kamor se odlagajo že uporabljeni in izkoriščeni podatki. Nasprotno temu pa je lahko vloga arhiva podatkov aktivna, ko pomaga raziskovalcem pri postavljanju raziskovalnih vprašanj in iskanju rešitev ter tako ob poznavanju možnosti, ki so na voljo, ustvarjalno prispeva v spoznavnem procesu. V dilemi med podatkovno knjižnico ali arhivom družboslovnih podatkov se zrcali razlika med pasivnim ali aktivnim prispevkom pri obravnavi gradiva. Knjižnica zgolj shranjuje gradivo in ga ne preureja. Med tem ko slednji pristop pomeni aktivno, ustvarjalno delovanje v okviru spremljanja raziskovalne produkcije (išče in pridobiva podatke za naknadno uporabo), ima pomemben prispevek pri koncipiranju raziskav (upoštevanje preteklih izkušenj iz raziskav, replikacija) in produkciji novih raziskovalnih odkritij (nudi podatke primerne za analizo in primerjave). S tem se še bolj poudari družboslovna specifi-

ka arhiva; med tem ko so si knjižnice po svojem delovanju večinoma podobne ne glede na strokovno področje, ki ga pokrivajo, bo arhiv kot specializiran družboslovni informacijski center nudil poznavalske oz. ekspertske usluge raziskovalcem, ki so tesno vezane na vsebinske posebnosti postavljenega problema.

Stalnost, ki se zrcali iz podatkov družboslovnih raziskav, predstavlja tisto osnovo, iz katere sicer lahko poganja nešteto vej različnih pristopov v interpretaciji, ki pa zagotavlja stičišče teh pogledov in s tem približek objektivnosti. V družboslovju po tej poti prihaja do nenasilne sinteze različnih spoznanj o družbenih pojavih, do nekakšnega "reda brez ortodoksije" (Brewer in Hunter 1989: 23). Ko si uredimo zbrano znanstveno evidenco o družbenih dejstvih na način, ki omogoča primerjavo spoznanj in podatkov iz različnih obdobj in okolij, trud družboslovne znanstvene skupnosti nekoliko pripomore k redukciji kompleksnosti družboslovnega procesa spoznavanja, kompleksnosti, ki izhaja že iz samega predmeta proučevanja. Pri tem pa velja poudariti, da je večinoma material za raziskave zbran ob pomoči prostovoljnega sodelovanja običajnih ljudi. Empirično raziskovanje je že zaradi tega zavezano uporabnosti rezultatov za sodelujoče. Del vračila za prestane napore pa je lahko tudi v obliki ponujenih podatkov v uporabo in izkoriščanje vsakomur, ki to želi, seveda ob zagotavljanju tajnosti individualnih podatkov in zaščiti zasebnosti sodelujočih. Del skrbi arhiva je tudi preprečevanje zlorabe podatkov. Vsak uporabnik podatkov se zaveže določenim etičnim normam pri uporabi gradiva. Kdor bo želel več vedeti o dejstvih iz raziskav, bo imel preko novo ustanovljenega Arhiva družboslovnih podatkov pri Fakulteti za družbene vede možnost do teh podatkov priti na udoben in za uporabo prijazen način, da bo tako lahko izkoristil njihov maksimalni spoznavni potencial.

LITERATURA

- Abramson, P.R. in C.W. Ostrom. 1994. Question Wording and Partisanship. Change and Continuity in Party Loyalties During the 1992 Election Campaign. *Public Opinion Quarterly*, Vol. 58, 21-48.
- Adamič, Orožen, M., D. Perko, D. Kladnik. 1996. *Krajevni leksikon Slovenije*. Ljubljana: DZS.
- Bateson, N. 1984. *Data Construction in Social Surveys*. London: George Allen & Unwin.
- Bosnić, S., V. Goati, P. Jambrek, V. Obradović. I. Šiber in N. Toš. 1985. *Klasno biče savremenog jugoslovenskog društva*. Ljubljana: RI FSPN.
- Brewer, J. in A. Hunter. 1989. *Multimethod Research. A Synthesis of Styles*. Newbury Park: Sage.
- Brislinger, E., E. Riedel in B. Hausstein. 1996. Aus der Arbeitsgruppe Datentransfer Ost Archive in Osteuropa: Entwicklung und Zugangsmöglichkeiten. *ZA-Information* 39, 41-48.
- Corti, L. in P. Thompson. 1996. Latest News from the ESCR (UK): Qualitative Data Archival Resource Centre [QUALIDATA]. *European Sociologist*, No. 5, 13-14.
- Davis, J., P.Ph. Mohler in T.W. Smith. 1994. *Nationwide General Social Surveys*. V I. Borg and P.Ph. Mohler. (eds.), *Trends and Perspectives in Empirical Social Research*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Davis, J. in R. Jowell. 1990. Measuring National Differences: An Introduction to the International Social Survey Programme ISSP. V R. Jowell, S. Whitespace, L. Brook (eds.), *British Social Attitudes: Special International Report*. Aldershot: Gower.
- DeVault, M. L. 1996. Talking Back to Sociology: Distinctive Contributions of Feminist Methodology. *Annu. Rev. Sociol.* 22, 29-50.
- Ehling, M., C. von der Heyde, J.H.P. Hoffmeyer-Zlotnik, H. Quit. 1992. Eine deutsche Standarddemographie. *ZUMA-Nachrichten* 31, Jg. 16, November.
- Graf, L. 1997. The Hyperlinked Eurotrends. Prispevek na konferenci IASSIST/IFDO '97, 6.-9. maja v Odenseju na Danskem.
- Guy, L., M. Wright. 1997. Solving problems in the Data Library: Practical Solutions to Locating Data and Providing Access. Delavnica na konferenci IASSIST/IFDO '97, 6.-9. maja v Odenseju na Danskem.
- Hyman, H. H. 1972. *Secondary Analysis of Sample Surveys*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Lane, J.-E. 1990. Data Archives as an Instrument for Comparative Research. V E. Oyen. (ed.), *Comparative Methodology. Theory and Practice in International Social Research*. London: SAGE Studies in International Sociology 40, 187-202.
- Miller, W. E. 1977. The Less Obvious Functions of Archiving Survey Research Data. V: Hofferbert, R.I., J.M. Clubb (eds.), *Social Science Data Archives*. Beverly Hills: Sage.
- Mochmann, E. 1997. Družboslovna infrastruktura na primeru GESIS-a, s posebnim poudarkom na konceptu arhiva družboslovnih raziskav. Predavanje v Ljubljani, 6. 2. 1997 v organizaciji CJMMK, FDV.
- Mochmann, E. in P. de Guchteneire. 1988. Data services for the Social Sciences. V L. Kiuzadjan, K.T. Saelen, G. Soloviev (eds.), *Information needs, problems and possibilities*. Vienna: European Coordination Centre for Research and Documentation in the Social Sciences (Vienna Centre).
- Müller, W. 1993. Deutschland in Zahlen. Orientierungshilfe für Politik, Wirtschaft und Gesellschaft. V Statistisches Bundesamt (Hrsg.), *Datenreport 1992. Zahlen und fakten über die Bundesrepublik Deutschland*.
- Ragin, C. C. 1994. *Constructing Social Research. The Unity and Diversity of Method*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Rossi, P. H. 1989. On Units in Sociological Research. V Neil J. Smelser (ed.), *Handbook of Sociology*. Newbury Park: Sage.

- Scheuch, E. K. 1990. From a data archive to an infrastructure for the social sciences. *International Social Science Journal*, 123, 93-111.
- Schuman, H. 1986. Ordinary Questions, Survey Questions and Policy Questions. *Public Opinion Quarterly*, Vol. 50, 432-441.
- Smith, T.W. 1987. The Art of Asking Questions, 1936-1985. *Public Opinion Quarterly*, Vol. 51, S95-S108.
- Štebe, J. 1996. Resnična in navidezna dejstva iz družboslovnih anket. Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDV.
- Tanenbaum, E. in E. Mochmann. 1994. Integrating the European database: Infrastructure services and the need for integration. *International Social Science Journal*, No. 142, 499-512.
- Toš, N. 1983. Spoznavni (družbeni) pomen empiričnih družboslovnih raziskav. *Teorija in praksa*, 20, 12, 1688-1693.
- Toš, N. 1992. Ekološka zavest jugoslovanov. V Toš, N. (ur.), *Ekološke sondaže*. Ljubljana: CJMMK.
- Toš, N. 1993. *SJM 93/2. Mednarodna raziskava o okolju in družini*. Ljubljana: CJMMK, FDV.
- Trampuž, C. in Z. Mlinar. 1987. *Informacijske osnove (banka podatkov) za sociološko raziskovanje razvojnih procesov v občinah SR Slovenije*. Ljubljana: RI FSPN.
- Wright, G.C. 1993. Errors in Measuring Vote Choice in the National Election Studies, 1952-88. *American Journal of Political Science*, 37, 1, 291-316.
- Zentralarchiv für empirische Sozialforschung (Hg.). 1991. *Daten der empirischen Sozialforschung. Datenbestandskatalog des zentralarchivs mit Beschreibungen von Daten der empirischen Sozialforschung von 1945 bis 1990 und Daten der historischen Sozialforschung*. Frankfurt/New York: Campus Verlag.

PERCEPCIJA EKOLOŠKE OGROŽENOSTI IN
OSEBNE (NE)MOČI TER EKOLOŠKA AKTIVNOST**

Povzetek: Avtorica na podlagi podatkov iz ankete SJM analizira dejavnike, ki vplivajo na ekološko aktivnost oz. participacijo v kolektivnih akcijah, katerih cilj je reševanje ekoloških problemov. Proučevana dejavnika, (1) občutek ogroženosti, ki ga pri posameznikih povzročajo različni viri onesnaževanja okolja, in (2) občutek moči, ki pomeni prepričanje, da oseba lahko prispeva k reševanju ekoloških problemov, sta izpeljana iz dveh teorij družbenih gibanj, teorije deprivacije in teorije mobilizacije resursov. Rezultati analize podatkov pokažejo, da na ekološko aktivnost pomembno vplivata oba proučevana faktorja, kar pomeni, da pojavljanje ekološke aktivnosti bolje razloži kombinacija obeh teorij kot vsaka sama, kljub temu, da si v osnovi nasprotujeta.

Ključni pojmi: ekološka aktivnost, percepcija ogroženosti, percepcija osebne moči, teorije družbenih gibanj, ekologija.

Uvod

Ekološka kriza je eden najbolj perečih problemov našega časa. Posledice nekontroliranega izkoriščanja in obremenjevanja naravnega okolja imajo globalne razsežnosti in zahtevajo takojšnje in radikalno ukrepanje, vendar ne sporadičnih in kratkoročno orientiranih akcij, temveč kontinuirano, dolgoročno usmerjeno delovanje z upoštevanjem globalnega konteksta lokalnih ekoloških kritičnih točk.

Uničenje naravnega okolja je eden izmed virov tveganosti, ki je po Giddensu značilna za "poznomoderne" družbe. Od štirih tipov reakcij na zavest o nevarnostih in tveganosti, kot jih opredeli Giddens v svoji knjigi *The Consequences of Modernity* (1992), je najbolj konstruktivna "radikalna angažiranost", kar pomeni aktivno, praktično prizadevanje za zmanjševanje percipiranih nevarnosti. Glavni nosilec takšnega delovanja so družbena gibanja (Giddens 1992, 137).

Moj namen je na podlagi podatkov iz ankete raziskati "radikalno angažiranost" za reševanje ekoloških problemov v Sloveniji, ki ni ravno neokrnjen zeleni košček Evrope, ampak ji prav tako grozijo posledice uničevanja naravnega okolja. Metoda ankete seveda ne omogoča raziskovanja ekološkega družbenega gibanja, saj je to

* Nina Fabjančič, študentka Fakultete za družbene vede

** Za pomoč pri pripravi članka se avtorica zahvaljuje dr. Janezu Štebetu in dr. Ivanu Berniku.

preveč kompleksen pojav, mogoče pa je na ravni posameznikov opazovati pojavljanje *ekološke aktivnosti* (v nasprotju s pasivnostjo), s čimer razumem participacijo v različnih oblikah kolektivnega delovanja s ciljem reševanja ekoloških problemov, kot so delovanje v ekoloških skupinah in materialno podpiranje teh, izvajanje pritiska na politične akterje s podpisovanjem peticij in demonstriranjem oz. protestiranjem. Posamično pojavljanje takšnih kolektivnih akcij še ne pomeni nastanka družbenega gibanja, lahko pa se gibanje razvije, če se te dejavnosti ponavljajo, povezujejo in širijo. Zato menim, da je pri njihovem proučevanju smiselno uporabiti okvir teorij družbenih gibanj.

Osrednje vprašanje te analize je, kaj spodbuja ljudi, da so ekološko aktivni. Pojavljanje ekološke aktivnosti bom poskušala razložiti z dvema možnima dejavnikoma, ki sta izpeljana iz dveh teorij o vzrokih nastajanja družbenih gibanj: teorije deprivacije in teorije mobilizacije resursov (glej Kerbo 1982; Kammeyer et al. 1994, 645; Klandermans 1997). Ta dva dejavnika sta *občutek ogroženosti* zaradi onesnaževanja okolja, ki ga definiram kot subjektivno oceno stopnje neposredne nevarnosti, ki jo predstavljajo različni viri onesnaževanja, in *občutek moči*, kar pomeni percepcijo lastnih možnosti in sposobnosti za prispevanje k reševanju ekoloških problemov. Prvi izhaja iz *teorije deprivacije* - ta je starejša in se osredotoča na odkrivanje nezadovoljstev, frustracij in stresa na individualni ravni, ki naj bi vodili v nastanek družbenih gibanj. Drugi dejavnik je izpeljan iz *teorije mobilizacije resursov*, ki je nastala kot kritika teorije deprivacije: po novi teoriji je med ljudmi vedno dovolj frustracij in nezadovoljstva, ki bi lahko sprožili kolektivno akcijo; družbeno gibanje nastane prej kot "odziv na razpoložljiva sredstva in učinkovito mobilizacijo teh" (Kammeyer 1994, 645). Družbeno gibanje sredstva pridobiva med drugim tudi od posameznikov: "Individualni in institucionalni podporniki organizaciji družbenega gibanja nudijo sredstva, organizacija pa odloča o njihovi razporeditvi." (Klandermans 1997, 121). Sredstva, ki jih lahko ponudijo posamezniki, so čas, materialna sredstva, znanje, prostovoljno delo, dostop do informacij, do drugih posameznikov, skupin in organizacij. Predpostavljamo lahko, da se posamezniki, ki ta sredstva imajo in jih znajo uporabiti, čutijo sposobne prispevati k reševanju problemov, imajo torej občutek moči. To povezavo lahko preverimo z vpeljavo stopnje izobrazbe: izobraženost je eno izmed pomembnih sredstev, ki ga posamezniki lahko dajo na razpolago družbenemu gibanju. Poleg tega je za višje izobražene bolj verjetno, da imajo tudi druga sredstva. Izkazati bi se torej moralo, da s stopnjo izobrazbe narašča občutek moči.

V perspektivi teorije deprivacije bi za vzpostavitev ekološkega gibanja oz. za pojavljanje ekološke aktivnosti zadostovalo, da se ljudje počutijo neposredno ogrožene zaradi ekoloških problemov, kar pri njih povzroča nezadovoljstvo in stres. Z vidika teorije mobilizacije resursov pa se ljudje vključijo v kolektivne akcije, ker imajo potrebna sredstva in zato višji občutek moči.

Moja domneva je, da sta za nastanek ekološke aktivnosti pomembna oba dejavnika. Občutek ogroženosti zaradi ekoloških problemov je nujen pogoj za ekološko aktivnost oz. delovanje, ki ima za cilj zmanjšati to ogroženost, ni pa zadosten: "Vendar samo doživljanje določene krizne problemske situacije ni dovolj za nastanek socialnega gibanja. Potrebno je še, da ljudje razumejo ta problem kot

rešljiv in nujno rešljiv. /.../ Končno morajo imeti potrebo po tem, da se osebno zavzamejo za rešitev problemov." (Ule 1994, 279). Potreben je torej še dodaten dejavnik, in sicer občutek, da imajo možnosti in sposobnosti prispevati k reševanju ekoloških problemov, kar sem poimenovala občutek moči.

Predvidevam torej, da na ekološko aktivnost vplivata oba izbrana dejavnika, pri njuni interakciji pa se kažejo tri možne razlage: (1) občutek moči kot pogojujoča spremenljivka vpliva na povezanost med občutkom ogroženosti in ekološko aktivnostjo tako, da pri "močnih" z večanjem občutka ogroženosti narašča ekološka aktivnost, pri "nemočnih" pa povezanosti ni, ker njihov občutek nemoči pomeni, da nimajo ali ne znajo uporabiti sredstev za razreševanje občutka ogroženosti na aktiven način; (2) občutek moči deluje kot širši, splošen dejavnik tudi v zvezi z drugimi družbenimi problemi; opredeljuje okoliščine, v katerih občutek ogroženosti vpliva na ekološko aktivnost: v "okoliščinah" občutka moči lahko pričakujemo ekološko aktivnost tudi pri tistih, ki se ne počutijo zelo ogrožene; tisti, ki se v zvezi z reševanjem ekoloških problemov počutijo nemočne, pa bodo aktivni le pri visoki stopnji ogroženosti; (3) občutek ogroženosti je pogojujoča spremenljivka - pri ogroženih je vpliv občutka moči na ekološko aktivnost zbrisan, saj je občutek ogroženosti zadostna motivacija za delovanje; pri tistih z nizkim občutkom ogroženosti pa postane razlika v ekološki aktivnosti med močnimi in nemočnimi očitna: njihov stres je manjši, zato mora biti za pojavljanje ekološke aktivnosti prisoten večji občutek moči.

Z opazovanjem povezanosti med stopnjo izobrazbe in občutkom ogroženosti ter ekološko aktivnostjo lahko posredno še enkrat postavimo nasproti obe teoriji. Kot sem že omenila, je izobrazba eno od sredstev, ki jih posamezniki lahko uporabijo pri sodelovanju v kolektivnih akcijah. V skladu s teorijo mobilizacije resursov bi se morala z višanjem stopnje izobrazbe povečevati tudi stopnja ekološke aktivnosti. Teorija deprivacije pa bi te razlike razložila z razlikami v percepciji kriznosti situacije oz. v občutku ogroženosti: hkrati z izobrazbo naj bi naraščal tudi občutek ogroženosti.

Podatki, metoda in hipoteze

Za analizo zastavljenega problema bom uporabila podatke, zbrane z metodo ankete v okviru raziskovalnega projekta Slovensko javno mnenje, in sicer v Mednarodni raziskavi o okolju in družini, ki jo je leta 1993 izvedel Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, nosilec projekta je bil dr. Niko Toš.

Raziskave SJM, ki potekajo od leta 1968, imajo ponavadi 80- do 85-odstotno stopnjo sodelovanja. Ciljna populacija so polnoletni neinstitucionalizirani državljani in državljanke Republike Slovenije, kot vzorčni okvir pa je uporabljen register prebivalstva. Vzorec raziskav SJM je sistematični vzorec s slučajnim izhodiščem po skupinicah 1403 po 5 oseb in je reprezentativen.

Spremenljivke, ki sem jih opazovala, so:

- *ekološka aktivnost*, ki jo bom obravnavala kot odvisno spremenljivko in jo razumem kot participacijo v kolektivnih, k zaščiti okolja usmerjenih akcijah in podporo le-tem, in sicer članstvo in delovanje v okviru ekoloških skupin, podpisovanje peticij, demonstriranje oz. protestiranje, materialna podpora ekološkim skupinam;
- *občutek ogroženosti* zaradi onesnaževanja okolja, kar definiram kot subjektivno percepcijo stopnje neposredne nevarnosti, ki jo predstavljajo različne vrste onesnaževanja;
- *občutek moči* za prispevanje k reševanju ekoloških problemov pomeni subjektivno oceno lastnih možnosti in sposobnosti aktivno prispevati k zavarovanju naravnega okolja;
- *stopnja izobrazbe*.

Spremenljivko *ekološka aktivnost* sem opazovala na podlagi odgovorov na naslednja vprašanja (imajo dva možna odgovora: da - ne):

2.19 Ali ste član kakšne skupine, ki si je kot glavni cilj postavila ohranitev in varovanje okolja?

2.20 Ali ste v zadnjih petih letih kdaj:

- podpisali kakšno peticijo v zvezi z varstvom okolja?
- dali denar kakšni skupini za varstvo okolja?
- sodelovali pri protestu ali demonstraciji, ko je šlo za varstvo okolja?

Kot ekološko pasivne sem opredelila tiste, ki so na vsa vprašanja odgovorili negativno, vsaj en pozitiven odgovor pa je anketiranca uvrstil med ekološko aktivne. Teh je relativno malo, kar predstavlja nevarnost vzorčne napake in zmanjšuje reprezentativnost tega dela vzorca za celotno populacijo ekološko aktivnih.

Spremenljivko *občutek ogroženosti* sem opazovala s pomočjo vprašanj 2.11 do 2.15, pri čemer sem upoštevala le različico B. Posamezna vprašanja sprašujejo ljudi, kako nevarne zanje in za njihove družine (neposredna nevarnost) se jim zdijo različne vrste onesnaževanja:

- onesnaževanje zraka, ki ga povzročajo avtomobili,
- jedrske elektrarne,
- onesnaževanje zraka, ki ga povzroča industrija,
- pesticidi in druga kemična sredstva, ki se uporabljajo v kmetijstvu,
- onesnaževanje rek, jezer in potokov.

Možni odgovori so: izjemno nevarno (1), zelo nevarno (2), srednje nevarno (3), ni zelo nevarno (4), sploh ni nevarno (5).

Ker me zanima splošen občutek ogroženosti, sem zanj sestavila neke vrste indeks: za vsakega anketiranca, ki je odgovoril na vseh pet vprašanj z odgovorom od 1 do 5, sem izračunala povprečje njegovih odgovorov na ta vprašanja (pri tem sem spremenljivko obravnavala kot intervalno, torej numerično), nato pa iz tega še povprečje celotnega vzorca. Anketirance sem nato razvrstila v razrede: približno

20% najvišje ogroženih sem uvrstila v razred "ogroženih", 20% z najnižjimi vrednostmi pa v razred "neogroženih"; ostali so v razredu "srednje ogroženih".

Pojasniti moram še, zakaj v računanje splošnega občutka ogroženosti nisem vključila tudi vprašanja 2. 16, ki sprašuje po oceni nevarnosti posledic učinka tople grede in spada v isti vsebinski sklop: od ostalih odstopa zaradi višje stopnje abstraktnosti, kar se je pokazalo tudi v precej visokem deležu neodločenih (skoraj 15%; pri ostalih petih vprašanjih so deleži neodločenih precej nižji - okrog 3%). To bi pomenilo, da bi morala v računanje splošnega občutka ogroženosti vključiti precej manjše število enot.

Občutek moči za aktivno prispevanje k reševanju ekoloških problemov sem merila s pogostostjo posameznih odgovorov na vprašanje 2.08, ki sprašuje, kako močno anketiranci soglašajo s trditvijo: "Za nekoga, kot sem jaz, je pretežko, da bi kaj dosti naredil za okolje". Možni so odgovori od 1 (močno soglašam) do 5 (močno ne soglašam). To spremenljivko sem obravnavala kot ordinalno, vrednosti pa sem združila tako: 1 in 2 - nemočni, 3 - srednje močni, 4 in 5 - močni.

V zvezi s tem vprašanjem je treba povedati, da ni popolnoma gotovo, ali je bilo res zamišljeno in s strani anketirancev razumljeno tako, kot sem ga interpretirala jaz, torej kot občutek (ne)moči. Glede na to, da je postavljeno neposredno za vprašanja o pripravljenosti plačevati višje cene in davke ter se odpovedati standardu, da bi se varovalo okolje, je možno, da so se odgovori nanj vsaj delno navezovali na ta vprašanja. Kljub tem zadržkom menim, da je to vprašanje primeren indikator za merjenje mojega koncepta "občutek moči za aktivno prispevanje k reševanju ekoloških problemov".

Obstoj povezanosti med spremenljivkami sem ugotavljala s χ^2 -testom, uporabila sem tudi prikaz z razmerji.

Glavna hipoteza je: na ekološko aktivnost vplivata tako občutek ogroženosti kot občutek moči; o interakciji vplivov teh dveh dejavnikov pa lahko postavimo tri domneve:

- občutek moči vpliva na povezanost med občutkom ogroženosti in ekološko aktivnostjo tako, da pri "močnih" z večanjem občutka ogroženosti narašča ekološka aktivnost, pri "nemočnih" pa povezanosti ni;
- občutek moči opredeljuje okoliščine, v katerih občutek ogroženosti bolj ali manj vpliva na ekološko aktivnost: pri močnih so razlike v ekološki aktivnosti med različnimi kategorijami po občutku ogroženosti manjše in so dokaj aktivni tudi tisti, ki se ne počutijo ogroženi; pri tistih, ki se v zvezi z reševanjem ekoloških problemov počutijo nemočne, pa so razlike večje;
- pogojujoča spremenljivka je občutek ogroženosti - pri ogroženih je vpliv občutka moči na ekološko aktivnost majhen, pri tistih z nizkim občutkom ogroženosti pa z večanjem občutka moči narašča tudi ekološka aktivnost

Hipoteze v zvezi s stopnjo izobrazbe pa so naslednje: predvidevam, da z višanjem stopnje izobrazbe narašča občutek moči in pojavljanje ekološke aktivnosti, ne pa tudi občutek ogroženosti.

Rezultati in interpretacija

Univariatna analiza:

Splošen občutek ogroženosti na lestvici od 1 (izjemno nevarno) do 5 (sploh ni nevarno) znaša 2,4, torej je razmeroma močen.

Tabela 1: Frekvenčna porazdelitev spremenljivke občutek moči

Občutek moči	%
nemočni	42,7
srednje močni	13,2
močni	40,7
ne vem	3,4
Skupaj	100%
	(N=1032)

Tabela 2: Frekvenčna porazdelitev spremenljivke ekološka aktivnost

Ekološka aktivnost	%
ne	80,9
da	19,1
Skupaj	100%
	(N=1032)

Iz tabele 1 lahko vidimo, da sta deleža močnih in nemočnih skoraj enaka (40%) in precej večja od deleža srednje močnih; gre za simetrično porazdelitev anketirancev med "močne" in "nemočne".

Po podatkih iz tabele 2 je bila stopnja ekološke aktivnosti v Sloveniji leta 1993 relativno nizka, saj je le 19% anketirancev izjavilo, da so sodelovali pri vsaj eni izmed navedenih oblik ekoloških akcij. Pri pregledovanju posameznih indikatorjev, ki tvorijo spremenljivko ekološka aktivnost, se izkaže, da je še največ ljudi (10%) podpisalo kakšno peticijo, najnižji pa je odstotek ljudi, ki so (bili) člani ekoloških skupin - le 3,7%.

Bivariatna in multivariatna analiza:

Tabela 3: Ekološka aktivnost po obutku ogroženosti (% in razmerja)

ogroženost	ogrožen	srednje	ni ogrožen
ekološka aktivnost			
ne	72,8	79,2	88,0
da	27,2	20,8	12,0
skupaj (N=994)	100% (N=213)	100% (N=514)	100% (N=217)
Razmerje	2,7:1	3,7:1	7,3:1

$$\chi^2 = 15,72 \quad \text{st. prost.} = 2 \quad P = 0,0004$$

Iz tabele 3 lahko vidimo, da se z večanjem občutka ogroženosti povečuje tudi odstotek ekološko aktivnih: teh je pri kategoriji ogroženih še enkrat toliko kot pri neogroženih. Še bolj očitno nam povezanost kažejo razmerja med pasivnimi in aktivnimi v vsaki izmed kategorij stopnje občutka ogroženosti: pri ogroženih so na enega ekološko aktivnega trije pasivni, pri neogroženih pa je razmerje 7:1. Rezultati potrjujejo predvidevanje, da je eden izmed dejavnikov, ki vplivajo na pojavljanje ekološke aktivnosti, splošen občutek ogroženosti zaradi onesnaževanja okolja.

Tabela 4: Občutek moči glede na izobrazbo (%)

izobrazba moč	osnovna	poklicna	srednja	visoka
močni	27,2	41,7	51,1	55,3
srednje	10,5	14,2	13,2	19,4
nemočni	56,7	42,0	33,5	23,3
Skupaj (N=854)	100% (N=353)	100% (N=295)	100% (N=272)	100% (N=103)

$\chi^2 = 73,28$ st. prost. = 9 P = 0,000005

Tabela 5: Ekološka aktivnost glede na občutek moči

občutek moči ekološka aktivnost	močni	srednje močni	nemočni
ne	76,3	79,4	85,0
da	23,7	20,6	15,0
Skupaj	100%	100%	100%
Razmerje	3,2:1	3,9:1	5,7:1

$\chi^2 = 10,47$ st. prost. = 2 P = 0,005

Rezultati v tabeli 4 kažejo, da višjo izobraženost, ki pomeni več sredstev, lahko povežemo z višjim občutkom moči: občutek moči namreč očitno raste s stopnjo izobrazbe, občutek nemoči pa sorazmerno pada. Tako nam štiri robne celice kažejo skoraj simetrično prekrizanje.

Iz tabele 5 je razvidna povezanost med občutkom moči in ekološko aktivnostjo, ki je tudi statistično potrjena: med aktivnimi je več takih, ki se čutijo močne oz. sposobne prispevati k skrbi za okolje. Z višanjem občutka moči torej narašča stopnja delovanja. Razmerja nam povedo, da so tu razlike nekoliko manjše kot pri spremenljivki občutek ogroženosti: v kategoriji močnih je razmerje med pasivnimi in aktivnimi 3:1, pri nemočnih pa 6:1. Tudi za občutek moči lahko rečemo, da vpliva na ekološko aktivnost.

Tabela 6: Ekološka aktivnost glede na občutek ogroženosti in občutek moči (% in razmerja)

ogroženi eko. aktivni	močni			srednje			nemočni		
	ogro- ženi	sred- nje	neog- roženi	ogro- ženi	sred- nje	neog- roženi	ogro- želi	sred- nje	neog- roženi
ne	69,5	74,9	84,1	71,4	78,9	83,9	76,6	82,8	92,0
da	30,5	25,1	15,9	28,6	21,1	16,1	23,3	17,2	8,0
Skupaj	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
	N=95	N=219	N=82	N=21	N=76	N=31	N=90	N=204	N=100
Razmerja	2,3:1	3,0:1	5,3:1	2,5:1	3,7:1	5,2:1	3,3:1	4,8:1	11,5:1

$\chi^2= 5,22$; st. prost.= 2; $P= 0,07$ $\chi^2= 1,16$; st. prost.= 2; $P=0,56$ $\chi^2= 8,44$; st. prost.= 2; $P=0,01$

Tabela 7: Razmerja pasivni : aktivni glede na občutek ogroženosti in občutek moči

	močni	nemočni	razmerje razmerij
ogroženi	2,3:1	3,3:1	1,4:1
neogroženi	5,3:1	11,5:1	2,2:1
razmerje razmerij	2,3:1	3,5:1	

Iz tabele 6 in 7 lahko vidimo, da prva izmed treh možnih razlag odnosa med obema neodvisnima dejavnikoma pri vplivanju na ekološko aktivnost ni pravilna: tako pri močnih kot pri nemočnih je razvidna pozitivna povezanost med občutkom ogroženosti in ekološko aktivnostjo. Torej ne moremo reči, da občutek nemoči povzroča ekološko pasivnost ne glede na razlike v občutku ogroženosti, kot bi izhajalo iz teorije mobilizacije resursov.

Za drugo možno razlago lahko trdimo, da je glede na rezultate relevantna: pri nemočnih je vpliv občutka ogroženosti na ekološko aktivnost večji kot pri močnih - pri nemočnih je razmerje pasivni:aktivni med neogroženimi 11:1, pri ogroženih pa 3:1, medtem ko je med močnimi z nizkim občutkom ogroženosti pet pasivnih na enega aktivnega, med močnimi z visokim občutkom ogroženosti pa sta na enega ekološko aktivnega dva pasivna. V skladu z domnevami lahko ugotovimo, da prisotnost občutka moči zmanjša vpliv občutka ogroženosti; tako so močni v primerjavi s tistimi, ki so izrazili občutek nemoči, bolj aktivni, tudi, če se ne počutijo zelo ogrožene, kar je razvidno tudi iz tega, da je med neogroženimi močnimi dvakrat več aktivnih v primerjavi z nemočnimi.

Rezultati pa se skladajo tudi s tretjo razlago: pri ogroženih je razlika med močnimi in nemočnimi v ekološki aktivnosti manjša kot pri neogroženih - pri teh ima torej občutek moči večji vpliv oz. je za ekološko aktivnost potreben večji občutek moči, ker je raven občutenja izpostavljenosti nevarnosti nižja.

Rezultati sicer ne omogočajo nedvoumnega sklepa o medsebojni interakciji obeh neodvisnih dejavnikov pri vplivanju na pojavljanje ekološke aktivnosti, lahko pa potrdimo domnevo, da sta pomembna oba, saj je najboljše razmerje med ekološko pasivnimi in aktivnimi pri tistih, ki se hkrati čutijo ogrožene in močne oz. sposobne prispevati k reševanju ekoloških problemov. Izkaže se, da pri razlagi motivacij za ekološko aktivnost v tem primeru nobena od upoštevanih teorij ne daje izključne pojasnitve, saj vsaka pojasni le en vidik: teorija deprivacije se osredotoča na "negativne" spodbude, teorija mobilizacije pa daje prednost "pozitivnim" spodbudam. Torej boljšo razlago ponuja kombinacija obeh teorij.

Tak sklep lahko izpeljemo tudi iz analize povezanosti med stopnjo izobrazbe in ekološko aktivnostjo ter občutkom ogroženosti.

Tabela 8: Ekološka aktivnost glede na stopnjo izobrazbe (%)

izobrazba ekol. aktiv.	osnovna	poklicna	srednja	visoka
ne	90,3	81,9	74,3	65,0
da	9,7	18,1	25,7	35,0
Skupaj	100% (N= 352)	100% (N= 293)	100% (N= 272)	100% (N= 103)

$$\chi^2 = 45,30 \quad \text{st. prost.} = 3 \quad P = 0,000005$$

Tabela 9: Občutek ogroženosti glede na stopnjo izobrazbe (% in povprečja)

izobrazba ogroženost	osnovna	poklicna	srednja	visoka
ogroženi	20,5	28,0	23,0	13,8
srednje	51,5	55,2	53,5	61,4
niso ogroženi	28,0	16,8	23,5	24,8
Skupaj (N= 939)	100% (N= 303)	100% (N= 279)	100% (N=256)	100% (N=101)

povprečen občutek ogroženosti	2,50	2,27	2,41	2,49

Iz tabele 8 je razvidno, da stopnja izobrazbe res določa ekološko aktivnost, kakor izhaja iz teorije mobilizacije resursov, saj odstotek aktivnih narašča s stopnjo izobrazbe. Rezultatov iz tabele 9 pa ne moremo enoznačno interpretirati: če primerjamo osnovno in poklicno izobražene, vidimo, da so poklicno izobraženi, ki so bolj ekološko aktivni od tistih z osnovno izobrazbo, izrazili tudi višji občutek ogroženosti. Ta primerjava posredno potrdi iz teorije deprivacije izhajajočo domnevo. V primerjavi s srednje in visoko izobraženimi pa so poklicno izobraženi ne glede na višji občutek ogroženosti manj ekološko aktivni kot ti dve skupini, ki imata več sredstev, kar se ujema s teorijo mobilizacije resursov.

Zaključek

V svoji analizi sem poskušala raziskati dejavnike, ki vplivajo na to, da se ljudje aktivno, s konkretnimi dejanji odzivajo na enega izmed ključnih globalnih problemov našega časa - ekološka tveganja. Tak odnos je nujen za konstruktivno soočanje s problemi, ki povzročajo stanje visoke tveganosti modernih družb.

Iz razpoložljivih podatkov sem za leto 1993 in deloma tudi za obdobje petih let pred tem (tako je bilo zastavljeno vprašanje 2.20) ugotovila, da slovenska populacija ni bila preveč ekološko aktivna. Morda se zdi 20-odstotna stopnja sodelovanja dokaj visoka, vendar so vse izmed oblik aktivnosti, ki sem jih imela možnost proučevati, po tipologiji Berta Klandermana (1997, 90) takšne, da ne zahtevajo veliko truda in časa, saj so ponavadi le enkratne. Izjema je le članstvo v ekoloških skupinah, ki je bolj dolgotrajna aktivnost, na žalost pa ni mogoče diferencirati članov ekoloških skupin glede na stopnjo njihove angažiranosti znotraj teh skupin: lahko so le člani na papirju, lahko pa delujejo kot prostovoljci ali celo vodijo skupine, kar so po že omenjeni tipologiji dejavnosti, ki zahtevajo največ truda in časa.

Pri analizi dejavnikov vpliva na ekološko aktivnost so se moje domneve potrdile: na angažiranje ljudi vpliva njihov splošen občutek ogroženosti oz. percepcija nevarnosti, ki jo zanje predstavljajo različni viri onesnaževanja okolja, kar je v skladu s teorijo deprivacije. Prav tako pomemben faktor je občutek moči, kar pomeni oceno lastnih sposobnosti in možnosti aktivno zmanjševati ekološke tveganosti. Izpeljavo občutka moči iz teorije mobilizacije resursov upravičuje potrditev predpostavke o povezanosti izobraženosti kot enega izmed sredstev z občutkom moči. Vpliv izobrazbene stopnje na ekološko aktivnost se je pokazal kot precej močen. Delno lahko to povežemo z razlikami v občutku ogroženosti, delno pa se kot pomembnejše izkažejo razlike v razpolaganju s sredstvi.

V skladu s temi empiričnimi ugotovitvami lahko zaključimo, da kombinacija teorije deprivacije in teorije mobilizacije resursov omogoča boljše razlago kot pa vsaka teorija sama.

V okviru svojih možnosti sem se opirala le na subjektivne percepcije ogroženosti, v nadaljnjih analizah pa bi bilo zanimivo narediti primerjavo te ocene z dejanskim stanjem okolja, kakršno najdemo v članku Barbare Verlič-Dekleva (1993, 1269-1270) in delno tudi Dušana Vukovića (1991, 63-64). Vendar pa oba avtorja navajata težave zaradi pomanjkljivih in neenotnih podatkov o splošnem stanju okolja v Sloveniji. Ta problem bi lahko obšli, če bi se lotili primerjalnega raziskovanja subjektivnih ocen o ekoloških nevarnostih ljudi na posameznih področjih Slovenije s podobnimi vzroki degradiranosti naravnega okolja (npr. področja z železarnami) in s tem povezali tudi analizo njihove ekološke aktivnosti (prim. Kottak in Costa 1993).

Takšne raziskave imajo lahko precejšen pomen, saj odkrivajo, kako se ljudje soočajo z ekološko tveganostjo, v kakšni meri in iz kakšnih vzgibov poskušajo aktivno prispevati k reševanju ekološke krize in kako bi bilo mogoče doseči, da bi ekološka aktivnost postala prevladujoč način odzivanja na ekološko krizo, kar je edini način, da se sedanje stanje sploh kdaj izboljša.

LITERATURA

- Giddens, Anthony. 1992. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Kammeyer, C. W. et al. 1994. *Sociology: Experiencing Changing Structures*. Boston: Allyn and Bacon (18. poglavje).
- Kerbo, Harold R. 1982. Movements of "Crisis" and Movements of "Affluence". A Critique of Deprivation and Resource Mobilization Theories. *Journal of Conflict Resolution*, 26, 4, 645-663.
- Klandermans, Bert. 1997. *The Social Psychology of Protest*. Oxford, Cambridge (Massachusetts): Blackwell Publishers.
- Kottak, C. P. in A. Costa. 1993. Ecological Awareness, Environmentalist Action and International Conservation Strategy. *Human Organization*, 52, 4, 335-343.
- Toš, Niko (vodja raziskovalne skupine). 1993. *Mednarodna raziskava o okolju in družini* (SJM 93/2). Ljubljana: CJMMK.
- Ule, Mirjana. 1994. *Temelji socialne psihologije*. Ljubljana: ZPS.
- Verlič-Dekleva, Barbara. 1993. Slovenci, ekologija in politika. *Teorija in praksa*, 30, 11-12, 1267-1276.
- Vuković, Dušan. 1991. Prispevek k poizkusu identifikacije ovir pri uvajanju odločnejše ekološke politike. *Revija za sociologijo*, 22, 1, 61-77.

Breda LUTHAR

SPOL, IDENTITETE, DRŽAVLJANSTVO

V tem tematskem bloku se štiri avtorice lotevajo *spolne identitete in razlike, politike spolnih identitet in analizirajo konstrukcijo identitet v zasebnih praksah in javnih reprezentacijah*. Vsaka se po svoje, implicitno ali eksplicitno, sprašuje o državljanstem/političnem potencialu spolnih identitet.

Identitete naj bi bile najbolj jasno *definirane prek razlikovanja in konstruirane skozi nasprotja* kot so moški/ženska, heteroseksualno/homoseksualno, normalno/deviantno itd. Kako feministična teorija konceptualizira to vprašanje? Ko Alenka Švab analizira *razvoj feministične teorije v feminizmu po šestdesetih letih, razvoj opazuje ravno skozi spreminjanje razmerja med konceptoma enakosti in razlik*, ki sta ta val feminizma diferencirala. Poenostavljeno bi torej lahko rekli, da se je feminizem diferenciral glede na vprašanje, če so ženske enake ali različne od moških oz. ali je standard po katerem se meri ženske, moški. Ta dualizem je tesno povezan z razumevanjem ženske identitete kot fiksne, monolitne, zaokrožene oz. na drugi strani, kot nestatične in torej konstituirane skozi reprezentacije.

Članki, ki sledijo, obravnavajo konkretne prakse in diskurze, ki konstruirajo identitete in odnose moči na tem področju: Nataša Velikonja piše o *pravnem redu in javnem popularnem diskurzu o seksualnih manjšinah*. Njena analiza pravne realnosti dokazuje kako velik je korak od "dekriminalizacije homoseksualnih odnosov do polnopravnega državljanstva gejev in lezbijk". Skozi analizo popularnih medijskih reprezentacij pa odkriva tim. "heteroseksualizacijo lezbičnega izkustva" - marginalizirana življenska izkušnja je v medijih normalizirana in estetizirana (npr. lezbijstvo kot stil pri Madonni ali uporaba "lezbičnega videza" v dizajnerskih modnih kolekcijah). S tako *normalizacijo in stilizacijo* se ohranja heteroseksualna hegemonija podobno kot s populistično taktiko obravnave gejev in lezbijk skozi "human interest" zgodbe v velikem delu slovenskih medijev. Ti to marginalizirano življensko izkušnjo psihologizirajo in obravnavajo zgolj na nivoju osebnega izkustva ter tako ločujejo od civilne in politične dimenzije.

Aleksandra Turk obravnava *medijsko govorico o nasilju nad ženskami, kjer humor in ironični diskurz nasilje privatizira ali normalizira*. Do obsodbe nasilja pogosto pride le v primeru, ko se ta obsodba lahko reartikulira kot nacionalni šovinizem - kadar je nasilnež "držaljan nekdanje jugoslovanske republike", "begunec z začasnim bivališčem v Ljubljani" itd.

Tanja Oblak se ukvarja s potrošnjo komunikacijske tehnologije - tehnologija po njenem mnenju šele v potrošnji "dobi spol". Tehnološki artefakti nimajo "po naravi" ženskih ali moških značilnosti, temveč "so jim ti atributi dodani s pomočjo

kulturno določenih pomenov", ki se konstruirajo tudi skozi potrošnjo v moralni ekonomiji zasebne sfere. Njena analiza temelji na razumevanju spolne identitete in ženske subjektivitete kot neenotne, konstruirane, "nenaravne". Razumevanje spolne ženske identitete kot fiksne in biološko pogojene, "v naravi utemeljene" (esencializem), nujno privede do vzpostavljanja dihotomije moško-tehnologija in žensko=narava. Za tehnologijo se tako predpostavlja, da vsebuje kvalitete kot so racionalnosti, učinkovitost, moškost.

Kako se pomen materialnih/tehnoloških artefaktov konstruira v potrošnji, obravnava tudi *prevod* v tej številki revije. *Walkman* - tehnološki in kulturni artefakt - ima v kulturnem redu potrošne družbe vrsto pomenov. Avtorji dokazujejo, kako njegova kulturna biografija ni zaključena s produkcijo, temveč k proizvodnji pomena tega artefakta bistveno prispevajo potrošne prakse.

“ENAKE ALI RAZLIČNE”?

Nekateri vidiki razmerja 'enakost - razlike' v feminizmu drugega vala

Povzetek. Članek se ukvarja z osnovno kontroverzno znotraj feminizma drugega vala, z razmerjem med pojmovanjem enakosti in razlike. Koncepta enakosti in razlike sta v osnovi prisotna v vseh feminističnih razpravah in predstavljata glavni 'dejavniki', ki je feministike delil ob vprašanjih ali so ženske različne ali enake glede na nasprotni spol ter ali obstajajo tudi razlike med ženskami. Problem je hkrati tesno povezan z razmerjem med feminizmom kot političnim projektom (emancipacija) ter feminizmom kot teorijo (feministična teorija). Skozi celotno obdobje feminizma drugega vala so se razmerja med pojmovanjem enakosti in razlik ter razmerja med politično in teoretično dimenzijo feminizma spreminjala, glavni dejavnik sprememb pa je ontološki prelom, ki se je v feminizmu zgodil z dekonstrukcijo modernega (ženskega) subjekta.

Ključne besede: feminizem, feministična teorija, enakost, razlika, moderni subjekt, dekonstrukcija, enotni ženski subjekt, emancipacija.

Enakost in razlike kot problem

Feministična teorija zaobsega danes raznovrstne perspektive, ki jim skorajda ne moremo več najti skupnega imenovalca. Posledica raznovrstnosti so težave pri prepoznavanju osnovnih feminističnih smeri, ki so bile na začetku feminizma drugega vala še jasno razmejene¹. Z drugimi besedami to pomeni, da je mogoče feministično teoretsko produkcijo danes prepoznavati in analizirati zgolj po vsebinskih konceptih, ki jih posamezne perspektive uporabljajo kot razlagalne modele. Takšna analiza pa ni le neizogibna, ampak je tudi edini možen način analize, ki se lahko izogne posploševanju.

Raznovrstnost pa ni značilnost feministične teorije samo danes, ampak jo opazimo tudi skozi analizo razvoja feministične teorije znotraj feminizma drugega vala (od sredine šestdesetih dalje). Korenite spremembe oziroma transformacije v feminizmu drugega vala bomo poskušali analizirati tako, da se bomo osredotočili

* Mag. Alenka Švab, diplomirana sociologinja.

¹ V mislih imamo osnovne feministične tokove - radikalni, socialistični, marksistični, liberalni feminizem, ki jih J. Evans (1995) imenuje kar konvencionalne feministične šole.

na konceptualno spreminjanje razmerja med dvema osnovnima analitičnima kategorijama znotraj feministične teorije - *konceptoma 'enakosti in razlik'*.

Naša osnovna teza se glasi: omenjena koncepta predstavljata osnovo feminističnih teoretičnih analiz in sta prisotna skozi vso feministično produkcijo (tudi tisto iz prejšnjih stoletij). Hkrati sta vedno predstavljala konfrontacijsko razmerje, ki je diferenciralo feministične perspektive, saj sta bila percipirana kot nasprotujoča si ter izključujoča se koncepta. V feminističnih razpravah se je v osnovi zmeraj zrcalila osnovna dilema, ki bi jo poenostavljeno ponazorili v vprašanju ali so ženske enake ali različne do nasprotnega spola ter ali obstajajo (predvsem glede vprašanja zatiranja) razlike tudi med ženskami.

Razmerij nasprotja in konfliktnosti kljub temu ne pojmujejo kot nekaj negativnega, ravno nasprotno, notranja 'konfliktna' diferenciacija je bila, kot bo pokazal tekst, tudi notranja gonilna sila ter nujni pogoj za obstanek (preživetje) feministične teorije (ter feminizma nasploh, če upoštevamo politične implikacije teoretskih prispevkov).

Spremembam v pojmovanju konceptov enakosti in razlike lahko sledimo retrospektivno in pri tem ločimo več obdobij. Za osnovno analitično 'naslombo' lahko vzamemo glavno ontološko spremembo znotraj feministične teorije - dekonstrukcijo enotnega ženskega subjekta, ki pomeni priznanje razlik med ženskami glede na vrsto različnih dejavnikov kot so razred, starost, etnična in rasna pripadnost, spolna orientiranost idr. Kljub časovni sukcesivnosti sprememb vidimo, da sta oba koncepta vseskozi prisotna, le da so se spreminjali nivoji analize ter razmerja med njima. Na primer, vseskozi opažamo 'zapostavljenost' enega od omenjenih konceptov v različnih časovnih obdobjih.

Najpomembnejši notranji razcep v začetkih feminizma drugega vala (prvo obdobje od sredine šestdesetih pa do sredine sedemdesetih let) najdemo med liberalnim feminizmom ter radikalnim feminizmom (Evans 1995). Prvi je temeljil na zagovoru enakosti, drugi pa na zagovoru razlike glede na *nasprotni spol*. Lahko bi rekli, da so bile v tem 'klasičnem' konfliktu razmerju feministične razprave ujete v omenjeni dihotomiji 'enakost vs. razlike', ki predpostavlja razmerja izključevanja. Še ena značilnost prvega obdobja pa je preokupacija z opredeljevanjem odnosa do nasprotnega spola, ki se zrcali v dilemi, ali so ženske enake ali različne glede na nasprotni spol. Kasneje so feministične razprave presegle to dihotomijo z iskanjem različnih izhodov. Na ravni naše teme so se ti izhodi izoblikovali skozi kritično prevrednotenje ontološke osnove - z dekonstrukcijo enotnega ženskega subjekta. To pomeni, da so se z vpeljavo razlik znotraj kategorije ženskega subjekta (priznanje razlik med ženskami) odprle nove razsežnosti razmerja med konceptoma enakosti in razlik, ki se predvsem razširi od relacije enakost/razlike med spoloma (oziroma razmerje moški:ženska), do relacij znotraj socialne kategorije spola (razlike med ženskami, razlike med moškimi).

Spremembe v pojmovanju razlik in enakosti v feminizmu so pomenile tudi spremembe v dvojni identiteti feminizma - feminizmu kot teoriji (feministična teorija) ter feminizmu kot političnemu 'projektu' (emancipacija žensk). Tako so spremembe znotraj feminizma drugega vala zmeraj reflektirale spremembe v razmerju med omenjenima dimenzijama, torej med teoretičnim in političnim, in

so hkrati vplivale tudi na spreminjanje koncepcij znotraj 'teoretičnega' polja kot tudi znotraj 'političnega' polja.

Moški kot 'merilo' in politična predimenzioniranost feminizma drugega vala

Osnovno vprašanje s katerim so se feministke srečevale v začetku feminizma drugega vala (od konca šestdesetih let dalje) je bil problem enakosti oziroma razlik glede na nasprotni spol. Perspektive, ki izhajajo iz predpostavke razlik med spoloma v tem kontekstu, največkrat uporabljajo biološke razlike med spoloma kot glavni argument za razlike. Eden izmed mnogih primerov tovrstne argumentacije je teorija, ki jo je izdelala francoska filozofinja Luce Irigaray². Notranja diferenciacija perspektiv 'razlike' se še poveča če upoštevamo še tiste feministke, ki spolno razliko argumentirajo na podlagi ženskega posedovanja posebne morale in nagnjenja ter sposobnosti za skupnost (Snitow 1990, 24).

Nasprotno pa feministične teorije enakosti (na primer liberalni feminizem) izhajajo iz argumentacije, da so razlike med spoloma socialno pogojene. Tako je socialni pomen bioloških razlik mogoče odstraniti in s tem zagotoviti enakost med spoloma. To je mogoče realizirati bodisi skozi androginijo bodisi skozi minimalizacijo biološkega pomena razlik v tem kontekstu (Snitow 1990, 24).

Ena od pomembnih ločitvenih točk med 'feministkami razlike' ter 'feministkami enakosti' je v tem, da prve poudarjajo pomen telesa, medtem ko slednje poskušajo njegov pomen zmanjšati na minimum (Snitow 1990, 24). Enakost moških in žensk je značilnost liberalnega feminizma, vendar ne zgolj znotraj feminizma drugega vala, saj izvirajo te ideje iz 18. in 19. stoletja, z zagovorom enakih pravic žensk (državljanke pravice, na primer volilna pravica)³.

Kot opazuje Judith Evans, je 'zgodnji radikalizem' prav tako 'detektiral' pomembnost razlik med različnimi skupinami žensk, vendar je bilo to vedenje v bolj rudi-mentarni obliki ter jih je podpirala zgolj manjšina feministk. Obenem nikoli ni bilo vedenja o pomembnosti razmerja enakost nasproti razlikam. Medtem ko sta tako zgodnji 'radikalizem' kot liberani feminizem percipirala razlike med spoloma, ni nobeden od njiju videl teh razlik kot 'naravno danih'. Predvsem so feministke obeh smeri videle razlike kot 'negativne', kljub temu, da so nekatere med njimi poudarjale ženske vrednote in kvalitete. Nekatere med njimi bi prevzele določene attribute

² Primer navajamo z določeno mero posploševanja, saj med njeno teorijo razlike in nekaterimi drugimi obstajajo precejšnje razlike. V svoji teoriji Luce Irigaray postavi glavno tezo, da je znotraj kapitalistične družbe edini subjekt moški, medtem ko je ženska kot subjekt manjkajoča, torej ne obstaja in je zato potrebna "revolucija v mišljenju in etiki, da bi se razlike med spoloma sploh lahko realizirale" (Irigaray 1992, 166). Druge teorije razlike navadno ne prestopijo mej kapitalizma v pomenu, kot ga izpostavi L. Irigaray, ampak iščejo argumente za razlike znotraj kapitalistične družbe oziroma argumentirajo razliko predvsem na biološki osnovi ženske specifične reprodukcijske funkcije. V tem smislu, teorija L. Irigaray izzveni precej 'pesimistično', saj implicitno opozarja na težavnost realizacije 'revolucije' oziroma celo na nezmožnost tovrstne spremembe z instrumenti, ki jih feministke 'imajo na voljo'.

³ Klasična primera sta Mary Wolstonecraft z "Zagovorom pravic ženske" (1792) ter dela, ki sta jih napisala Harriet Taylor Mill in John Stuart Mill.

moških, medtem ko so druge razumele značilnosti obeh spolov kot izkrivljene (Evans 1995, 77).

Čeprav je jasno razvidno nasprotje med feministkami, ki zagovarjajo različnost od moških in tistimi, ki zagovarjajo enakost spolov, gre v prvem obdobju pravzaprav le za dve vrsti pojmovanja enakosti. Na prvi pogled se omenjeni poziciji kažeta kot nasprotujoče razmerje 'enakost vs. razlika', hkrati pa je enakost 'vseprisotna', saj jo najdemo tako znotraj radikalnega feminizma kot znotraj liberalnega feminizma. Gre namreč zato, da sta obe poziciji temeljili na 'univerzalnem' razumevanju zatiranja žensk, na monolitni percepciji Ženske. Kljub navidezni opoziciji med liberalnim in radikalnim feminizmom, je bila *enakost* osnovni interni princip oziroma izhodišče analize.

Znotraj razlikovanja med politično in teoretično dimenzijo feminizma, lahko v prvi fazi govorimo o t.i. politični predimenzioniranosti. Feminizem kot politični projekt s ciljem emancipacije žensk je imel večjo prednost pred teoretično produkcijo. Prvotna naloga feminizma je bila emancipacija žensk in ne teoretična produkcija. Ontološko osnovo je označeval koncept modernega subjekta. Politični diskurz je funkcionalno zahteval tovrstno ontologijo na dveh točkah - prva je enotni moderni subjekt, druga pa so razlike na ravni 'moški-ženska' oziroma ločevanje glede na spol. To sta hkrati nujna predpogoja, da bi bila emancipacija žensk (vsaj teoretično) možna.

Izzivi enotnemu ženskemu subjektu

Razprave o razlikah/enakosti med spoloma so se kmalu, nekje od poznih sedemdesetih dalje, razširile na vprašanje razlik med ženskami, s kritiko kategorije Ženske s perspektive tistih žensk, ki se niso identificirale znotraj monolitne kategorije ženske, največkrat reprezentirane kot bele ženske (feministke) srednjega razreda. Ti 'izzivi z margin' so prispevali k prepoznavanju osnovnih razlik, ki ženske diferencirajo glede na spolno orientiranost, družbeni razred, rase, etničnosti, starost ipd. Če omenimo samo en primer takšne kritike, Bell Hooks pravi, da so "privilegirane feministke največkrat nesposobne govoriti z, za in o različnih skupinah žensk, ker ali ne razumejo povezanosti med spolnim, rasnim in razrednim zatiranjem ali pa tovrstnega zatiranja ne jemljejo resno. Feministične analize se osredotočajo zgolj na analizo spola in tako ne ponujajo trdne osnove, na kateri bi lahko gradile teorijo" (Hooks 1984, 14).

V teoriji so se te kritike reflektirale v obliki 'dekonstrukcije' enotnega ženskega subjekta, ki se je znotraj feministične teorije razvil predvsem z vstopom psihoanalize. Pionirsko delo je opravila Juliett Mitchell z zagovorom Freuda¹, sledi pa cela vrsta feminističnih psihoanalitskih refleksij, ki z razgradnjo enotnega ženskega subjekta načno ontološko osnovo feminizma. V angleškem prostoru je bil najbolj odmeven krog pri reviji *f/m*, predvsem Elizabeth Cowie in Parween Adams,

¹ Z delom *Feminism and Psychoanalysis*, 1976.

s konceptualizacijo seksualnega razcepa (sexual division) in seksualne razlike (sexual differences).⁵

Pojem 'dekonstrukcija' pa ni nastal znotraj feminističnih teoretičnih krogov, ampak je bil 'sposojen' od zunaj. Avtor pojma je Derrida, ki ga definira kot analiziranje delovanja razlike v tekstu, načinov kako pomeni delujejo in učinkujejo. Metoda je sestavljena iz dveh korakov: preobrat (reversal) in odstranitev binarnih opozicij. Binarne opozicije so, trdi Derrida, osnova zahodne filozofske tradicije. Dimenziji znotraj nekega dualizma sta postavljeni v hierarhičen odnos, v katerem je ena od dimenzij (oziroma en del) dominantna, nasprotna dimenzija pa podrejena: enotnost - raznolikost, identiteta - razlike, prisotnost - odsotnost, univerzalnost - specifičnost. Dekonstrukcija tako odkrije medsebojno povezanost na videz dihotomnih dimenzij in pokaže na relativni pomen za neko konkretno zgodovino ter pokaže, da nek dualizem ni naravno dan, ampak je konstruiran za konkretne namene in konkretne kontekste (v Scott 1990, 137).

Tako je dekonstrukcija enotnega ženskega subjekta neke vrste aplikacija pojma dekonstrukcije v feminističnem kontekstu. Kljub temu pa ne moremo trditi, da gre zgolj za inspiracije od zunaj, saj gre pri feministični dekonstrukciji za to, da je bila rezultat notranjih vzgibov. V polju feminističnega *političnega* projekta so se namreč pojavili omenjeni problemi oziroma nesoglasja ali nevzdržanost monolitne percepcije Ženske ter zatiranja žensk. Kljub teoretskemu izvoru dekonstrukcije enotnega ženskega subjekta, pa lahko trdimo, da so pomembni predpogoji za njeno realizacijo tako v 'praksi' kot v 'teoriji' prišli iz 'prakse' in sicer iz notranjih vzgibov.

S tem izzvenijo tudi očitki, ki so se pojavili ob teoretičnih predlogih dekonstrukcije enotnega subjekta, da novi teoretski prijemi praksi ne prinašajo nič, saj se z njimi izgubi vsakršna moč emancipacije žensk. Reakcije na teoretska izpodbijanja 'prakse' se kažejo v obsodbah teoretičark akademske abstrakcije, ki naj bi s konkretnimi problemi zatiranja ne imele nobene zveze (Jalušič 1988). Lahko bi rekli, da so ti konfliktni odnosi prinesli na dan do tedaj potlačeno konfliktno razmerje med teorijo in prakso.

Obtožbe akademske abstrakcije ne delujejo prepričljivo, ampak reflektirajo notranje probleme feminizma skozi sedemdeseta leta ravno zato, ker so med konkretnimi problemi iz feministične prakse najbolj izstopali ravno problemi z monolitno kategorijo Ženska. Problemi so prihajali iz prakse, problematizirani s strani feministk 'z margine', teorija pa jih je le reflektirala in ne obratno. V tem kontekstu teorija in njene refleksije torej niso neka abstraktna forma *sui generis*.

Tvegamo lahko tudi trditev, da je do teh sprememb lahko prišlo zaradi že omenjenega pomembnega poudarka na politični dimenziji feminizma. Feminizem je bil z 'nadprezentirano' politično identiteto predpogoj za radikalne ontološke spremembe v polju teorije z dekonstrukcijo enotnega subjekta. Oziroma, da do dekonstrukcije enotnega subjekta ne bi prišlo brez tovrstne predimenzioniranosti oziroma praktičnih vzgibov od znotraj, ki so 'omogočili' notranji konflikt ter razjasnitev internih feminističnih problemov.

⁵ *Seksualni razcep označuje biološke razlike, seksualne razlike pa družbeno konstrukcijo na osnovi seksualnega razcepa (Adams 1988).*

Pomembnost politične dimenzije feminizma pa ne pomeni le, da so se problemi reflektirali najprej v praksi, ampak je hkrati tudi omogočala, da so bili problemi tam tudi najprej opazni. To pomeni, da je tudi sama kritika enotnega ženskega subjekta najprej prišla iz prakse s feministkami 'z margin'.

Dekonstrukcija enotnega (ženskega) subjekta je pomenila spreminjanje razmerij med politično in teoretično dimenzijo feminizma. Tako se je ob tem prelomu poudarek prevesil v prid teorije oziroma se je razmerje med teorijo in prakso bolj uravnotežilo. To ima pomembne implikacije v feministični analizi, ki se je z omenjenim ontološkim premikom docela spremenila. S politično predimenzioniranostjo ter z monolitno analitično kategorijo spola je namreč prevladoval določen način analize, ki ga je mogoče zaslediti na več nivojih. Politični poudarek je namreč dajal prednost analizam ženskega zatiranja, ki so temeljile na predpostavki univerzalnosti zatiranja žensk ter na uporabi enotnega ženskega subjekta kot osnovne analitične kategorije.

S temi spremembami se je spremenila tudi analiza. Največja sprememba, dekonstrukcija enotnega ženskega subjekta, je bila 'ontološke' narave, hkrati pa je imela tako epistemološke posledice, kot tudi spremembe v vsebinskem (tematskem) smislu. Če je v kontekstu politične predimenzioniranosti prevladovala analiza, ki je vsebinsko temeljila na preučevanju zatiranja in podrejenosti žensk, lahko po spremembah razmerja politično: teoretično govorimo o preobratu k analizi 'individualnega'. Ali, kot pravi Vlasta Jalušič, feminizem drugega vala lahko razdelimo v fazo boja za enakost, ki je izrazito 'družbenostna' v smislu osredotočenja na spremembe družbenih okoliščin (torej izrazito politična, op.A.Š.) in 'radikalno' s premeščanjem meje med zasebnim in političnim. Druga faza pa je faza boja za razlike in se osredotoči na individualno raven, na psihično konstitucijo ženskosti (Jalušič 1992, 128).

V tem kontekstu bi lahko govorili o več pomembnih premikih, ki smo jih že omenili: od političnega k teoretičnemu; od 'kolektivnega' k individualnemu; od monolitne percepcije subjekta (ter identitete) k 'pluralistični' percepciji itd.

Vsebinske spremembe se kažejo v obratu k individualnem, ki nadomesti univerzalistično pojmovanje zatiranja žensk in ki zvaža feministično analizo na zgolj analizo zatiranja ter iskanja političnih rešitev za izboljšanje položaja. Odprejo se nove dimenzije analize in s tem nove tematike - predvsem analize subjektivnosti, identitete itd. To kaže, da feminizem ni zgolj 'boj' za pravice žensk in odpravljanje zatiranja, ampak da vključuje tudi analize (študije) o ženski subjektivnosti, identiteti ipd.

Poudariti moramo, da pri omenjenih preobratih ne gre za negacijo prejšnjega načina analize oziroma pojmovanje razmerja politično:teoretično kot izključujočega. Ravno nasprotno, z omenjenimi spremembami se na ravni razprav o tem, kakšno naj bo razmerje med omenjenima dimenzijama ter katera od njiju naj se podredi (oziroma še natančneje, ali se mora teoretična dimenzija podrediti političnim interesom emancipacije in spreminjanja družbenih razmer z odpravo podrejenosti 'drugega spola'), izoblikujejo tudi nove rešitve v polju političnega. To pomeni, da s prenosom težišča na bolj teoretično dimenzijo (oziroma uveljavitev teoretične dimenzije brez obtoževanja njene abstraktnosti in akademske vzviše-

nosti) spremenjeni pomen politične dimenzije in konkretnih akcij. Tu namreč ne opazimo odpoved političnim akcijam oziroma politični aktivnosti, ampak ravno nasprotno, spremembo v načinu 'izvajanja' političnega. Tudi tu lahko zasledimo že omenjeni preobrat od 'kolektivne' (na enotnem ženskem subjektu temelječe) pozicije k partikularnim pozicijam ali od kolektivnih akcij k manjšim, v določene skupine žensk usmerjenim, projektom.

Nedvomno te spremembe pomenijo tudi mnogokrat omenjeno pluralizacijo znotraj feministične teorije oziroma študij, ki je razvidna ne samo v domala nepregledni (objavljani) literaturi, ampak tudi že omenjeno nepreglednost v določanju feminističnih smeri oziroma tokov. Če je bilo torej v času politične predimenzioniranosti še lahko definirati feminizem kot radikalni, socialistični, marksistični, liberalni ipd., je danes ta klasifikacija povsem neuporabna. Lahko celo trdimo, da tovrstnih smeri, vsaj v luči njihove moči izpred dvajset, trideset let, ni več. Če pa obstajajo, so zgolj ene izmed smeri v množici drugih 'enakovrednih' perspektiv, med katerimi nobena perspektiva nima večje legitimne vrednosti od drugih. Omenjene smeri so, kot je že iz njihovih imen razvidno, povsem politično definirane, kar potrjuje našo domnevo o pomembnosti politične akcije v prvi fazi feminizma drugega vala, hkrati pa lahko pripomnimo, da gre za terminologijo, ki je docela vzeta iz 'moške' (moškosrediščne) politične misli.

Pluralizacija konceptov znotraj feministične teorije se kaže tudi v razvoju t.i. različnih študij od ženskih študij, (women studies), študij spolov (gender studies) do feminističnih študij ipd. Lahko bi rekli, da je skupna točka vseh teh študij preseganje disciplinarne omejenosti in zaobjema študije z različnih perspektiv (od zgodovinske, psihoanalitske, sociološke, psihološke idr.). Hkrati je potrebno dodati, "da ne obstaja nobena večja ali manjša relevantnost primera in 'predmeta' ženskih študij glede na katero koli 'družbeno znanost'. Še več, v projektu ženskih študij je tendenca fragmentacije in 'razenotenja' 'družbenih znanosti', ki težijo v vseobsežno znanost o 'družbenem'" (Jalušič 1993, 110).

Med omenjenimi različnimi študijami gre velikokrat tudi za prekrivanja, predvsem pa za nejasnosti pri definiranju polja analize enih in drugih študij. Če omenimo samo primer študij spolov, gre v tem primeru za "raziskovanje 'družbene', zgodovinske oz. diskurzivne konstrukcije spola (če se ta razlikuje od domnevne 'naravne' spolne pogojenosti) kot tistega, kar se razlikuje od pristopov, izhajajočih iz domnevne naravno dane spolne delitve" (Jalušič 1993, 109). Kljub temu se zdi, da so študije spolov (tudi) tiste, ki predvsem gradijo na predpostavki razgradnje enotnega subjekta in da s tem zajemajo tako študije žensk kot moških. Zdi se, da študije spolov niso edine, ki temeljijo na analizi diskurzivne konstrukcije spolov, saj je kritika ideološke naravne dodeljenosti družbenih vlog po spolu (iz česar izvira podrejenost ženskega spola), več ali manj vseprisotna že od vsega začetka feminizma drugega vala (oziroma, že v feminističnih idejah iz prejšnjih stoletij).

Preseganje dualizma 'enakost vs. razlike'

Konflikt znotraj dualizma 'enakost vs. razlike' je tesno povezan z vprašanjem feministične dvojne identitete v razmerju med politično in teoretično dimenzijo feminizma. Če so se feministke v prvem obdobju feminizma drugega vala ukvarjale z dilemo ali so/naj bodo ženske enake moškim ali različne od njih, se je z dekonstrukcijo enotnega ženskega subjekta in torej s premeščanjem težišča v razmerju politično:teoretično, vprašanje razširilo oziroma poglobilo z usmerjanjem pozornosti na razlike znotraj spolnih kategorij - med ženskami in med moškimi. Lahko bi rekli, da se preobrat ni dogodil naenkrat, prvič zato, ker so omenjene spremembe povzročile vroče razprave o tem kaj spremembe prinašajo⁶, ki so se vleklye čez vsa osemdeseta leta in se nadaljevale v obliki feminističnih postmodernističnih razprav oziroma opredeljevanja do postmodernizma in nanj vezanih zunaj-feminističnih teoretskih produkcij tudi v devetdesetih letih. In drugič zato, ker so se analitične spremembe dogodile najprej na nivoju kategorije 'ženske' in šele kasneje se je postopoma analiza usmerila tudi v preučevanje moške subjektivnosti (za analizami očetovstva, homoseksualnosti ipd.).

Na prvi pogled se zdi, da imamo od te točke dalje opravka le še z razlikami, vendar gre za nekaj več. Če sta se koncepta 'enakost' in 'razlike' prej postavljala v konfliktno izključujoče razmerje, lahko sedaj govorimo ne o premeščanju poudarka s pola enakosti (boj za enakost ter enakopravnost z moškimi) na pol razlik, ampak o 'preseganju' omenjenega dualizma, ki s tem ponuja drugačno percepcijo razlik in enakosti.

'Enakost vs. razlike' ni edini modernistični dualizem, ki se je v feminizmu uporabljal. Spremembe znotraj njega so povzročile tudi spremembe znotraj drugih dualizmov: politično - teoretično, identiteta - razlike, univerzalnost - specifičnost, integracija - segregacija, istost - drugačnost, enakost - neenakost ipd.

Za preseganje dualizma najdemo znotraj feministične teorije (predvsem tiste iz devetdesetih let) kar nekaj rešitev. Ugotovimo lahko enotno strinjanje o tem, da znotraj modernističnega dualizma 'enakosti vs. razlike' rešitev ni moč najti, ampak da je potrebno rešitve iskati zunaj dihotomnega para (Scott 1990; Crosby 1992; Evans 1995; Fraser 1997).

Ob tem se koncept 'razlik' ne sme izgubiti, saj je bilo to do sedaj najbolj kreativno analitično orodje. Analiza se mora osredotočiti na razkrivanje *odnosov moči*, ki postavljajo enakost kot opozicijo/antitezo razlikam in zavrnitev posledično dihotomno politično izbiranje (Scott 1990, 142). Tu je pomembno opozoriti na to, da 'dekonstrukcija' ne pomeni ignorance političnega oziroma političnih konsekvenc, ampak ravno nasprotno opozarja na to, da je pravzaprav politična nemoč vidna znotraj dualizma 'enakost vs. razlike', izhajajoč iz monolitnega pojmovanja subjekta (zatiranja).

Kot opozarja Michael Walzer, je "izvor pomena enakosti negativen, egalitarizem pa že v izvoru abolicijska politika. Njen namen ni odpraviti vse razlike, ampak določen sklop razlik, različen ob različnem času in na različnih mestih" (Walzer, v Scott 1990, 142).

⁶ Tu gre predvsem za vprašanje politične moči feminizma.

Zdi se, da je 'enakost' znotraj dualizma 'enakost vs. razlike' delovala kot ideološki konstrukt, ki zamaskira 'politično' (politične implikacije) dejanskih razlik. Lahko bi celo rekli, da v modernističnem razmerju 'enakost vs. razlike', ki deluje izključujoče, enakost prevladuje nad razlikami in jih s tem izključuje. Na primer, z zagotovljeno pravno enakostjo - enakopravnostjo, ki se pogosto enači z realizacijo enakosti, se doseže nasprotni učinek od zagotavljanja enakosti - namreč, da se razlike (tudi med drugim v obliki podrejenosti oziroma drugačnega tretiranja spolov) pod 'krinko' enakopravnosti zabrišejo in s tem reproducirajo. Namesto dejanskega dualizma 'enakost vs. neenakost' vstopi 'enakost vs. razlike', kar pomeni, da se ob zagotovitvi enakosti (ki naj bi se v omenjenem primeru zagotovila z enakopravnostjo) odpravijo razlike (neenakost).

V (feminističnem) pravu je primer 'skrite' diskriminacije definiran kot 'difference model of equality', kar pomeni, da je ženska tretirana drugače kot moški v smislu diskriminacije (Morgan 1995, 89). Katharine MacKinnon pojasnjuje to konceptualizacijo enakosti in neenakosti kot neprimerno, ker ohranja moškega kot standard, po katerem se meri ženske. Bolj primeren pristop oziroma razumevanje enakosti je 'pristop podrejenja' (the subordination approach), ki se ne osredotoča le na razlike, ampak predvsem na odnose moči (MacKinnon, v Morgan 1995, 90).

Pomemben del rešitev, ki jih nekatere feministične pozicije ponujajo s presegom dualizma 'enakost vs. razlike' je osredotočanje na *proces diferenciacije*, na 'nestatičnem' pojmovanju identitete in ne zgolj na 'razlike' (Crosby 1992, 140). Gayatri Spivak v tem kontekstu govori o "nereducirani razliki", "neznanemu jazu", ker razlika ni nekaj kar bi lahko spoznali, ampak proces, ki se neprestano odvija (Spivak, v Crosby 1992, 140).

Vztrajanje na tako pojmovanih razlikah pomeni, da so razlike pogoj individualnih in kolektivnih identitet in so stalni izziv fiksnim 'identitetam' (Scott 1990, 144). Gre pravzaprav za ločevanje razlik na dveh različnih nivojih, za razlike med posamezniki, torej za razlike kot so jih definirale feministke skozi nasprotje 'enakost vs. razlike', ter za razlike na nivoju individuuma oziroma identitet. 'Neznani jaz' kot ga poimenuje G.Spivak ali bolje rečeno neulovljivi jaz, je torej tisto, kar se izmika analizi v smislu 'totalnega' ('resničnega') razumevanja, dojemanja.

Kljub teoretični razdelanosti in kritičnemu pristopu do modernističnega pojmovanja dualizmov (v našem primeru enakosti in razlik) lahko ugotovimo, da feministična teorija v analizi s perspektive preseganja dualizmov ni prešla od teoretičnih ugotovitev na konkretno raven. Tako se zdi, da teoretske razprave kljub pozornosti, ki jo posvečajo političnim implikacijam teorije, in kljub izredno kritični naravnosti niso vzpodbudile konkretnejših analiz in s tem tudi 'preverjanja' 'veljavnosti' ali možnosti realizacije teoretskih dognanj. Gre za vprašanje, ki ga nismo odpirali in bi vsekakor zahteval posebno obravnavo - to je vprašanje sposobnosti 'prestopa' od abstrakcije h konkretnejšim analizam. 'Prevelika' abstrakcija je očitke, ki ga je feminizem deležen že od prvih psihoanalitskih prispevkov dalje (glej Harris 1996, 138). Čeprav menimo, da je potrebno takšne očitke vedno obravnavati v konkretnem kontekstu⁷, pa gre preveliki abstrakciji očitati predvsem

⁷ Psihoanaliza v feminizmu je bila na primer 'na udaru' predvsem zaradi praktične 'neuporabnosti' njihovih prispevkov za politično emancipacijo, o čemer smo govorili tudi v našem tekstu.

"odsotnost analize socialnih struktur, 'materialnih praks' v konkretnih primerih, npr. v družini, medijih, delu in izobraževanju" (Harris 1996, 138). V drugi polovici devetdesetih bi prav to morala biti naloga feminističnih analiz oziroma študij, vidi-mo pa jo predvsem v razmahu različnih študij, kot so ženske študije, študije spolov, kulturološke študije idr.

LITERATURA

- Adams, Parween. 1988. "Zapis o razločku med seksualnim razcepom in seksualnimi razlikami". Problemi št.3, Ljubljana.
- Crosby, Christina. 1992. "Dealing with Differences". V J. Butler, J. W. Scott (ur.). *Feminists Theorize the Political*. Routledge: New Yourk, London.
- Evans, Judith. 1995. *Feminist Theory Today*. SAGE Publications: London.
- Fraser, Nancy. 1997. "Equality, Difference and Democracy: Recent Feminist Debates in the United States". V J. Dean (ur.). *Feminism and the New Democracy - Resiting the political*. SAGE Publications: London.
- Harris, David. 1996. *A Society of Signs?*. Routledge: London, New York.
- Hooks, Bell. 1984. *Feminist Theory - From the Margins to the Centre*. Southend Press: Boston.
- Irigaray, Luce. 1992. "Sexual Difference". V Whitford (ur.). *The Irigaray Reader*. Blackwell: Oxford.
- Jalušič, Vlasta. 1988. "Nemogoča ženska". Problemi št.3, Ljubljana.
- Jalušič, Vlasta. 1992. *Dokler se ne vmešajo ženske*. Krt: Ljubljana.
- Jalušič, Vlasta. 1993. "'Nove demokracije' in 'ženske študije'". V E. Bahovec (ur.). *Od ženskih študij k feministični teoriji*. ČKZ: Ljubljana.
- Morgan, Jenny. 1995. "Sexual Harassment and the Public/Private Dichotomy: Equality, Morality and Manners". V M. Thornton (ur.). *Public and Private (Feminist Legal Debates)*. Oxford University Press, Oxford.
- Scott, Joan W. 1990. "Deconstructing Equality Versus Difference: Or, the Uses of Poststructuralist Theory for Feminism". V M. Hirsh, E. Fox Keller (ur.). *Conflicts in Feminism*. Routledge: New Yourk, London.
- Snitow, Ann. 1990. "A Gender Diary". V M.Hirsch, E. Fox Keller (ur.), *Conflicts in Feminism*. Routledge: New York, London.
- Yeatman, Anna. 1991a. "Postmodern Critical Theorizing: Introduction". *Social Analysis, Special Issue - "Postmodern Critical Theorizing"*. The University of Adelaide: Australia.
- Yeatman, Anna. 1991b. "Postmodernity and Revisioning the Political", *Social Analysis, Special Issue - "Postmodern Critical Theorizing"*. The University of Adelaide: Australia.

PRAGMATIČNI ZAKON

Povzetek: *Tekst "Pragmatični zakon" se, ob poskusih detekiranja civilnega in eksistenčnega statusa homoseksualcev in lezbijk, spušča v družbeni sferi, ki neposredno zadevata njihov socialni položaj: v pravni red ter v medijske podobe o homoseksualnosti. V prvem delu, ki ga sestavljata poglavji "Pravo in reprezentacija" in "Pragmatično pravo", avtorica podrobneje ugotavlja, zakaj se zahteve gejev in lezbijk usmerjajo k pravnemu sistemu in zakaj je vprašanje homoseksualnosti pravzaprav tema, ki se tiče diskurza o človekovih ali državljanskih pravicah ter svoboščinah oziroma zakaj lahko le takšen kontekst govora o homoseksualnosti vodi k reševanju statusa drugorazrednega državljanstva istospolne populacije. V drugem delu, v poglavju "Mediji in reprezentacija", se avtorica, z navezovanjem na soodvisnost moči množičnih medijev in demokratične kulture, dotika popularnih načinov predstavljanja homoseksualnosti, gejev ali lezbijk v medijih devetdesetih let, odkriva razširjenost tako imenovanega 'lezbičnega šika' tudi v slovenskem medijskem prostoru oziroma ugotavlja možne posledice populoidnega medijskega pristopa za samo pozicijo homoseksualnosti v javnem prostoru.*

Ključni pojmi: *homoseksualnost, seksualna identiteta, lezbično in gejevsko gibanje, človekove pravice, civilni status.*

Na okrogli mizi z naslovom "Ustanove spolno drugačnih", ki se je v sklopu serije "Meje demokracije" odvijala aprila 1997 v Cankarjevem domu v Ljubljani, je nek mladenič iz občinstva zahteve po legalizaciji istospolnih partnerstev izenačil z zahtevami po mnogoženstvu. Med primeri, ki zahteve po sproščanju pravic lezbijk in gejev prenesejo v korpus poljubno interpretirane seksualne permisivnosti, naj navedem še tri, ki so za našo temo dovolj značilni. Prvi je gotovo dobro znana izjava Angelce Žirovnik iz leta 1991, poslanke v tedanjem parlamentu RS, ko je "menila, da bi prepoved diskriminacije zaradi spolne usmerjenosti pripustila tudi usmerjenost na otroke, živali in kipe" (Lešnik 1992). "Pred tistimi, ki so včeraj iz prepričanja zagovarjali homoseksualnost, danes iz istega štosu razglašajo biseksualnost, jutri pa bodo pridigali virtualnim potrebam prilagojeno sodomijo, smo heteroseksualci (intelektualno) nemočni seksualni heretiki: ker nisi za, si zavrt. Ne moreš biti proti (četudi tvoje telo čuti proti), če hočeš biti normalen", piše urednik

* Nataša Velikonja, diplomirana sociologinja, samostojna kulturna delavka.

revije "Viva" Gorazd Suhadolnik (Suhadolnik 1996)¹. Vatikanska poslanica je ob svetovni konferenci o ženskah v Pekingu leta 1995 apelirala na udeleženske, naj ne sprejmejo pojmov "življenjski stil" ali "spolna orientacija" kot mednarodno priznanih terminov, s katerimi bi lahko vplivali na obstoječe vladne zakonodaje, saj bi se "v prihodnje morda lahko primerilo, da bi bila pedofilija prav tako označena kot sexual orientation" (Stališče Vatikana 1995).

Izenačevanje ni naključno: svoj kontekst dobi v pojmovanju moderne politične skupnosti oziroma kodov vsakdanjega življenja v modernih družbah. Seksualna permisivnost in razpuščenost predpostavlja divje, predsocijalno, kaotično naravno stanje, katerega naj bi omejele šele kasnejše epohe *evropske civilizacije*. Uvedimo za trenutek mitsko zgodbo o *družbeni pogodbi* ter popularne interpretacije razlik v človeški skupnosti pred in po njej. V stanju pred *družbeno pogodbo* se individui nahajajo v nekakšnih predcivilnih in predpolitičnih združbah, v katerih so sicer vsi svobodni, neodvisni in enaki, zaradi človekovi naravi pripisane agresivne egoističnosti² pa takšno naravno stanje ne zagotavlja varovanja svobodnosti, neodvisnosti in enakosti drugih pripadnikov skupnosti. Člani skupnosti zato z *družbeno pogodbo* vzpostavijo politično avtoriteto, ki naj bi varovala omenjene pravice posameznikov, hkrati pa se zavežejo k spoštovanju pravil, ki jih predpostavi avtoriteta. Postavitev korpusa človekovih pravic torej varuje posameznike pred drugimi člani skupnosti, hkrati pa določa tudi možnost posegov oblasti.

Navidezna usklajenost izjav, ki izenačujejo homoseksualnost z mnogoženstvom, sodomijo ali pedofilijo ter političnim in civilnim redom moderne skupnosti, sega vsaj na dva nivoja, ki sta predvsem v sodobnosti, katere etiko naj bi upravljala gesla o strpnosti, hitro razvidna. Prvi je pravno-formalni, na katerem je ho-

¹ Gorazd Suhadolnik se je zapisal med dosledno homofobične novinarje že v osemdesetih letih, tedaj še kot novinar revije "Mladina". V tekstu z naslovom "Kdo ti je, Sapfo, storil krivico?" (Mladina, 1986/2) piše: "Sapfo z Lesbosa je dolgo veljala za najbolj znano zgodovinsko tribado. Tako sta očitno mislila tudi Soure in Bradač, čeprav je slednji v knjižici Sapfina erotika (lj. 1933) zapisal, da nimamo 'niti enega odlomka, kjer bi bila le senca spolnih slasti v fizičnem pomenu'. Šele Kajetan Gantar je v začetku sedemdesetih let tega stoletja (ob izidu Sapfina lirike) ohranil 'neomadeževano' (beri: nehomoseksualno) podobo pesnice." Suhadolnik nadaljuje tekst z opisom svojih dogodivščin na otoku Lesbosu: "...Vstopila je v bar, sedla na levi stol poleg mojega, obrnil sem se proti njej, ona pa se je obrnila k svoji levi sosedki in jo vprašala, odkod prihaja. Naročil sem še en neskafe in čakal. Dekletovo ime je ustrezalo moji predstavi: Meg, okrajšano iz Margareth. Toda bila je poštna uslužbenka. Seveda je imela o Evropi zmedene pojme, za Jugoslavijo je enkrat že slišala, za Slovenijo pa še nikoli. Rekel sem ji, da se mi zdijo družbe, ki sem jih videl na plaži, precej čudne. Rekla mi je, da me ne razume. Odvrnil sem ji, naj pogleda na prostor pred Plazo: za eno mizo je sedela večja skupina deklet, za drugo tri Nemke, pri naslednji mizi spet dve dekleti (!), potem spet večja skupina deklet, nekje na koncu še dva tipa. Meg tipov niti ni videla. Posumil sem, da se spreneveda." Pred zaključkom navede še dialog, ki ga je imel z eno od obiskovalk otoškega lezbičnega tabora: "Te moški dostikrat nadlegujejo?" vpraša, dekletu odgovori, 'ae kar'; nato jo vpraša, kako jih zavrne. Odgovori mu, 'Na začetku sem jim govorila svojo resnico, pa so vedno reagirali, kot da se jih branim. Sedaj jih zavračam bolj avtoritativno. Ne jebem jih.' Suhadolnik odvrne, 'Meni se zdi takšna obramba še bolj koketna.'

² Da je to osebna lastnost, ki jo promovira kapitalistični družbeni red, je morda potrebno opozoriti vsaj zato, ker je v času napredovanja kapitalizma nastala tudi sintagma o družbeni pogodbi, v kateri je človeku pripisani "naravni" egoizem bistveni vzrok, zaradi katerega sta avtoriteta in oblast potrebni in legitimni.

moseksualnost dandanes vpisana kot možna izbira, izhajajoča iz individualne svobode, je del osebnih okoliščin, ki pa vendarle segajo le na področje zasebnega življenja, ne pa tudi v javni prostor, ki ga urejajo pravila *občega dobrega* in standardi iz *registra družbenega konsenza*. Drugi je neformalni, nepravni nivo, vsakdanja moralna praksa, utrjena skozi disciplinatorne tehnologije 19. in 20. stoletja. Na začetku omenjene seksualnosti, homoseksualnost, mnogoženstvo, sodomija in pedofilija, namreč sovpadajo v kategorije, ki jih je moderna družba striktno izločila iz svojega kulturnega in socialnega reda ter postavila njih nasprotje kot nosilni znak moderne zahodne civilizacije: monogamijo in heteroseksualnost kot osnovi za vzorčno enoto družbe, družino in otroštvo kot negovani ter senzibilizirani področji humanistične vzgoje ter človeškost kot hierarhično najvišjo in nadrejeno stopnjo v redu živega stvarstva. Drug(ačn)i postanejo vsi tisti, ki "z življenjem" ne sodelujejo v Zakonu družbe. Izven polnega zakona so tako tudi homoseksualci in lezbijke in torej sodijo v seznam drugih predkulturnosti in asocialnosti. Nacizem je tovrstno logiko zelo precizno razbral, saj lezbijk v koncentracijskih taboriščih ni označeval z rožnatim, temveč črnim trikotnikom, oznako za asocialne (Plant 1991).

Vendar pa lahko takšno navidezno usklajenost spregledamo takoj, ko pričnemo resneje pregledovati predlogo demokratičnega diskurza. Pričujoči tekst se, ob poskusih detektiranja civilnega in eksistenčnega statusa homoseksualcev in lezbijk, zato spušča v tisti sferi, ki neposredno zadevata njihov družbeni položaj: najprej v pravni red, nato v medijske podobe o homoseksualnosti nasploh ter v uporabo množičnih medijev, ki postajajo v sodobnosti ključni vir za oblikovanje vedenja, kar prinaša s seboj nedvoumno moč mnenj, ki nimajo podlage niti v znanju niti v pripravljenosti reflektirati določeno temo.

Tako, denimo, omenjeno izenačevanje pravic homoseksualcev in lezbijk z mnogoženstvom ali pedofilijo zanemari bistveno razsežnost pravnih formulacij človekovih pravic, individualno suverenost. Moderno pravo je utemeljeno na filozofiji človekovih pravic, ki postavlja za smoter politične skupnosti individuuma. Izenačevalci homoseksualnosti in, denimo, pedofilije ali mnogoženstva, zgrešijo temeljni potencial, ki ga moderna družba - kot družba enakovrednih dogovorov med individui - vsebuje, saj mnogoženstvo lahko predpostavlja dominacijo enega nad mnogimi, pedofilija pa zanemari kulturni dogovor moderne družbe, znotraj katerega je kategorija otroštva, torej obdobje človekove nesuverenosti in hkrati nedotakljivosti, podaljšana do štirinajstega leta starosti³. Običajno je z istim letom starosti povezana tudi dogovorna starost za seksualne stike, ki je v mnogih državah za homoseksualnost - v primerjavi s heteroseksualnostjo - znatno višja, kar logično

³ "Če pedofilija ni vprašljiva ob implicitno dovoljeni in seveda predpisani heteroseksualnosti, potem tudi ne more biti vprašljiva v točki, ko se zapiše v ustavo prepoved diskriminacije zaradi spolne usmerjenosti. Mislim, da je v tej točki vseeno, če se pojem imenuje seksualna usmeritev ali modra trava. Tudi pojem modra trava bi bil problematičen, kakor hitro bi se nanašal na svobodo življenjskega stila" (Jalušič 1991: 19).

predstavlja enega od načinov sodobne diskriminacije gejev in lezbijk⁴. Pravtako zahteve po legalizaciji istospolnih partnerstev ne predpostavljajo niti dominacije niti ne predstavljajo drugačnega vdora v človekovo nedotakljivost.

V moderni skupnosti torej ni vsakdo nosilec kategorije individualnosti niti nosilec suverenosti. Steber suverenosti in univerzalnosti ima svoj temelj drugje, ne v individuumu kot takem. In obratno: stebra suverenosti in univerzalnosti sta naslonjena na vsakokratno, zgodovinsko razločljivo, razumevanje družbe; moderna suverenost in univerzalnost imata svoja temelja v precizno definiranem individuumu, v modernem Subjektu kot nosilcu racionalne volje, ki se zna in zmora ravnati po kapitalsko in v funkcionalno naravnani družbeni pogodbi. Ženske - kot nelastnice - dolgo obdobje niso bile moderni individuum, norci - kot neracional(izira)ni - še vedno niso moderni individuum. Drugorazrednih državljanstev - upravičenosti le do nekaterih pravic ali svoboščin - je deležna cela vrsta različnih prebivalstvenih, državljskih skupin. V moderni dobi, dobi eksistencialne svobode in družbene enakosti, mrgoli tako nesvobode kot neenakosti.

Pravo in reprezentacija

"O človekovih pravicah je umesno razmišljati in razpravljati predvsem takrat, ko politično gibanje, ki se zavzema za kakšno človekovo pravico, trči na praktične težave. Vir težav pa je treba iskati bodisi v vsebini samih človekovih pravic, v stilu oziroma načinu pojmovanja in razpravljanja o njih ali pa kraju za njihovo realizacijo" (Šumič/Riha 1993, 18). Artikulirano zastavljeni napor, ki se osredotočajo okrog poskusov pravnih rešitev drugorazrednega državljanstva homoseksualne populacije, trajajo v nekem daljšem časovnem kontinuumu - če seveda izvajamo predvojno Nemčijo - že vsaj od vznika zahodne države blaginje po drugi svetovni vojni.

Eno od možnih razlag, zakaj se je široka rehabilitacija homoseksualnosti v javnosti dogodila ravno v tem obdobju, ponuja teorija novih družbenih gibanj oziroma politika identitet: v povojni zgodovini Zahoda, z nastankom države blaginje, se je participativna moč preselila iz politike v polje ekonomije, njen domet pa se ne meri z udeležbo v procesu dela, temveč v sferi potrošnje. S tovrstnim prenosom so dobile svoje vidne pozicije dotlej marginalizirane (spolne, seksualne, rasne, kulturne, mladinske) skupine, ki so tako tudi lahko prinesle svoja izkustva kot javno in politično relevantna.

Homofilske organizacije iz petdesetih let - denimo, ameriški "Mattachine Society" ali "Daughters of Bilitis" - so bile na začetkih svoje organiziranosti sicer

⁴ Neenake sporazumne starosti veljajo v Avstriji, Angliji, Bolgariji, Estoniji, Cipru, na Finskem, v Liechtensteinu, na Madžarskem, Hrvaškem in v Srbiji. V Angliji lahko homoseksualci, ki ne upoštevajo sporazumne starosti, dobijo do dve leti zapora, v Avstriji od pet mesecev do pet let zapora, zgovoren podatek pa je, da je bilo zaradi takšnih zakonov v tej sosednji državi leta 1995 zaprtih 25 homoseksualcev. Slovenija ima za homoseksualno in heteroseksualno spolnost izenačeno sporazumno starost, 14 let. Popolna prepoved homoseksualnih stikov še vedno velja v Belorusiji, Romuniji, Bosni in Hercegovini ter Makedoniji.

bolj usmerjene v strategije integriranja homoseksualnosti v družbo skozi javno izobraževanje ali družabnost kot pa v politični aktivizem. Šele v šestdesetih letih, v obdobju zložnega sproščanja po McCarthyjevih čistkah v vladnih in vojaških strukturah in opuščanja sankcij proti homoseksualnosti - npr. država Illinois je bila leta 1961 prva država v ZDA, ki je dekriminlizirala istospolne odnose - so se homofilске organizacije začele bolj angažirano ukvarjati tudi s političnimi temami, organizirale so protestne akcije pred Belo hišo, Pentagonom in drugimi vladnimi institucijami, z napismi kot je npr. "Sexual preference is irrelevant to federal employment". Udeležba na akcijah, ki so se dotikale homoseksualnosti, je bila seveda malenkostna v primerjavi s sorodnimi boji v taistem obdobju, npr. s pohodom v Washington za civilne pravice Afro-Američanov ali proti vojni v Vietnamu (Miller 1995, 333-352). Podobna situacija se je ponovila v osemdesetih, v času političnega in civilnega vrenja v vzhodni in srednji Evropi, kjer so angažirana nova družbena gibanja kazala le malo ali nič solidarnosti z gejevskimi ali lezbičnimi gibanji.

Mastnak trdi (Mastnak 1992, 148-157), da je bila enakopravnost homoseksualcev in lezbijk v civilnodružbenem gibanju nekaj, kar si je bilo komaj mogoče zamisliti, ter da so različne organizacije civilne družbe iz vzhodne in srednje Evrope ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let - denimo Helsinška državljanska skupščina - kazale kaj malo pripravljenosti upoštevati prizadevanja gejevskih in lezbičnih gibanj glede vključitve pravic v zvezi s homoseksualnostjo v korpus človekovih pravic. "Kot takratni predsedujoči Komisije za človekove pravice", piše Mastnak, "sem med njenim delom dobil več kot eno dobronamerno opozorilo (spominjam se delegata, ki ga je na skupščino poslala OZN), naj ne sprejemamo deklaracije o pravicah lezbijk in gejev, ker da je preveč radikalna in si zapiramo vrata za sodelovanje z etabliranimi svetovnimi organizacijami za človekove pravice."

Širši razmah ukvarjanja s političnimi, ekonomskimi in socialnimi pravicami in svoboščinami homoseksualcev in lezbijk sovпада z organiziranjem gejevskih in lezbičnih organizacij, ki so začela množično rasti po dekriminlizaciji homoseksualnosti v posameznih državah ob koncu šestdesetih in v sedemdesetih letih⁵. Šele nastanek liberacionističnih gibanj⁶, ki so promovirala idejo gejev in lezbijk kot ločene, različne (skupinske) identitete ter vzpodbujala nastanek sprva kulturne, zabavniške infrastrukture, nato socialnih in nenazadnje političnih institucij, je omogočil uvid v pravni manjko, ki izloča homoseksualce in lezbijke iz registrov polnopravnega državljanstva. Poudarki gejevskih in lezbičnih gibanj so se v treh desetletjih seveda spreminjali: tako je "Gejevski manifest" Carla Wittmana iz leta 1969, iz obdobja zgodnje liberalizacije, kot glavne točke strategije navajal osebno osvoboditev (opredelitev za geja/lezbijko), komunikacijo z drugimi geji/lezbijkami, sprostitev homoseksualnega v vsakomur in vstop v javno kulturo (Miller 1995,

⁵ Naj naštajem le nekaj letnic: Velika Britanija 1967; Vzhodna Nemčija 1967; Kanada 1969; Zahodna Nemčija 1969; ameriške zvezne države, z izjemo države Illinois (1961) in Connecticut (1969). Šele po letu 1969; Slovenija 1976.

⁶ V Sloveniji datira začetek organiziranja gejev in lezbijk v leto 1984, ko se je ustanovila gejevska organizacija Magnus. Leta 1987 ji je sledila lezbična skupina LI. (Lezbična Lilit), 1990 mešana lezbično-gejevska organizacija Roza klub, 1992 združenje homoseksualnih parov Yoldashimm.

384-387). Brošura londonske aktivistične skupine The Stonewall Lobby Group iz leta 1997, z naslovom *"Vote for Equality - a gay and lesbian guide to the general election"*, že zelo precizno navaja striktne politične zahteve, ki naj bi homoseksualcem in lezbijkam omogočile polnopravni in enakovredni državljanski status v primerjavi s heteroseksualno populacijo: namreč enakost pri kazenski zakonodaji (enakost pri sporazumni starosti, enakost pri sankcioniranju seksa v javnosti, enakost pri sankcioniranju nadlegovanja), enako zaščito pred diskriminacijo (zaščita pred diskriminacijo na delovnem mestu ali v servisnem sektorju), enakost pri obravnavanju istospolnih zvez (pravica do sklenitve zakonske zveze in priznanje pripadajočih socialnih varščin, uveljavljanje priseljeniških pravic, enakost pri urejanju pokojninskih in dedovanjskih pravic) in enakost pri starševskih/posvojitvenih pravicah (ko-starševstvo, posvojitve).

Način razširitve pravic na seksualne manjšine kaže, kako je aparat 'državljan-skih pravic' vključen v državno upravljanje nad vsakodnevnim življenjem. Razlikovanje med zasebnim/osebnim in javnim vedenjem lahko sledi logiki, po kateri se zakonsko sankcioniranje seksualnih potez v javnosti okrepi, ko se določeno zasebno vedenje - v tem primeru homoseksualnost - dekriminalizira (Evans 1993, 63-64). Sama pravna realnost, ki se dotika gejev in lezbijk, je namreč zelo različna v različnih državah. V sodobnosti sta v večini evropskih in severno-ameriških držav tako moška kot ženska homoseksualnost že dekriminalizirani, vendar pa je to najpogosteje tudi edini ukrep, s katerim posamezna država blaži videz represivnosti. *"Znano je, kakšno pot je potem ubralo (seveda z različnimi ovinki in tudi regresijami) pravno obravnanje homoseksualnosti v demokratičnih sistemih: zakone proti homoseksualnim odnosom so vse redkeje uveljavljali, nato so jih zamenjali z zakoni, ki so določili starost, po kateri je veljalo, da gre za zasebno zadevo odraslih ljudi, (...) danes pa ponekod že veljajo zakoni, ki izrecno prepovedujejo diskriminacijo po spolni usmerjenosti. (...) Čeprav ne poudarjajo enako - med režimi je nekaj razlik - pa lahko rečemo, da povsod, kjer predpisujejo način življenja, nadzirajo zasebno življenje in uporabljajo zakone podobno kot nacisti - ne toliko zato, da bi odpravili homoseksualnost (tak optimizem je redek), temveč da bi obvladali državljansovo intimo, da bi jo imeli v primežu, ki ga lahko po potrebi zategnejo"* (Lešnik 1991, XIV-XV).

Od dekriminalizacije homoseksualnih odnosov do polnopravnega državljanstva gejev in lezbijk je namreč velik korak. Če je dekriminalizaciji homoseksualnosti sledila prepoved diskriminacije na podlagi spolne usmerjenosti⁷ in če so se ob njej sočasno pojavljali tudi različno zastavljeni zakonski členi, ki so skupnost

⁷ Države, ki imajo prepoved diskriminacije na podlagi spolne usmerjenosti zapisano v kazenski zakonik, so Slovenija, Kanada, Danska, Francija, Nizozemska, Nova Zelandija, Norveška, Južnoafriška Republika, Španija in Švedska, JAR pa je hkrati tudi edina država na svetu z eksplicitno ustavno zaščito gejev in lezbijk. Znani so zapleti pri pisanju slovenske ustave, kjer je bilo eksplicitno svobodno odločanje za seksualno preferenco dokončno zamenjano za svobodo glede "drugih osebnih okoliščin".

“ščitili” pred homoseksualnostjo⁸, se šele v devetdesetih letih pojavljajo artikulirani predlogi za spremembo zakonov, ki bi pripeljali do enakega položaja istospolno in raznospolno usmerjenih državljanov/k⁹. Tako sta Evropski svet in Evropski parlament priporočila državam članicam, naj sprejmejo ukrepe za odpravo diskriminatorne zakonodaje, ki onemogoča enakopravni položaj. Eden prvih ukrepov je registracija istospolnih partnerstev¹⁰, ki pa z raznospolnimi zvezami še vedno niso povsem izenačene, saj ne predpostavljajo pravice do posvajanja otrok¹¹. Države sicer dobijajo tovrstne predloge nenehno v pregled, pa vendar se zakonodaja ne obrne kaj dosti v prid homoseksualnim državljanom in državljkam iz različnih aktualno političkih razlogov, tako tranzicijskih rekonstruiran skupnosti v nacionalno-državna telesa in temu prilagojenih “kultiviranj” medosebnih odnosov ali klasično desno orientiranih režimov in utilitaristično neoliberalističnih prioritet ali zgolj iz popolnega nepoznavanja problema s strani skorajda referenčnih institucij.

Varuh človekovih pravic RS Ivan Bizjak je na vprašanje novinark revije “Revolver”, na kakšen način opredeljuje položaj istospolno usmerjenih državljanov in državljk, odgovoril: *“To je zasebna zadeva posameznika, tako da se v to stvar država naj ne bi vmešavala; tako po tisti strani, glede katere je - ravno izhajajoč iz prej omenjenih konvencij in iz judikature - prepovedano kriminalizirati nekatere tovrstne usmeritve, po drugi strani pa sem mnenja, da tudi ne bi bilo prav, da se na kakšen drug vidik, na kakšen drug način izrecno vmešava v zasebno sfero posameznika. Vsi vemo, da smo najbolj srečni takrat, kadar nas država, glede tistih stvari, ki so naše zasebne, ki ne posegajo v svobodo drugih, pusti pri miru. In to mislim, da je za moderno državo najbolj primerno”* (Greif/Velikonja 1996/2, 5). Na istem mestu je, v času, ko je raziskava vrednot mladinske populacije pokazala najvišjo socialno distanco prav do homoseksualcev in lezbijk (Mencin 1996), dejal: *“Nisem zasledil ravno velike netolerantnosti v tem pogledu. Imamo precej pojavov, sicer k sreči še posamičnih, ki kažejo na netolerantnost z vidika narodnostne ali*

⁸ V Angliji velja od leta 1988 “klavzula 28”, ki prepoveduje “namensko promoviranje homoseksualnosti” ali učenje v šolah o “sprejemljivosti homoseksualnosti v smislu družinskih odnosov”. V Avstriji so šele v lanskem letu preklicali člen kazenskega zakonika, ki prepoveduje pozitivne informacije o homoseksualnosti in ustanavljanje gejevskih in lezbičnih organizacij. Podobna prepoved še vedno velja na Finskem in v Liechtensteinu.

⁹ Ena od ciničnih razlag dejstva (vzpostavitve enakopravnosti), da so tovrstni predlogi ponekod že tudi realizirani, je ta, da so te realizacije posledice tržno razširjenih in tržno spodbujevanih identitet, obenem pa prepoznavanja gejevske in lezbične skupnosti kot finančno močne skupine, ki so ji dostopni tako ekonomska kot politična moč in se ji torej zato zlagoma dopušča vstop v državljanski red. Če ima princip enakosti takšno logiko, če se torej enakost nanaša na enakopravnost med enako (ekonomsko) potentnimi, tudi ni težko zastaviti jasne in glasne kritike takšnega diskurza, ki je lahko zastavljen samo kot kritika kapitalizma.

¹⁰ Prve so ga sprejele skandinavske države, Švedska, Norveška, Danska in Grenlandija, Islandija ter lansko leto Madžarska.

¹¹ Prvi zakon, ki dovoljuje istospolnim parom posvojitve, velja od novembra 1996 v Britanski Kolumbiji, kanadski provinci. Na drugi strani pa prihajajo v veljavo ukrepi, ki ožijo možnosti starševstva ne le homoseksualni populaciji, temveč vsem, ki zakonsko ne participirajo v heteroseksualni zvezi. Danska je, denimo, v letošnjem letu sprejela zakon, ki prepoveduje samskim ženskam uporabo uslug tako državnih kot zasebnih klinik za umetno inseminacijo.

pa rasne pripadnosti. Nimam pa vtisa ali pa ne poznam primera, ko bi šlo za izrecne izpade tourstne netolerantnosti na tem področju."

"Namen teh pobud je izenačitev pravnega statusa istospolnih partnerskih skupnosti z raznospolnimi. Pobuda zahteva enake pravice za istospolne pare, to je enako pravno in socialno varstvo, kot je zagotovljeno heteroseksualnim parom. Zavedati se moramo pasti, ki jo skriva tako imenovano registrirano partnerstvo. Pravice, ki izhajajo iz zakonske zveze, so namreč kvalitativno in kvantitativno večje od tistih, ki izvirajo iz registriranega partnerstva. Zakonska zveza ureja vprašanja socialnega in zdravstvenega zavarovanja, pokojnine, bolniškega dopusta, stanovanjske pravice, premoženjskih razmerij, davčnih olajšav, dedovanj in medsebojne posvojitve otrok, ki so zakoncem zagotovljene, "registriranim partnerjem/kam" pa ne. Zato tisti, ki zagovarjajo registrirana partnerstva, definitivno postavljajo istospolne pare v manjreden položaj. ... Poleg tega ne gre le za diskriminacijo istospolnih parov, temveč tudi otrok, ki v takšnih zvezah živijo..., saj živijo v nekakšni "fantomski" skupnosti, ki uradno sploh ne obstaja" (Greif 1997).

V Sloveniji se je istospolna partnerstva poskusilo zakonsko urediti že leta 1993, ko je neformalno združenje istospolnih parov Yoldashimm na Ustavno sodišče naslovilo pobudo za presojo ustavnosti Zakona o zakonski zvezi, ki - s priznavanjem le moško-ženske oblike zakonske zveze, z definiranjem le-te kot z zakonom urejene skupnosti moža in žene - diskriminira istospolne partnerje. Ustavno sodišče je za strokovno mnenje zaprosilo tedanjo vlado RS oziroma Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve in dobilo negativni odgovor, zaradi česar je bilo nadaljnje reševanje pobude umaknjeno. Drugi predlog je bil vročen parlamentu s strani Urada za žensko politiko leta 1995: parlament naj bi sprejel zakon, ki bi urejal istospolna partnerstva, ali pa takšno dopolnilo k obstoječemu Zakonu o zakonski zvezi, kjer spol partnerjev, ki se želijo poročiti, ni pomemben. Predlog še vedno čaka sploh na začetek proceduralnega vstopa v parlamentarno obravnavo. *"Pri vsebinah spremembe zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih, kot tudi morebitnih drugih zakonskih spremembah, gre za tri ključne momente - za dosledno spoštovanje ustavnega načela enakosti pred zakonom, za temeljno človekovo pravico in svobodno do svobodne izbire partnerja/ke in življenjskega stila in končno za dosego temeljnega funkcionalizma države in njenega aparata" (Greif 1997; glej tudi Lešnik 1993).*

Razlago, čemu je pravni red tako rigiden do sprememb, čemu nanj le poredko direktno vplivajo kontinuirani naporu emancipatornih gibanj, čemu je, nasprotno, sprememba v pravnem redu veliko bolj naklonjena nekemu ekscesu, enkratnemu odmevnemu dogodku ali revolucionarnim preobratom, kot pa razsodnim argumentom, je najbrž potrebno iskati v samem bistvu prava in ponuditi hipotezo, da je pravni red zrcalo izvirnega stanja in časa njegove lastne vzpostavitve oziroma akterjev njegove vzpostavitve, da postane izvorni zapis v svojem samoreferencialnem vztrajanju sčasoma anahron ali kot anahron predstavljan, kar izzove sunkovit

obrat. Včasih revolucijo, včasih vojno, a primeru homoseksualnosti, v moderni družbi torej neki marginalizirani življenjski izkušnji, pač preostane le najambicioznejši razsvetljenski projekt: pregled najosnovnejših instalacij, ki dajejo družbam, kulturam in režimom zadnjih dveh stoletij *zahodne civilizacije* tako dolgotrajno in samozaverovano humanistično zavest.

Pragmatično pravo

Red moderne družbe urejuje laični zakon, skup pravnih pravil, katerih namen je čim bolj pragmatična ureditev odnosov med ljudmi v skupnosti. Od klasičnega prava, opirajočega se na transcendentne norme, se loči po svoji humanocentrični zastavitvi, opiranju na človekovo naravo. Klasično pravo išče legitimnost v zmožnosti, da ohranja red in harmonijo, ki sta v obdobju monarhije pisana skozi krščanske postulate, v platonizmu pa kozmološke. Klasično pravo ohranja red, ki ga ne izberejo ljudje. Moderno pravo prav zavoljo njegove humanocentričnosti in torej pragmatičnosti doletijo - s strani tradicionalistov - očitki o njegovi amoralnosti in nevdržnosti¹²; takšni očitki imajo seveda v svoji osnovi vgrajene predpostavke o določeni, vnaprejšnji namembnosti družbe in človeške skupnosti, pa naj gre za zamisel o božjem planu, o izvoljenem ljudstvu ali o korporativno zastavljeni komunitarni spravi.

62
Moderno pravo naj bi torej bilo racionalizirano, postavljeno na empirično stvarnost bivanja, očiščeno apriornosti in ideoloških posvetitev. V svojem zapisu naj ne bi imelo predpostavk, transcendentnih ali komunitarnih prioritet. Nasprotno: njegov humanistični in hkrati libertarni temelj leži v postavitvi individuuma kot suverena, katerega svoboda je zamejena z načelom avtonomne umne volje. Njegovo družbeno delovanje in bivanje - kot posledici sprejetja *družbene pogodbe* oziroma opravljenega prehoda iz naravnega stanja v civilno in politično - je utemeljeno na načelih uma. Zavrnjena je vsaka druga avtoriteta, edini razsojevalni princip družbe je človekova narava.

Seveda ni težko predpostaviti, da je izvorni kolaps razsvetljenskega diskurza o človekovih pravicah ravno postavitev neke samoumevne "človekove narave", ki je sicer svojo podrobno obravnavo dobila šele po spremembah strukture političnega upravljanja v 18. stoletju, to je z *bio-politikami* 19. in 20. stoletja. Gre seveda najprej za osnovne družbene kode človeškosti, za definiranje, kaj *individuum* je, nato pa tudi za razumevanje značilnosti obdobja, v katerem je nastalo določeno precizno točkovanje značilnosti *človeka*. Skratka, vedenje, da je moderno pravo nastajalo v okolju hitro razvijajočega se industrijskega kapitalističnega reda, je prva iztočnica nadaljnjih razprav o načinih njegove *pravičnosti*, o načinih distribucije enakosti in enakopravnosti.

¹² Omentim naj vsaj dva sodobna primera zoperstavljanja zagovornikov tradicionalnega, klasičnega prava, modernemu pravu: prvi se gotovo tiče porasta islamskega fundamentalizma in šeritskega prava, drugi pa dogmatičnega moralizma, s katerim Papež Janez Pavel II. oporeka nekaterim osnovnim kodam sodobne družbe, npr. pravici do izbire (abortus, kontracepcija).

Če pravni univerzalizem pomeni, da je uporabnik sklada pravic in svoboščin lahko vsakdo in če dandanes priznavamo, da tako zastavljena univerzalnost v praksi enostavno ne drži, da obstajajo kategorije prebivalstva, ki niso polnopravno udeležene v korpusu modernega prava, je potemtakem povsem razumljivo spraševati se o mejah diskurza, tako o določenosti individuuma kot o določenosti prava. Če je iztočnica modernega prava *človek* oziroma če je *humanizem* njegov konceptualni nazor, je tudi jasno, da pravni kodeksi regulirajo človeškost, obenem pa odrekajo humanost določenim fenomenom in praksam človekovega življenja, da je pravo torej splošno sprejeta danost pritenega civilnega nasilja.

Seveda pa je v času njegovega nastajanja in priznanja pomenilo nesporen korak naprej k *družbi svobodnih*. Postavitev *posameznika kot suverena* ima širok razpon posledic in pri njih analizi je zato toliko bolj potrebna pazljivost, ki bi ne smela zapasti niti v absolutno afirmativno držo niti v popolno zavračanje diskurza modernega prava. Za približek se lahko naslonimo na primerjavo s katoliškim misijonarstvom, ki je po eni strani nedvomno arogantno, nasilno in totalitarno prevajalo ekspanzionizem v predstavljanje svojega poslanstva kot nujnega in neizbežnega za *dobrobit drugih*, po drugi pa je s pokristjanjevanjem domorodnih skupin neevropskih dežel spodkopaval svojo lastno, temeljno evropocentrično dogmo o ekskluzivni človeškosti belega človeka in polčloveškosti, primitivnosti ali celo animaličnosti neevropskih plemen. Če je nesporno predstavljalo kulturni imperializem, pa je obenem prineslo tedanji Evropi gotovo nelagodno sprejetje takšnega božjega univerzuma, ki ga sestavljajo različne rase, različni narodi, različne kulture. Nad vsem ostaja seveda teman znak *Zahoda*, ki potrebuje stoletja nasilja za kratko obdobje morda celo varljive strpnosti.

Na podoben način tudi univerzalnost pravic, ki so povezane z individuomom, definira le enostransko, kot relativno univerzalnost oziroma individualnost, same človekove pravice pa se sklicujejo na neko vnaprej samoumevno idejo o človeku, na določeno predstavo o človeku. Takšna zastavitev filozofije človekovih pravic v imenu abstrakcije človeka brez opredelitev spregleda, da obstajajo le konkretni, zgodovinsko, kulturno in socialno obeleženi ljudje (Šumič/Riha 1993, 27), da je torej predstava o človeku ali o tem, katere lastnosti so univerzalno človeške, vedno le videološki konstrukt. Paradoks ideje o univerzalnosti pravic, ki se tičejo individuuma, je v tem, da zamejuje tako prvo kot drugega: da določen, partikularen režim pojmuje kot univerzalen ter da je v konkretnih pravnih zapisih univerzalnost naravnega prava pripisana tudi pozitivnemu pravu, da je torej neka socialna ali politična struktura družbe razumljena kot univerzalna.

Od tod izvira tudi dvom v eno od mitskih institucij moderne družbe, v racionalnost *družbene pogodbe*. *Družbena pogodba*, ki naj bi uspešno razreševala kontrast med individualnimi naravnimi pravicami, ki vodijo v protipravno, kaotično stanje, in občo voljo oziroma *družbena pogodba*, kot pogoj za uspešen prehod iz naravnega v civilno, politično stanje, naj bi bila zgolj fantazmatska zgodba, ideološki vložek, ki naj bi prikrivala dejanski razkol prava, razkol med pozitivnim pravom, partikularno, spremenljivo ureditvijo in naravnim pravom (univerzalno, nezgodovinsko referenco) (Šumič/Riha 1993, 35-38). Pravo, kot utelesitev njune sinhronosti, naj bi v resnici bilo nezmožno artikulirati pozitivno pravo na naravno pravo,

bilo naj bi torej samo nek avtopoietičen, samoregulativni družbeni sistem, varljiva zakonitost, katere vrednote in kriteriji so relativni in konkretizirajo neko partikularno politično vizijo, prikrivajo razmerja moči in gospodstva enega razreda (kategorije) nad drugim (Šumič/Riha 1993, 50-57). Enotnost prava in univerzalnost pravnega diskurza gresta v prid totalizaciji, hegemonizaciji in marginalizaciji, izključevanju in zatiranju drugačnega ter razlik nasploh (Šumič/Riha 1993, 92-93). Pravo je torej prepoznano kot uradna hermenevtika realnosti, njena razsojevalna praksa pa v odvisnosti od vsakokratnega tipa racionalnosti, ki se zgodovinsko spreminja. Pravo organizira socialni oziroma simbolni univerzum in poenoti videnje realnosti: realnost, katere interpretacijo naj bi pravo poenotilo, pa interpretacija šele vzpostavi. Pravo je torej sodobna ontologija, diskurz gospodarja, brez neke zunanje utemeljevalne reference, utemeljuje se le v svoji lastni pozitivnosti. Je avtonomen red, ločen od morale, a svoj ideal le ohranja v vrednotah, ki pa niso naravne veličine, temveč veličine institucije (Šumič/Riha 1993, 58-66).

Pravo kot specifična družbena institucija določa, katere ekonomske, politične ali socialne smotre naj bi dana skupnost dosegla. Konsenz - temelj *družbene pogodbe* - okrog družbene in politične morale skupnosti, ki naj bi ga pravo varovalo, je prej ko slej iluzija, verovanje ali ideologija, ki sega na predteoretsko raven, saj se v hipu, ko se poskuša ta konsenz glede skupnih ali občih kriterijev reflektirati ali interpretirati, skupnost ali občost razbije (Šumič/Riha 1993, 133). Nihče pač ne živi pravih (pozitivnega) prava, večina pa ga uporablja. Pravo je torej institucija, s katero se podoba, reprezentacija družbe šele ustvari.

Reprezentacija družbe mora biti, v politični in socialni kulturi modernih kapitalističnih držav, v kompleksih medsebojno odvisnih materialnih interesov trga in države, seveda temu prilagojeno pragmatična. Razgraditev pojma človekovih pravic kot artikulacije odnosov med oblastjo in vladanimi ali kot načinov njihove izmenjave oziroma razrešitev menjalnih relacij, lahko nudi razmislek tako o družbenih posledicah prava kot o družbeni pogojenosti prava. Prve, to je družbene posledice prava, se namreč dotikajo konformistične naklonjenosti državljanov in državljanek, praktične uporabljivosti pravnega varstva, kar pomeni, da se ljudje v vsakdanjih izbirah opredeljujejo in odločajo za socialne vzorce, ki sploh so na voljo (od tod bi bilo mogoče raziskovati tudi vzroke za kvantitativen primat heteroseksualnih zvez pred homoseksualnimi) in tako se nemalokrat poročajo v heteroseksualni zakon med seboj geji in lezbijke prav zato, da bi jim bile dostopne varnost in ugodnosti, ki jih pravna ureditev nudi. Hkrati pa lahko iz evolutivne demokratizacije (Evans 1993, 57-64), iz samega razvoja širitve dometa prava, ugotavljamo njegovo povezanost z določenimi kategorijami prebivalstva. "Človekove pravice, za katere se borijo vladani, niso nič altruističnega, pač pa so vanje preoblečeni njihovi lastni interesi" (Šumič/Riha 1993, 13). Civilno in politično državljanstvo se je v Evropi razvilo v 18. stoletju in vključuje pravico do osebne svobode, do privatne lastnine, do dela, do izražanja, pravico do zaščite pred zlorabami državne oblasti in splošno volilno pravico, tiste nujnosti, ki jih je zahteval in zastavljal tedaj vedno močnejši tretji stan. Nadaljna razširitev državljanjskih pravic sega v 19. stoletje, ko sta se ob kapitalistični praksi začeli uveljavljati socialistična misel in socialistično gibanje: socialno državljanstvo tako pomeni uveljavitev pravice do

dostojnega življenjskega standarda v posamezni družbi in se uresničuje skozi izobraževalni sistem, zdravstveni sistem, sistem stanovanjske oskrbe in sistem socialnega ter pokojninskega zavarovanja (Reiner 1996, 128). Širitev državljskih pravic na seksualne/identitetne manjšine v poslednjih dveh desetletjih je lahko posledica skopo odmerjenih permisivnih ukrepov države, v katere je le-ta bila - zavoljo heterogenizirajočih učinkov, ki jih je potrošniški kapitalizem sprožil v družbi - prisiljena.

V pravo je torej zapisan klasični ekonomski in politični pragmatizem oblasti. Doslej že izvršena distribucija pravic gotovo zahteva nadaljno refleksijo o družbeni pogojenosti prava, ki bi še dlje razgradila hegemonijo Univezalnega, Totalnega in totalizirajočega Reda, ki bi se morala spustiti k samim osnovam moderne družbene ureditve, k reformulaciji vrednot razsvetljenstva, v premislek kategorij subjekta, individuuma, družbene pogodbe, v nenehno preiskovanje samoumevnih predpostavk mišljenja in družbenih ustanov, v analizo prepletenosti diskurzivnih form, ki generirajo konkretne tipe vednosti, in družbenih institucij, ki organizirajo in regulirajo družbeno življenje, ter njihove vpetosti v obstoječa razmerja gospodstva in distribucije moči ter oblasti (Šumič/Riha 1993, 92-93). "*Etična dimenzija se začne*", piše Umberto Eco, "*ko na prizorišče stopi Drugi*" (Eco 1997). V tovrstnih družbenih konstelacijah Drugi potemtakem ni več homoseksualec, lezbijka, črnc, tujec, temveč tisti in tista, ki ne sprejmeta načinov prisotnosti, kot jih promovira pragmatični zakon tržne/kapitalske izmenjave.

Mediji in reprezentacija

Drug(ačn)i - ki so v zgodovini vedno prisotni, a tudi vedno različni - bijejo bitko za vstop v red Občestva na platformah javnega s sredstvi, ki jih imajo na razpolago. Dandanes so množični mediji tisto orodje, s katerim sta najlaže dostopni tako javnost kot možnost njene mobilizacije.

Če na tem mestu pustimo ob strani konkretne cenzorske ukrepe posameznih državnih politik in če zaokrožimo zadnji dve stoletji moderne družbe kot celovit režim, ki ga ohlapno imenujem kapitalski - s čemer seveda predpostavljam profilirano strukturo političnih, ekonomskih in socialnih razmerij - in kateremu daje podlago legitimnosti moderno pravo, potem lahko skladno s tem razumemo predelavo množičnih medijev v "mehkejšo" nosilce in vzdrževalce taistega režima. Na podoben način, kot pade podoba prava, ki naj bi bilo med posameznike in posameznice enakovredno porazdeljeno, pade tudi podoba demokratičnosti samih medijev, saj prihaja tako do neenake porazdelitve komunikativne kompetence kot do predstaviških mehanizmov na področju komunikacij ter posledično do ustvarjanja dominantnih mnenj v družbi, ki jih ustvarjajo elite politične in ekonomske moči.

Primer vpliva trga na medijske politike oziroma posledice vdora tržnih imperativov v javnem prostoru na določene manjšinske skupine, je odlično podala ameriška umetnostna kritičarka in lezbična aktivistka Laura Cottingham v svojem eseju "lesbians are so chic that we are not really lesbians at all" (Cottingham 1996),

kjer analizira pomen medijskega fenomena "lezbičnega šika" v devetdesetih letih, eksplozije lezbične prisotnosti v televizijskih komedijah in dramah, v popularni glasbi, v komercialnih revijah in celo znotraj okvirov akademskega študija, torej tudi izven konteksta lezbičnih subkultur. Vendar pa - pravi avtorica - vizibilnost in večina kulturne produkcije, ki kroži kot "lezbična", nista pokazatelja lezbične kulturne moči, temveč reprodukcije heteroseksističnih in moško-avtoritarnih ideologij, znaka komodifikacije lezbištva, katere prvi namen je ošibitev in marginalizacija lezbijk, vseh žensk, ki ogrožajo obstoječo politično strukturo, hkrati pa zaustavitev političnega napredka, ki so ga lezbijke zagotovile. Cottinghamova opozarja na produkcijo povsem umetnega lezbištva (primer Madonne), pokaže na načine izginjanja lezbijk v sodobnih filmih in televizijskih serijah (primer Roseanne), na očitno heteroseksualizacijo lezbičnega izkustva (primer filmov "Thelma and Louise" ali "Fried Green Tomatoes") ter na prevzem "lezbičnega videza" na ulicah in modnih pistah Pariza, Londona in New Yorka, v čemer se izpričuje površinskost medijskih kvazi-reprezentacij lezbijk in lezbištva. *"Dialektika dopuščanja in nadzora, prisotnosti in odsotnosti, pretirane avtonomije in prisiljene asimilacije, je okvir sedanjega plesa lezbično naravnanih podob na odru množičnih medijev in sorodnih struktur, kot so akademske in umetniške mreže. Lezbični šik - kot široka paleta, sestavljena iz ločenih, a medsebojno odvisnih instanc kulturnih aktivnosti in reprezentacij - hkrati potrjuje in zanika dejanski materialni obstoj lezbičnih življenj in lezbištva. Mnoge reprezentacije pravzaprav dobesedno zaigrajo preprost ritual izginjanja, v katerem je "lezbijka" sprva prisotna in nato izločena, spreobrnjena v heteroseksualno žensko in/ali drugače izbrisana. Takšen krog izpostavljanja in izločanja vedno znova predpisuje heteroseksualno dominacijo na določen in značilen način, saj se s promoviranjem izključenosti in velike neverjetnosti lezbijk ohranja heteroseksualna hegemonija"* (Cottingham 1996, 3).

Avtorica razlaga fenomen "lezbičnega šika" devetdesetih let kot sistemski ukrep, nujen spričo dveh desetletij kontinuiranega in rastočega mednarodnega lezbičnega gibanja in lezbične skupnosti. *"Možnost in aktualnost lezbičnega življenja je bila pred pojavom in dosežki Gibanja za žensko osvoboditev v sedemdesetih letih nepredstavljiva za ogromno večino žensk. Možnost zavrnitve heteroseksualnega imperativa je sedaj, v devetdesetih, bolj kot kdajkoli prej, odprta več ženskam - še posebej, če ne izključno tistim, ki živijo v urbanih centrih industrializiranih mest. Patriarhalne kulture se tega zavedajo in, povsem enostavno, želijo obvladati ekspanzionistične možnosti, ki jih vsebuje porast števila lezbijk. Zgodba o lezbičnem izginotju, ki prikazuje lezbijko oziroma njeno neodvisnost od moških kot nestabilno, navidezno, začasno, nerealno, kot večno fikcijo, vzdržuje sedanjo stvarnost in prihodnjo zavezo moške nadvlade"* (Cottingham 1996, 4).

Hkrati pa pojav "lezbičnega šika" sovпада v čas, ko se je pozornost javnosti spričo aids krize obrnila k homoseksualnosti. Vendar je vstop moške homoseksualnosti v popularno kulturo povsem drugačen od podob lezbištva: vedno so sicer obstajali primeri slavnih homoseksualnih zvezdnikov, vendar je njihova homoseksualnost postala javno znana šele po njihovi smrti (Rock Hudson, Freddie Mercury, Rudolf Nurejev). Pravtako se večina produktov sodobne popularne kul-

ture povezane z geji, navezuje na virus hiv ali aids (filmi "Longtime Companion", "Philadelphia", "And the Band Played on"). Na drugi strani pa so lezbijke, ki jih promovira "lezbični šik", večinoma na vrhuncu svoje kariere (k.d. lang, Melissa Etheridge, Martina Navratilova, 'šik lezbijke' Madonna ali Cindy Crawford), so razvpite, lepe, seksi, uspešne. Sue O'Sullivan (O'Sullivan 1994) trdi, da je eden osnovnih namenov vezi med popularno kulturo in lezbilstvom ustvaritev dualizma, podobe proti-moške, možačaste, ne-seksualne, ne-modne politične lezbijke iz sedemdesetih let ter podobe nove 'šik' lezbijke devetdesetih, ki ne vključuje nikakršnega političnega pomena.

"Institucija heteroseksualnosti je tako normativna, da je postala primarna zbirka vizualnih in verbalnih označevalcev, s katerimi se pripoveduje zgodbe, razume ter ustvarja izkustva" (Cottingham 1996, 56), zato Cottinghamova na koncu svojega eseja predlaga, naj se grožnja, ki jo lezbijke - za razliko od njihovih medijskih simulakrov - predstavljajo socialni in seksualni ekonomiji sodobne družbe, preoblikuje v radikalno novo definicijo feministične politike.

V novih državah Vzhodne in Srednje Evrope se je ob nadaljevanju vzpostavljanja demokratične politike začel pojavljati problem tako znotraj dojemanja svobodnega komuniciranja kot okrog artikulacije javnosti ali same civilne družbe. Po eni strani je prevladalo mnenje, da je v novo strukturiranem javnem prostoru že zaobsežena vsa civilna družba, da novi red ne izključuje več nobenega kriterija, po katerem merimo stopnjo participativnosti v družbi. Vendar pa je nevidna civilna družba, z različnimi, izključenimi marginalnimi skupinami, še vedno obstajala, sestavljale pa so jo tako nekatere nacionalne oziroma etnične manjšine, begunci, imigrantski delavci, verske manjšine, mladinske subkulture, reveži, nezaposleni in brezposelni, brezdomci, ostareli, bolni, hendikepirani, ženske, lezbijke in homoseksualci. *"Ko je civilna družba prišla na oblast, je prišla na oblast seveda tudi njena nedemokratičnost. Nereflektirano - ker je bila že običajno nereflektirana - je bila vgrajena v formirajoči se demokratičen sistem. Nevidna in utišana civilna družba je postala še dodatno marginalizirana. Revni in prikrajšani so vedno revnejši in bolj prikrajšani, drugačni vse bolj odrinjeni in pod vse večjim pritiskom vse bolj ogroženi. Ženske so vse bolj izrinjane iz javnosti nasploh in političnega delovanja posebej. (...) So "manjkajoča sestavina" nove demokracije. So pa tudi žrtve civilne družbe na oblasti: novi oblastniki skušajo omejiti ali ukiniti pravico do splava, manj spektakularni, ne pa tudi manj učinkoviti od tega, so drugi - zlasti ekonomski in socialnopolitični mehanizmi - za rekonstituiranje patriarhalizma. Nova vzhodnoevropska demokracija je falokratska. Nič manj ni homofobična"* (Mastnak 1991, 157).

Mastnak navaja nekatere značilne ugovore proti omenjanju pravic homoseksualcev in lezbijk, ki so se pojavljali na nekaterih srečanjih predstavnikov/ic novih družbenih gibanj. Eden je, denimo ta, da obstaja hierarhija pravic, da je mogoče manj pomembne zanemariti ali se jim odpovedati in da na sindikalne in socialne pravice ni moč gledati enako kot na pravice etničnih in seksualnih manjšin. Drugi ugovor govori o tem, da demokracija ne pomeni, "da lahko vsak dela, kar hoče". Spet tretji je podrejal zavzemanje za človekove pravice političnemu interesu ali

zatrjeval, da bi govorjenje o homoseksualnosti lahko kalilo družbeni konsenz, za katerega si prizadevajo vzhodnoevropski demokrati (Mastnak 1991, 148-156).

Tu postane aktualno vprašanje, "kakšno je pojmovanje demokracije in politike v postsocializmu, na kaj se veže predstava o demokraciji, in o tem, kako politika nastaja" (Jalušič 1996, 63). "Demokratični koncept je po eni strani očitno postal nekakšno splošno vezivo postsocialističnih družb. Po drugi strani ta splošna sprejemljivost izdaja, da je koncept tako splošen, da je v njem težko politično artikulirati 'posebne interese', sicer bi bil večinsko zavrnjen oziroma večinsko ne bi bil sprejemljiv. ... Dejstvo je, da koncept demokracije, ki je kot splošno sprejemljiva vsakdanja predstava prevladal na vzhodu, svoje legitimacije gotovo ne dobiva iz kakšnega koncepta enakosti (ženski), temveč prej iz vrednot svobode... Empirične raziskave predstav o demokraciji (pri politični eliti, ki je pretežno moška) v vzhodni srednji Evropi kažejo, da v svojem vrednotenju postavljajo svobodo pred enakost in da v nasprotju s socialdemokratskimi vizijami denimo švedskih ali avstrijskih političnih elit prevladujejo vrednote kapitalizma in konfliktna tekmovalnost" (Jalušič 1996, 63-64).

Reprezentacije lezbijk in gejev v slovenskih medijih ne odstopajo od opisanih modelov urejanja političnega in nasploh javnega prostora v postsocializmu. V osemdesetih letih spolitizirane seksualne ali spolne identitete vstopajo tudi v tukajšnje medije devetdesetih let skozi dimenzijo "šika", ne pa skozi raven artikulacije političnih in civilnih zahtev. "Če imaš opravka z mediji, kaj kmalu ugotoviš, da nekateri časopisi skoraj po pravilu pišejo tako, kot si zadevo sami zamišljajo. Oni pač najbolje vedo, kako se bralcem streže. Zelo težko je vsiliti svoj pogled, pristop ali celo poskušati spreminjati miselne vzorce, če se osrednja vprašanja sučejo okoli stereotipnih predstav. Lezbična aktivistka lahko še tako razlaga o projektih, filmih, diskriminaciji ... najverjetneje bo v končnem novinarjevem izdelku prebrala kot najpomembnejšo informacijo, da res spi in celo živi z ženskami in da že pet let ni spala z moškimi, čeprav jih ne sovraži" (Vesel 1995, 36). "Iz večine medijskih obravnav lezbištva veje nekakšna težnja po ohranitvi sanjske podobe dveh nežnih dušic v sofisticiranem objemu, očiščenem vsega feminističnega in političnega. Lezbični aktivizem pogosto nervira tako pisce kot bralce: kaj se greste nek aktivizem, saj vam nič nočemo, prav radi vas vidimo v dvoje, le zakaj si delate škodo z gibanjem? Če se torej lezbijke (ženske) prijazno razkazujejo in ne trapaajo s političnimi zahtevami, je še vse v mejah normale. Spomnimo se afere z ljubljanskim izvršnim svetom, ki je listal po Revolverju - poslanci so zagnali vik in krik, ko so zagledali gola moška telesa, in z glasovanjem odločili, da je Revolver pornografska revija" (Vesel 1995, 38). "Precej očitno je, kako smo (vsaj nekateri) precenili zasidranost demokratičnih načel in podcenili represivna nagnjenja, ki se zdaj kažejo ne le v odsotnosti jasnega programa, ampak tudi v nezmožnosti jasno reflektirati svoje početje. Precenjevali smo njihovo intelektualno odpornost v primeru, da pridejo na oblast, saj se zdaj lotevajo neizogibnih družbenih pojavov kakor narkomanije ali pornografije z mentaliteto branjevuk in celo s podobnim besediščem," piše Bogdan Lešnik (Lešnik 1990).

Ob porastu novega, komercialnega tiska v zadnjih letih, skorajda ni bilo revije, ki bi moške ali ženske homoseksualnosti ne uvrstila na prve, udarne številke. Že

omenjena številka "mesečne revije za zdravo življenje" "Viva" je junija 1996 namenila tematski sklop biseksualnosti. Prvi članek "teme meseca" se začne s poudarjenim citatom W. Fliessa, "že povsem pozabljenega znanstvenika" iz 19. stoletja: "Biseksualnost je splošna človeška lastnost in ni je mogoče zreducirati na patološke primere homoseksualnosti" (Ross 1996). Tekst prinaša dileme, kot je denimo, vprašanje o "prirojeni ali pridobljeni spolni privlačnosti", vsebuje naštevaje "slavnih BSX", intervju s transvestitom Salome, modne in tržne "biseksualne" imperitive. Revija "Fokus" (Fokus 1993) je objavila prispevek z naslovom "Najtežje je priznati sebi", ki vsebuje osebne izpovedi anonimne lezbijke in anonimnega geja ter osebna mnenja različnih naključnih oseb o homoseksualnosti. Revija "Mag" (Mag 1995) je pod rubriko "Spektakel" objavila tekst z naslovom "Sapfizem na pohodu", reportažo o Gay Pride festivalu v Londonu. Omenim naj še revijo "Glamur", ki je že v prvi številki in že na naslovnici napovedovala zgodbo o "čisto pravi lezbijki" (Glamur 1996).

Primer kontinuirane medijske pozornosti do akcij gejevskega in lezbičnega gibanja v Sloveniji je, denimo, osrednji dnevnik "Delo". Tako je podrobno spremljalo in tudi komentiralo odpoved 10. obletnice gejevskega in lezbičnega gibanja, ki naj bi se zgodila na Ljubljanskem gradu maja 1994 (Delo 1994/1; Delo 1994/2), prav tako "Posvet o homoseksualnosti", ki so ga leta 1995 pripravile Škucove sekcije Magnus in LL (Delo 1995), izdatno obvešča o vsakoletnem decemberskem festivalu gejevskega in lezbičnega filma, o informativni oziroma svetovalni telefonski liniji Galfon, precej polemičnega prostora pa je dobila tudi homoseksualno-duhovniška afera spomladi 1997 (Delo 1997/1; Delo 1997/2).

Način prezentiranja homoseksualnosti v slovenskih množičnih medijih devetdesetih let se (če izvezemo zgoraj omenjen primer informativnega pristopa dnevnega tiska) izrazito razlikuje od predstavljanja v osemdesetih - katerega vzorčen primer so še vedno Teleksove "Gay strani" (Gay strani, 1990) - predvsem po kontekstu, znotraj katerega se pojavlja: medij, v katerem se pojavi pisanje o homoseksualnosti, je najpogosteje mesečnik, revija, kombinirana skozi poljudne, tabloidne, modne in rekreativne žanre, katerih skupni imperativ je sledenje trendom in obnavljanje okusa, je razkošnega dizajna in obilno reklamirana. Vsebinski kontekst je temu prilagojen: homoseksualnost je komentirana skozi psihološki pristop ali predstavljena skozi osebno "homoseksualno" zgodbo znotraj revije, katere konceptualna zasnova je katalog modnega, avtomobilskega, turističnega trga, trga visoke kulture, trga poslovnega in političnega uspeha, torej izrazito nereflektivnega, afirmativnega značaja, ali pa gre za senzacionalistični sprehod v *twilight zone*, z navajanjem lezbijk in gejev z začetnicami imen ali z izbiro seksualno relevantnejše plati lezbične ali gejevske kulture.

Primer slednjega je revija "Mladina". Če je v osemdesetih letih, poleg revije "Teleks", predvsem ta tednik, z objavami programskih tekstov, akcijskih izhodišč, obvestil in informacij aktivističnih skupin, intenzivno seznanjal javnost o razvijanju gejevskega in lezbičnega gibanja v Sloveniji (Mladina 1984/1; Mladina 1984/2; Mladina 1985/1; Mladina 1985/2; Mladina 1986/1; Mladina 1987/1; Mladina 1987/2; Mladina 1988/1) - lezbična sekcija LL je v "Mladini" realizirala svoj prvi vstop v medije in s tem najavila začetek artikuliranega lezbičnega gibanja (Pogledi 1987/1)

- ter izdatno informiral o aidsu (Pogledi 1987/2; Pogledi 1987/3; Izpovedi 1987), pa je obravnava teme v devetdesetih povsem zašla iz področja političnega, kulturnega in socialnega informiranja na razvedrilne strani (izjemi: Lešnik 1990; Mladina 1993).

Da je takšen pristop nedvomno del zavestno postavljene programske sheme revije, je pokazala priložnost ob tiskovni konferenci ob izidu "Lesba", lezbične kulturne, socialne in politične revije, ki jo izdaja sekcija Škuc - LL, na katero je uredništvo "Mladine" konec februarja 1997 poslalo tako novinarko kot fotografa, a novice o izidu številke vendar le nikoli ni objavilo. Je pa neposredno po tem, aprila 1997, v rubriki z imenom "Rodeo" - s čimer uredništvo še bolj potrjuje svoje stališče do tematike homoseksualnosti - objavila celostransko reportažo o izboru "Miss Lesbo" iz kluba K4 (Mladina 1997/1). Izbor "Mladininih" ukvarjanj s homoseksualnostjo je sploh značilen, saj nikdar ne poroča o dogajanjih, ki jih pripravljajo gejevske in lezbične organizacije (npr. konference, srečanja, kulturna ali strokovna produkcija) - za razliko od stalnega, skoraj tedenskega opisovanja ali zgolj fotografiranja (Mladina 1997/3) "vročih noči" v Roza disku K4. Že v naslednji številki (Mladina 1997/2) je objavila večstranski zapis o "duhovniško-homoseksualni aferi", ki je v pomladnih mesecih leta 1997 burila slovensko javnost. Seveda brez kakršnihkoli pozitivnih posledic ali refleksij za sam položaj gejev in lezbijk.

Po drugi strani pa je izid 177. številke Časopisa za kritiko znanosti (Časopis za kritiko znanosti 1995), ki je v širši slovenski znanstveni prostor uvedel gejevske in lezbične študije, povsem neopažen zaobšel tako medije kot javnost. Predstavitve številke, ki se je - ob simbolični sklenitvi zakonske zveze med dvema lezbijkama in dvema gejema odvijala v poročni dvorani Ljubljanskega gradu, ni z izjemo novinarja Arkzina (Ivanović 1996) in Radia Študent udeležil niti en novinar ali novinarka.

Posebne pozornosti bi lahko bilo deležno tudi televizijsko ukvarjanje s transvestitijo¹⁵, ki ga pravtako lahko uvrstimo v serijo distanciranih pogledov na *svobodo drugačnih*, ki je lahko svoboda le, dokler sprošča ali čudi avditorij. Avditorij je od te svobode vedno zaščiten, najprej skozi telo novinarja, ki se v svojih komentarjih oddalji od možnosti osebne, lastne vključenosti v *drugačen stil življenja*,¹⁶ nato pa tudi skozi kontekst, s katerim mu je videno (ali pisano) ponujeno. Vsi omenjeni primeri so kratkotrajni skeči, ki niso niti v funkciji informiranja o drugem niti reflektiranja lastnega izkustva, marveč mnogo bolj namenjeni od konkurenčnega medija hitrejšemu nizanju slik, podob, reprezentacij nekega spektakularnega sveta.

Medijsko komentiranje aktualnih dogodkov, ki se veže na temo homoseksualnosti, se zelo pogosto sklada z nerazgledanostjo o fondu in pomenu 'državljskih pravic' ali nepoznavanjem konteksta civilnih in političnih zahtev gejev in lezbijk. Primer je komentar Marka Crnkoviča v obdobju, ko se je v javnosti precej polemiziralo o možnostih istospolne populacije za doseg zakonske zveze ali zakonsko priznanega partnerstva. Crnkovič piše: "Meni osebno bi se zdelo vsekakor bolj

¹⁵ Samo v letu 1997 so se transvestiti pojavljali v skorajda nosilnih oddajah različnih televizij: v "Tedniku" in "Studiu City" (TVS) ali v oddaji "Odklop" (Kanal A).

¹⁶ Primer Boruta Veselka v oddaji "Odklop".

pošteno, da geji ne samo sami sebi priznajo svojo protinaravnost, temveč mi jo prodajo kot uporništvu proti naravi - šele v tem primeru bi lahko bil do njih iskreno tolerant, saj bi verjel, da so uporniki z razlogom. Sam namreč dojemam in obožujem civilizacijo, kulturo in umetnost, znanost, družbo in že sam goli intelekt kot vsaj odmikanje od narave, preseganje narave, marsikdaj celo spontan ali zavesten upor proti naravi - temu ogabnemu, a nujnemu blagru in zlu. Za večino, četudi se vseh teh reči eksplicitno ne zaveda, pri tem uporništvu obstaja neka meja - in ta meja je verjetno meja lastnega telesa. Prav v tem smislu se mi zdi, da je možno homoseksualništvo ceniti: občudujem bolj drzne in dosledne od sebe - in kaj je bolj drzno in dosledno kakor ta transgresija, da lastno telo tako rekoč zastaviš za to, da zapečatiš usodo matere narave!? Zato sem mnenja, da do homoseksualnega akta ni mogoče biti toleranten drugače kot v intelektualnem smislu z odobravanjem njegove artificialnosti. S prijaznimi čustvi tega že ne moremo dojeti, ali vsaj ne prej kot pomehkuženih zahtev po pravici do legalizacije istospolne družine. Biti upornik in si pri tem želeti nekaj najbolj stereotipnega na svetu, se mi zdi enako nerazumljivo kakor početje tistih lezbijk, ki uporabljajo...vibrator" (Crnkovič 1995). Naj ponovim: niti eden izmed populoidnih medijev ni v zadnjih letih ponudil zgodovinskega, družbenega ali političnega konteksta, znotraj katerega bi bilo možno uzreti homoseksualnost ali lezbično in gejevsko skupnosti v njihovi kategorialni vmeščenosti, kontinuiteti, spremenljivosti in končno tudi sprejemljivosti.

Spet na drugačen način se homoseksualnosti lotevajo tiste institucije, ki so močne ustvarjalke javnega mnenja. Poleg pravnega in informacijskega reda so to seveda klasični, družinski, vzgojni-šolski-izobraževalni, družinski, religijski, politični, kulturni *ideološki aparati države* kot reproducenti in reprezentanti razrednih, spolnih in seksualnih razmerij v družbi.

Na nivoju državnega aparata velja omeniti poskus vladnega Urada za žensko politiko pri urejanju istospolnih zakonskih zvez ter udeležbo na 4. svetovni konferenci o ženskah v Pekingu, kjer je delegacija RS usklajevala skupino, ki je razpravljala o spolni usmerjenosti. "Razpravo o tem občutljivem vprašanju - spolni usmerjenosti - je sveti sedež, ki na konferenci sodeluje z močno 22-člansko delegacijo, skušal najprej zмести s trditvijo, da že sam pojem ni jasno določen, vendar je avstralska predstavnica takoj prebrala definicijo, katere bistvo je stavek: 'Spolna usmerjenost so oblike heteroseksualnosti in homoseksualnosti, ki izključujejo pedofilijo (ta je opredeljena kot zloraba moči), incest in promiskuiteto ter nikogar ne prizadenejo in mu ne škodijo.' Čeprav Vatikan ... ni mogel zanikati, da obstajajo ljudje s homoseksualnimi nagnjenji in so se vsi udeleženci strinjali, da se jih ne sme pravno preganjati, so konservativne sile skušale onemogočiti izglasovanje pravice do svobodne seksualne izbire, homoseksualnost pa so hotele razglasiti za "zasebni problem", "bolezen", "nenaravne blodnje", "nevarnost za otroke" in temelj za širjenje aidsa. 'Med razpravo smo čutili, da so številne delegacije naklonjene liberalni možnosti, vendar si zaradi omejevanja njihovih vlad tega niso upale jasno in glasno izreči,' je povedala članica slovenske delegacije Sonja Lokar" (Delo 1995/2). "Največ nesporazumov med liberalnimi državami in delegacijami pod vodstvom ZDA in Evropske unije ter konservativno strujo je bilo v zvezi s spol-

no usmeritvijo in določanjem ženskih spolnih pravic kot človekovih pravic. Svetemu sedežu in islamskim državam je uspelo prepričati vključitev paragrafa o spolni usmeritvi kot pravice ženske do heteroseksualne in homoseksualne spolnosti, vendar pa so morali v zameno privoliti, da se v besedilo vključi načelo, ki od držav podpisnic dokumentov zahteva, da je treba, kadar so človekove pravice ženske v nasprotju s tradicijo ali vero, nameniti prednost človekovim pravicam" (Delo 1995/3). "To je tragično za lezbijke, za homoseksualce," komentira ta sklep Sonja Lokar (Tratnik 1995, 16-17). "Če pa gledamo z vidika celotne populacije človeštva, gre za realpolitiko, ker se je zamenjal interes neke manjšinske skupine za interes ogromne večine."

Podoben primer, ko se je s polemikami okrog ustreznosti termina "spolna usmerjenost" prikrivalo homofobijo, navaja Metka Mencin Čeplak. Leta 1991, ko se je sprejemala nova slovenska ustava, se je "v skupščini prvič govorilo o istospolni usmerjenosti in o istospolnih partnerskih skupnostih oziroma o enakosti v pravicah ne glede na spolno usmerjenost. To je bil tisti ustavni člen, ki govori o enakosti v pravicah, in takrat smo nekateri poskušali doseči, da bi v členu eksplicitno zapisali tudi enakost v pravicah, ne glede na spolno usmerjenost. Razprava o tem je bila pravzaprav simptomatična. Problem je bil ta, da prave razprave sploh ni bilo. Diskusija se je reducirala na primernost izraza spolna usmerjenost - to je zelo podobno tistemu, kar je sprožil Vatikan na ženski konferenci v Pekingu. V skupščini pa so spraševali, kaj naj bi pomenila spolna usmerjenost, ali vključuje tudi pedofilijo ipd. Seveda je pojem kljub pojasnjevanju ostal problematičen. V ustavni komisiji so v neki fazi v obrazložitvi oziroma v odgovoru na to zahtevo zapisali, da sintagma druge osebne okoliščine vključuje tudi spolno usmerjenost. Na to se je seveda možno sklicevati, že zato, ker nikjer ne piše, da sintagma druge osebne okoliščine ne vključuje tudi spolne usmerjenosti. To je bil prvi tak poskus ustavne spremembe, ki pa je bil neuspešen. Jaz sem takrat dejstvo, da se je diskusija omejila na vprašanje primernosti izraza spolna usmerjenost, napačno interpretirala kot dober znak, češ, da gre v Sloveniji za tako civilizacijsko raven, da si ljudje ne upajo več glasno oporekati enakosti v pravicah ne glede na spolno usmerjenost. Pozneje mi je postalo žal, da se ljudi ni provociralo, da bi izrekli to, kar je bilo skrito za ugovori. Jasno je, da je šlo za sprenevedanje" (Tratnik 1997, 50).

Omenim naj zavrnitev intervjuja za gejevsko in lezbično revijo "Revolver" s strani predsednika republike Milana Kučana oziroma predsednikove predstavnice za medije, Špele Furlan, z razlogom, da gre pri izkristalizaciji mnenja o strpnosti do homoseksualne populacije za preozko tematiko, "da bi se predsednik z njo ukvarjal" (Greif/Velikonja 1996/2). Kljub temu, da je takšna zavrnitev, vsaj z avtorja raziskavah javnega mnenja visoke stopnje nestrpnosti do homoseksualne populacije, skrajno neetična, kljub temu, da so v ostalih državah intervjuji s predsedniki skorajda stalnica gejevskega in lezbičnega tiska (primerjaj Moss 1996), ta dogodek ni sprožil niti enega komentarja v ostalih medijih. Podobno se je anketi o "uradnih stališčih političnih strank v RS do vprašanja istospolne usmerjenosti" (Greif/Velikonja 1996/1) izognila samo SLS, danes stranka na oblasti. Po drugi strani pa sama deklarativna strpnost do vprašanja istospolne populacije ne pogojuje tudi konkretnega političnega zapisa: čeprav je ZLSD, poleg LDS, edina stranka, ki v svojih pro-

gramskih dokumentih znotraj sklada 'državlanskih pravic in svoboščin' eksplicitno navaja kriterij istospolne usmerjenosti, pa v času, ko je kot koalicijska partnerica znotraj vlade RS zasedala Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, ni podprla vročenih zahtev za legalizacijo istospolnih partnerstev, kar gotovo lahko razumemo v skladu z Mastnakovimi ugotovitvami o podrejanju zavzemanj za človekove pravice političnemu interesu (Mastnak 1991).

Med kulturnimi in izobraževalnimi institucijami naj navedem primer razstave "Žensko časopisje na Slovenskem", ki jo je ob 8. marcu 1997 priredila Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. Na njej je bila - ob pregledu sto let trajajočega ženskega časnikarstva - povsem izpuščena deset let trajajoča lezbična produkcija¹⁵.

Vstop *drugičnih* v javni prostor, ki ga oblikujejo mediji in sistemske institucije, je torej oviran prav s strani slednjih. Red, ki teče po pravilih, ki jih postavlja pravo in promovirajo mediji ter "spremljevalna" oblast, je trdno načrtan, koheziven in precizno strukturiran. Svoboda in enakost sta zatorej danes veliko kompleksnejša in diferencirana pojma. Boj zanju posega tako v posvečanje pozornosti totalitarnim potezam države in v razširitev procesa demokratizacije iz politične sfere na civilne sfere (denimo, v stalno opozarjanje, da cerkev, družina, mediji niso dovolj demokratični) (Keane 1992, 156) kot v razvitje strategij razblagovljenja, nekomercialnosti, v varovanje javnih medijev pred tržnim liberalizmom ter posledicami, ki jih prinaša hipertrofiranost z novitetami, trendi, informacijami, dogodki, senzacijami, brez reflektivnega preudarka in njihovega smiselnega dojetanja.

¹⁵ Lezbični tisk se v Sloveniji kontinuirano pojavlja od leta 1988, zaobsega dve številki fanzina *Lesbozine* (1988, 1989), šest številčk bilena *Pandora* (1993-1996) in dve številki revije *Lesbo* (1997).

LITERATURA

- Cottingham, I. 1996. Lesbians are so chic that we are not really lesbians at all, London/New York, Cassell.
- Crnkovič, M. 1995. Narave kultura ne zanima, v: Delo, 2. 9. 1995.
- Časopis za kritiko znanosti 1995. Gejevske in lezbične študije, št. 177, Ljubljana.
- Delo. 1994/1. Umazano roza, Jelena Gačič, 30. 5. 1994.
- Delo. 1994/2. Roza klub praznuje, Jelena Gačič, 28. 5. 1994.
- Delo. 1995/1. 26. 8. 1995, 1.
- Delo. 1995/2. Opredelitev seksualnih pravic, Zorana Baković, 14. 9. 1995.
- Delo. 1995/3. Pekinška konferenca se je končala..., Zorana Baković, 16. 9. 1995.
- Delo. 1997/1. Cerkev naj enkrat vidi svoje ljudi kot ljudi, Slava Partljič, 17. 5. 1997.
- Delo. 1997/2. Vsaj pogum za eno leto, Janko Bohak, 10. 5. 1997.
- Eco, U. 1997. The Birth of Ethics, v: Index on Censorship 3, London, 12-19.
- Evans, D. T. 1993. Sexual Citizenship, London/New York, Routledge.
- Fokus. 1993. Najtežje je priznati sebi, Suzana Golubov, november 1993, 31-35.
- Gay strani. 1990. Teleks 4-13, Ljubljana.
- Glamur. 1996. Čisto prava lezbijka, številka 1.
- Greif, T. 1997. Legalizacija istospolnih partnerstev v Sloveniji, v: Lesbo, Ljubljana, januar 1997, 2.
- Greif, T./Velikonja, N. 1996/1. Stališča političnih strank v Sloveniji do vprašanja istospolne usmerjenosti, v: Revolver 19, Ljubljana, 27-31.
- Greif, T./Velikonja, N. 1996/2. Stališča političnih institucij RS do vprašanja istospolne usmerjenosti, v: Revolver 21, Ljubljana, 4-5.
- Ivanović, G. 1996. Akademsko homoseksualno vjenčanje, v: Arkzin, 5. 7. 1996, 22.
- Izpovedi. 1987. Uvod v aids, v: Mladina, Ljubljana.
- Jalušič, V. 1991. Roza val: 6. oddaja/17.1.1991, v: Revolver 3, Ljubljana, 19-22.
- Jalušič, V. 1996. Antifeminizem na Vzhodu?, v: Delta 3-4, Ljubljana, 59-69.
- Keane, J. 1992. Mediji in demokracija, Ljubljana, ZIPS.
- Lešnik, B. 1990. Postmoderna (= nikoli več moderna?) politika, v: Mladina, 22. 8. 1990, 60.
- Lešnik, B. 1991. Raba morale, v: R. Plant, Rožnati trikotnik, Ljubljana, Krt, VII-XVI.
- Lešnik, B. 1992. Uvodnik, v: Revolver 4, Ljubljana, 1.
- Lešnik, B. 1993. Istospolna partnerstva in otroci, v: Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana, 49-51.
- Lukšič, I. 1994. Liberalizem versus korporativizem, Ljubljana, ZIPS.
- Mag. 1995. Sappfizem na pohodu, Branko Kastelic, 5.7.1995, 100-101.
- Mastnak, T. 1992. Vzhodno od raja, Ljubljana, DZS.
- Miller, N. 1995. Out of the Past, New York, Vintage Books.
- Mencin, M. 1996. Samoumevnost diskriminacije zaradi spolne usmerjenosti, v: M.N. Ule in drugi (ured.) Predah za študentsko mladino, Ljubljana, Zavod RS za šolstvo/Ministrstvo za šolstvo in šport/Urad RS za mladino, 203-213.
- Mladina. 1984/1. Magnus: kultura in homoseksualnost, Ida Renar, 10. 5. 1984, 10.
- Mladina. 1984/2. Klub Lilit, Metoda Cevc, 6. 6. 1984, 34.
- Mladina. 1985/1. Klub Lilith, Mojca Dobnikar, 28. 3. 1985, 36.
- Mladina. 1985/2. Viva La Diference!, Sekcija Magnus, 11. 4. 1985, 36.
- Mladina. 1986/1. Za odpravo represije brez razlogov, Sekcija Magnus, 10. 10. 1986, 36.
- Mladina. 1986/2. Kdo ti je, Sapfo, storil krivico?, Gorazd Suhadolnik, 24. 10. 1986, 33-35.
- Mladina. 1987/1. Homoseksualci, Judje, Boljševiki..., Zoja Skušek-Močnik, 10. 4. 1987, 14.
- Mladina. 1987/2. Skupščina Škuc-Foruma 16.4.1987, Bogdan Lešnik/Tomaž Mastnak, 24.4.1987, 41-42; Sklepi, 8.5.1987, 36; Zahteve in protesti, 15. 5. 1987, 39; 22. 5. 1987, 39; 29. 5. 1987, 32.
- Mladina. 1988/1. Lesbozine 1, Boris Pintar, 13. 5. 1988, 51.

- Mladina. 1993. 22. 6. 1993, 18-25.
- Mladina. 1997/1. Cvet slovenskih dev, 22. 4. 1997, 61.
- Mladina. 1997/2. 29. 4. 1997, 16-21.
- Mladina. 1997/3. 22. 7. 1997, 42-43.
- Moss, J. J. 1996. The Advocate interview - Bill Clinton, v: The Advocate, 25. 6. 1996, 44-52.
- O'Sullivan, S. 1994. Girls who kiss girl and who cares?, v: D. Hamer/B. Budge (ured.), The Good, The Bad and The Gorgeous, London, Pandora/HarperCollins, 78-95.
- Pogledi. 1987/1. Nekaj o ljubezni med ženskami, št. 8, v: Mladina, 30. 10. 1987, Ljubljana.
- Pogledi. 1987/2. Nekdo tam zgoraj nas bojda ne ljubi več, št. 5, v: Mladina, 15. 5. 1987, Ljubljana.
- Pogledi. 1987/3. Pozitivna generacija, št. 6, v: Mladina, 1987, Ljubljana.
- Plant, R. 1991. Rožnati trikotnik, Ljubljana, Krt.
- Rener, T. 1996. Mladina in družina, v: M.N. Ule in drugi (ured.), Predah za študentsko mladino, Ljubljana, Zavod RS za šolstvo/Ministrstvo za šolstvo in šport/Urad RS za mladino, 117-152.
- Ross, S. in drugi. 1996. Biseksualnost, v: Viva, Ljubljana, junij 1996, 4-15.
- Splichal, S. 1992. Spremna beseda, v: J. Keane, Mediji in demokracija, Ljubljana, ZIPS, 5-9.
- Stališče Vatikana do osnutka dokumenta "Platforma aktivnosti". (1995).
- Suhadolnik, G. 1996. Jaz, ne-bi-seksualec, v: Viva, Ljubljana, junij 1996, 1.
- Šumič, J.R./Riha, R. 1993. Pravo in razsodna moč, Ljubljana, Krt.
- Tratnik, S. 1997. V Sloveniji so kriteriji tujosti jasno izdelani - intervju z Metko Mencin Čeplak, v: Revolver 23/24, Ljubljana, 50-51.
- Tratnik, S. 1995. ...šlo je za realpolitiko... , v: Revolver 17, Ljubljana, 15-17.
- Vesel, B. 1995. Kaj, za vraga, pisati o lezbijkah?, v: S. Tratnik/N. S. Segan, I. - Zbornik o lezbičnem gibanju na Slovenskem 1984-95, Ljubljana, Škuc Lambda, 35-38.

KONSTRUKCIJA SPOLNE RAZLIKE: UPORABA
TEHNOLOGIJE IN SPOL V ZASEBNI SFERI¹

Povzetek: Pričujoči članek se z analizo problema potrošnje informacijske in komunikacijske tehnologije umešča med pogoste razprave tako komunikoloških kot tudi socioloških študij. Avtorica se procesu uporabe moderne tehnologije približa z dveh strani: obravnavano problematiko v večini problematizira v okviru zasebne sfere družbenega življenja, vsebinsko pa razkriva indikatorje spolnih razlik pri vzpostavljanju odnosa do informacijske in komunikacijske tehnologije. Namen predstavljene analize je pokazati, na kakšen način je potrošnja tehnoloških objektov, ki sami po sebi nimajo nikakršnih v naprej pripisanih ženskih ali moških karakteristik, vendarle diferencirana glede na spol uporabnika. Razlike v stopnji in tipu interakcije, ki jo posamezniki vzpostavljamo s tehnologijami v področju zasebnosti, vključujejo razmerja in situacije v oklju javne sfere. Medsebojna pogojenost teh dimenzij omeni večrazsežnost samega procesa konstrukcije komunikacijske tehnologije, ki je konstrukt palete družbeno določenih aktivnosti v produkciji in potrošnji, v razvoju in uporabi, v misli in praksi.

Gljučni pojmi: informacijska in komunikacijska tehnologija, zasebna sfera, spolna diferenciacija, uporaba tehnologije.

Uvod

Moderne informacijske tehnologije imajo izjemno širok spekter funkcij - seznanjajo nas z dogodki po vsem svetu, nas poučujejo in vzgajajo, nam posredujejo umetniške in kulturne vrednote, nam pomagajo pri delu in navsezadnje nas tudi zabavajo. Zaradi tega postajajo poskusi utemeljevanja pomenov nove tehnologije za življenje posameznika vse pogostejši.

Nemalokrat se ob tem pojavljajo optimistične ideje o "nevtralni" naravi informacijske in komunikacijske tehnologije kot tiste moderne pridobitve, ki je dostopna slehernemu posamezniku. Ta privzeta nevtralnost se nadalje implicitno pojavlja pri razlagah prostorov, kjer se moderne tehnologije - telefon, videorekorder,

* Tanja Oblak je asistentka na Fakulteti za družbene vede.

¹ Prispevek je nastal na podlagi izbranih poglavij iz diplomskega dela z naslovom "Uporaba informacijske in komunikacijske tehnologije in razlike med spoloma v zasebni sferi" (1996) pod strokovnim mentorstvom dr. Slavka Sptichala.

televizija in osebni računalnik - uporabljajo. Toda, če nas zanima, kaj se spričo pojavnosti nove tehnologije dogaja v osrčju naših domov, potem se je posledicam teh nezanemarljivih nejasnosti - številnim redukcionističnim prijemom obravnave problematike - vredno in potrebno izogniti.

Obravnavana tematika večinoma zadeva zasebno sfero družbenega življenja, vsebinsko pa razkriva indikatorje spolnih razlik pri vzpostavljanju odnosa do informacijske in komunikacijske tehnologije, ki se izraža predvsem skozi stopnjo ter način dejanske uporabe. Pri tem je potrebno poudariti, da sama "diferenciranost vzorcev ravnanja po spolu še ne bi bila vprašljiva, če ne bi bila povezana s spolno hierarhijo, (...) ki je ustvarjena celostno - od mikro (partnerski odnosi in družina) do makro ravni (globalna struktura družbe)" (Jogan 1990; 69).

Pogosto se pozablja, da potrošniki komunikacijske in informacijske tehnologije niso le gledalci televizije, poslušalci radia ali uporabniki osebnega računalnika. Podrobnejša analiza njihove strukture in iskanje vzrokov obstoječega vzorca zahteva razumevanje posameznika tudi kot člana družine ali gospodinjstva, kot pripadnika določene družbene skupine. Ta analiza obenem zahteva upoštevanje drugih določujočih osebnostnih karakteristik uporabnikov, ki se med seboj ločijo po spolu, starostni, razredni ali slojevski strukturi ter v stopnji izobrazbe. Zato bi lahko sprejeli ugotovitev, da "uporabniki ne tvorijo enotnega psihološkega ali družbenega objekta. Slednji je namreč sestavljen iz bolj ali manj krhkih interakcij z naraščajočo kompleksnostjo medijev in z njimi povezanimi tehnologijami" (Silverstone 1991; 137).

Če analiziran subjekt konstituirajo interakcije, ki pridobijo svoj dokončen pomen (in razlago) šele v okviru celotnega družbeno-kulturnega okolja, znotraj katerega se odvijajo, to pomeni, da nikakor niso omejene zgolj na eno od dimenzij obravnavanega procesa, v tem primeru v področje človeške "zasebnosti". Razlike v stopnji in tipu interakcije, ki jo posamezniki vzpostavljamo s tehnologijami, vključujejo namreč že obstoječa razmerja in situacije zunaj naših intimnih prostorov - dogajanja na delovnem mestu in v javnih institucijah, ekonomske in politične strukture. Skratka, posredujejo obstoječo porazdelitev materialne ali celo "ideološke" moči. Na drugi strani so odločitve o (ne)pristopu k novi tehnologiji brez dvoma izraz avtonomnosti izbire, osebnega interesa, želje ter potreb.

Namen predstavljene analize je pokazati s *spolom pogojeno potrošnjo tehnoloških objektov, ki sami po sebi nimajo nikakršnih vnaprej pripisanih ženskih ali moških karakteristik, temveč so jim tovrstni atributi dodani s pomočjo kulturno določenih pomenov*. Dominanten moški diskurz v javnem življenju se prenaša na vzorce delovanja v zasebni sferi večinoma na škodo ženskega spola. Posplošitve, kot so npr. prevladujoče nezanimanje ženskega dela populacije za moderne tehnologije ali celo stališča in ideje o ti. "tehnofobiji" žensk, so zgolj izmikanje pred resnično podobo, ki vsekakor ni tako enolična in preprosta, kot jo nekateri želijo prikazati.

Konstrukcija pomenov tehnologije in spol

Ena izmed ključnih značilnosti novih tehnoloških predmetov je, da njihov "dejanski družbeni pomen ni določen zgolj z družbeno-ekonomsko lokacijo (...) kot tudi ni vnaprej določen, pač pa se utrjuje skozi zgodovinsko in kulturno specifične mnogostranske prakse" (van Zoonen 1992; 12). Tehnologija je torej večnivojski proces. Analogno gledano, tudi spol kot družbena kategorija ni nespremenljiva lastnost posameznika, pač pa je mnogostranski konstrukt, oziroma je, kot trdi Liesbet van Zoonen, "niz prekrivajočih se in pogosto protislovnih kulturnih pričakovanj" (van Zoonen 1992; 20). Ta mnogostranskost oblikovanja in določanja spolne identitete posameznika izvira iz specifičnih ekonomskih, družbenih, političnih in tehnoloških situacij. Posamezne kulturne prakse poleg spola vključujejo še množico raznovrstnih določitev posameznika: etnično pripadnost, versko opredeljenost, družbeno-ekonomsko pozicijo itd. Zato vsakršno napačno predpostavljjanje fiksne ženske identitete, domnevno stoječe nasproti moški, konstruira dihotomijo moško=tehnologija in žensko=narava ter radikalne feministične zaključke navezuje na tehnološki determinizem.

Ekofeminizem, naprimer, postavi v osnovnem izhodišču žensko, zaradi nekaterih ključnih bioloških značilnosti kot so rojevanje in dojenje, v ozek okvir narave in naravnega. Na drugi strani predpostavlja moško željo po nenehnem obvladovanju in gospodovanju nad naravo, katere rezultat je specifična moška dominantna kultura. Obe poziciji spolne identitete sta po mnenju zagovornic ekofeminizma nespremenljivi družbeni entiteti, zato je ideja, ki jo pri iskanju povezanosti spola z uporabo tehnologije zagovarjajo, nezadostna in nepopolna. Za tehnologijo se tako predpostavlja, da vsebuje kvalitete kot so racionalnost, učinkovitost in "moškost" (van Zoonen 1990; 44-45).

V izogib tovrstnemu redukcionizmu avtorica predlaga upoštevanje "diskurzov, ki obkrožajo vsak tip tehnologije ali nov medij" (van Zoonen 1990; 45), saj je značaj tehnoloških predmetov rezultat serije strokovnih in družbeno-kulturnih dogovorov, prek katerih prihaja do konstruiranja pomenov.

Razumevanje odnosa med spolom in novimi tehnologijami pomeni torej ugotavljanje, *kakšen način uporabe* in *kakšen tip uporabnika idealizirajo*, kar je na nek način določeno že v fazi zasnove in nadaljne produkcije nekega tehnološkega artefakta. Običajno je proizvajalcem že pred pošiljanjem tehnološkega predmeta na trg vsaj približno jasno, čemu in komu naj bi bil le-ta namenjen.

Pri tem je že tehnična osnova tehnološkega objekta kot rezultat faze produkcije ena od razsežnosti, ki konstitutivno določa možnosti načina njegove uporabe in postavlja potencialnega uporabnika v podrejen položaj. Preko marketinga in oglaševanja so proizvodi konstruirani kot objekti želja ali pa celo kot neizbežna nujna. Obenem je v fazi potrošnje bistvena razsežnost izbora, interesov in potreb kupca. Ker pomen, pridani tehnološkemu aparatu, ni izoliran od uporabe niti na nivoju njegove fizične podobe, je tesno povezan z namenom, ki naj bi mu služil. To se posledično navezuje tudi na dejansko uporabo. Kar proizvodnja vnaša, je istočasno lahko mehanizem spodbujanja ali zaviranja uporabe (Kisovec 1995; 22). Ta "mehaničnost" postane vprašljiva, če vsebuje stereotipne predstave o bodočih

potencialnih uporabnikov, saj jih na ta način posredno uvršča na hierarhično lestvico in nekatere družbene akterje (nehote) celo izloči.

Razvoj informacijske in komunikacijske tehnologije so usmerjali predvsem ekonomski ter vojaški interesi, slednji pa so vplivali predvsem na razvojni vzorec in oblikovalske detajle teh tehnologij (van Zoonen 1992; 11). Ker vladajo v okviru vojaških sektorjev pretežno (če ne že povsem) moške predstave, ocene in vrednote, potem je na nivoju proizvodnje, oglaševanja in potrošnje logično pričakovati tiste ideje in cilje, ki ženske puščajo ob strani. V svetu marketinga in oglaševanja, kjer prihaja do ustvarjanja družbenih predstav, je moški diskurz ravno tako dominanten, saj "javni pomeni predmetov, objektov, dogodkov večinoma sovpadajo z moškimi načini razumevanja teh objektov" (Livingstone 1990; 123).

Zato večina avtoric (Frissen 1992; van Zonnen 1992; Livingstone 1990; Gray 1990) meni, da izvira spolna določenost uporabe tehnologije iz dialoga med javno določenimi pomeni, vgrajenimi v produkcijo, oblikovanje in marketing informacijske in komunikacijske tehnologije. Prevladujoči odnosi med ključnimi akterji so ovrednoteni glede na moč in cilje v strukturah, ki jih zasedajo moški. Moški so večinoma idejni proizvajalci, oglaševalci in prodajalci tehnoloških predmetov. In ker je odnos do moderne tehnologije dodatno določen z ekonomskim statusom, izobrazbo in starostjo posameznika, so razlike med spoloma v dodeljevanju pomena tehnologiji diferencirane skladno s temi značilnostmi.

Proces prehajanja informacijske in komunikacijske tehnologije med javnim in zasebnim področjem življenja

Naslednja očitna značilnost moderne tehnologije je njena naraščajoča prisotnost v naših domovih, zaradi česar nekateri avtorji poudarjajo, da so moderne tehnologije "po eni strani dejavnik konstituiranja zasebnosti, po drugi strani pa se *domesticirajo*" (Silverstone, Hirsch, Morley 1990). V intimne prostore družin ali gospodinjstev in s tem med družinske odnose vnašajo novosti, ki vplivajo na spreminjanje domačega okolja, istočasno pa je njihov način prihoda določen z obstoječimi odnosi v gospodinjstvu. Proces "domačenja" se natančneje nanaša na "spodobnost družbene skupine - gospodinjstva ali družine, da sprejme tehnološke aparate in posredniške sisteme v svojo lastno kulturo do te mere, da postanejo znotraj vsakdanjih rutin skorajda *nevidne*" (Silverstone 1994; 98, poudarila T. O.). Kako naj si razlagamo to nevidnost, avtorji ne navajajo, najbrž pa izraz označuje tako stopnjo prisotnosti določenega tehnološkega predmeta v okviru vsakdanjega življenja, ko se televizija, videorekorder ali računalnik stapljajo z načini preživljanja prostega časa že do te mere, da se osebne odvisnosti od njihovega pojavljanja (uporabe) niti ne zavedamo, so samoumevne.

Koncentracija moderne tehnologije v sferi "zasebnosti" postaja vse bolj upoštevanja vreden vidik razumevanja dejanskih odnosov ter razmer v okviru tega življenjskega prostora, ki ne pridobiva na pomenu le kot atraktivna potrošna enota, pač pa kot "dinamična komunikacijska enota" (Frissen 1992; 38). Naraščajoče možnosti medsebojne integracije raznovrstnih informacijskih in komu-

nikacijskih tehnologij, ki jih prinašajo inovacije na področju tehnološkega razvoja (predvsem računalniške opreme), omogočajo namreč povezovanje gospodinjstev z zunanjim svetom in prehajanje značilnosti zunanjega sveta v svet intimnosti. Te izvirajo iz globalne mreže institucionalnih ter kulturnih sistemov: tistih sistemov, ki narekujejo razvoj sofosificirane tehnološke podpore (sistemov, ki z vključevanjem multinacionalnih institucij kontrolirajo produkcijo ter distribucijo programske opreme in programov) in sistemov, kjer se uporabnik sam sooča s procesom njihove potrošnje oz. uporabe - na področju svojega doma, na delovnem mestu in v drugih javno dostopnih institucijah (Silverstone 1994; 79). Medsebojna pogojenost teh dimenzij pomeni večrazsežnost samega *procesa konstrukcije* komunikacijskih tehnologij, saj so konstrukti palete družbeno določenih aktivnosti v produkciji in potrošnji, v razvoju in uporabi, v misli in praksi. To kaže na neločljivo *povezanost delovanja "javne" sfere z aktivnostmi znotraj sfere "zasebnosti"* ter istočasno opozarja na *pomen javnih sistemskih struktur pri sooblikovanju in preoblikovanju področja intimnosti*.

Model transakcijskega sistema in njegovi elementi²

S pojmom "moralne ekonomije" Silverstone (1990) razume gospodinjstvo kot del transakcijskega sistema v odnosu s formalno ekonomijo javne sfere. V tem širokem okviru je aktivno povezano s produkti in pomeni, ki jih formalna ekonomija proizvaja, povezanost pa vključuje prisvajanje teh proizvodov v zasebni sferi. Znotraj gospodinjstva se pomeni "inkorporirajo in redefiniirajo glede na specifične vrednote in interese članov" (Silverstone 1994; 144). Tako opredeljena moralna ekonomija vstopa v odnose s formalno ekonomijo prek procesa potrošnje tehnoloških predmetov, vzpostavljene relacije pa potekajo in se zaokrožujejo v naslednjih fazah:

1. *Apropriacija ali prisvojitve objekta*: Prisvojitve objekta je tista točka, v kateri postane objekt (materialni ali simbolni) lastnina posameznika ali celotnega gospodinjstva (Miller 1987; 191), ko zapusti svet proizvodnje in ekonomske menjave. Šele takrat postane avtentičen in za posameznika pridobi pomen. Proces prisvojitve se pri tem ne nanaša le na materialne objekte, temveč tudi na medijske tekste ali nakup softvera. Pomeni, podeljeni tem storitvam že v javni sferi, se ne skladajo nujno s pomeni teh storitev za člane gospodinjstva. Zaradi tega ima gospodinjstvo v procesu prisvajanja različne možne strategije. Prva je naprimer ponotranjenost alienacije od objekta, druga alternativa pa je preoblikovanje odtujenih pomenov (Silverstone, Hirsch, Morley 1990; 21-22).

2. *Objektivizacija*: Faza objektivizacije se izraža s fizično razporeditvijo objektov v prostorskem okolju doma ter v sami konstrukciji okolja kot takega. Pri tem avtorji

² Avtorji poudarjajo, da se konstruiran model opira na rezultate etnografske študije iz leta 1989, ki je zajela dvajset družin, med katerimi so bili respondenti starši ter šoloobvezni otroci. Vključena gospodinjstva so imela vsaj tri od sledečih tehnoloških objektov: televizijo, telefon, videorekorder ter osebni računalnik. Cilj opravljene raziskave je bil usmerjen k iskanju teoretičnega okvira za analizo domačih medijev in njihove uporabe. Pri tem so se avtorji podrobneje posvetili pomenu vsakdanjega življenja družinskih članov (več o tem v Silverstone, 1991).

opozarjajo na več elementov procesa objektivizacije. Čeprav imajo, po njihovem mnenju, vse tehnologije možnost inkorporacije v estetiko okolja, je smiselno upoštevati, da se objekti pojavljajo v že vnaprej oblikovanem in nenehno rekonstruiranem prostorskem okolju. Glede ne-materialnih objektov (TV programi, softverska oprema, video-filmi) avtorji nadalje izpostavljajo: pomen se ne utrdi že v fazi proizvodnje; vključenost v moralno ekonomijo gospodinjstva poteka ne toliko preko fizičnega razkazovanja, temveč prej skozi vključevanje v trajno strukturo gospodinjstva; objektivizacijo medijske vsebine v pogovorih med člani gospodinjstva (Silverstone, Hirsch, Morley 1990; 22-24).

3. *Inkorporacija ali vključitev*: Inkorporacija pomeni v prvi vrsti osredotočanje na načine uporabe tehnologije. Funkcionalnost nekega tehnološkega objekta je pogojena z njegovo prostorsko lokacijo tako, da postane rutina vsakdanjega življenja. Ravno proces vključevanja postavlja v ospredje vprašanje spolne in generacijske strukture gospodinjstva in predstavlja govor spolnih, statusnih in generacijskih razlik³. Inkorporacija tehnoloških aparatov in ponujenih reprezentacij v moralni ekonomiji gospodinjstva zagotavlja skupaj z objektivizacijo osnovo procesu diferenciacije in identifikacije, saj se na ta način ustvarjajo časovne in prostorske meje med člani znotraj gospodinjstva (Silverstone, Hirsch, Morley 1990; 24-25).

4. *Konverzija ali pretvorba*: Zadnja faza prikazuje, tako kot faza prisvojitve, odnos med gospodinjstvom in zunanjim svetom. Moralna ekonomija gospodinjstva zagotavlja osnove za pogajanja in transformacijo pomenov potencialno odtujenih objektov, toda proces posredovanja ostane zaseben, nerelevanten za javno domeno, kolikor se ti pomeni ne sprejmejo tudi v področju zunaj doma. To pomeni, da mora biti prisvojitve primerljiva s konverzijo, če naj ima pomen v javnosti (Silverstone, Hirsch, Morley 1990; 25-26).

Opisan model naj bi po mnenju avtorjev odpiral možnost spoznavanja pomena informacijske in komunikacijske tehnologije v vsakdanjem življenju posameznikov, pri čemer posebej opozarjajo na pomembnost dogajanj znotraj "domačih" potrošnih enot za institucije zunaj njih - za producente, oblikovalce, oglaševalce, saj vsi prispevajo k celotnemu ciklu procesa konstrukcije pomena tehnologije.

Dodeljevanje pomenov tehnologiji v "zasebnosti" - ženski in moški pomeni

Na simbolni ravni predstavlja naraščajoča vpetost vsakdanjega življenja v neskončno množico tehnoloških, medijskih objektov vse večjo kompleksnost reprezentacij in informacij, ki jih vsebujejo tehnološki izumi, od posameznika pa zahtevajo precej več kot zgolj vzpostavitev instrumentalnega odnosa. Nedvomno je izbor določenih vsebin izraz posameznikove individualnosti, interesov, želja, potreb, ravno tako, kot je reakcija na sprejeto vsebino rezultat specifičnih osebnostnih karakteristik.

³ S samim procesom vključitve lahko mladostniki s pomočjo glasbenih stolpov ustvarijo "zvočni zid" v svojih sobah, možna so prerekanja med člani o kontroli nad daljinskim upravljalcem, uporaba računalnika pa utegne še utrditi družinsko diferencirano spolno strukturo.

Če izhajamo iz predpostavke, da se posamezne konstrukcije pomenov znotraj sfere zasebnosti bistveno razhajajo, predvsem zaradi različnih spolnih in starostnih karakteristik članov, se postavlja vprašanje, kako družine oz. njihovi člani utemeljujejo lastno uporabo novih produktov in storitev in kakšne so posledice diferenciranega dodeljevanja pomenov tehnologiji pri nadaljnjem konstruiranju odnosov med spoloma znotraj doma. V ta namen uporabljam empirične izsledke in dognanja Sonie Livingstone (1990) in jih v nadaljevanju tudi povzemam⁴. Cilj te raziskave je bil spoznavanje narave konstrukcije pomenov "domače" tehnologije, kako se recimo pojmi, kot so varnost, funkcionalnost povezujejo in nanašajo na različne tehnološke objekte in kakšen pomen imajo za njihove uporabnike. Analizirane družine so se med seboj zelo razlikovale glede slojevske pripadnosti in poklica staršev, medtem ko so si bile v sami strukturi, starosti članov in posedovanju tehnologij bolj podobne (kot v primeru razikave Silverstone, 1989). Pri postopku zbiranja stališč so najprej ločeno spraševali moške in ženske o identificiranju podobnosti in razlik med določenimi nizi objektov. Nato so vprašani primerjali skupine treh tehnoloških objektov, v katerih so iskali objekt brez para in razložili vzroke za svoje odločitve. Na koncu pa so podali še lastna razmišljanja o občutkih, ki jih doživljajo pri uporabi tehnologij. Spoznane različnosti v razumevanju in dodeljevanju pomenov tehnološkim objektom so analitiki pojmovali s pomočjo naslednjih štirih vsebinskih konstruktov (Livingstone 1990; 117-127).

NUJNOST: Ženske so v primerjavi z moškimi eksplicitneje poudarjale pomembnost tehnologije v njihovem vsakdanjem življenju. Kot najpogostejši pojmovni konstrukti žensk so se pojavljali izrazi "bi pogrešala", "pomembna", "življenjska", medtem ko so prevladujoči moški konstrukti bili "razkošna", "zmogel bi brez". Avtorica te razlike pojasnjuje s specifičnostjo ženske pozicije znotraj doma, ki ga dojema v smislu nujnosti, tehnološki objekti pa ji pri tem predstavljajo neizogibne pomočnike. Za moške pa je dom razumljen bolj kot območje sprostivne in zabave, kar so izpostavljali tudi v podanih osebnih konstruktih.

KONTROLA: Ženske so tu omenjale pomene kot "imeti stvari pod kontrolo", "biti vodena", "daje možnost nadzora", pri čemer se je njihovo razumevanje kontrole nanašalo na možnost ohranjanja reda in čistoče znotraj gospodinjstva. Moški pomeni so označevali dopuščanje moči in kontroliranja situacij, saj so poudarjali pojme kot "izzivalno", "stimulativno" in "omogoča uspeh".

FUNKCIONALNOST: Moški svojih psiholoških vzrokov pri uporabi določenih objektov niso pretirano navajali, saj se je izkazalo, da zanje pravi pomen objekta leži izključno znotraj objekta samega, ne pa tudi znotraj njihovega življenja. Tako so jih prezentirali kot nekaj samoumevnega in naravnega. Ženske pa so funkcionalnost objekta izražale predvsem v odnosu do lastnega delovanja.

DRUŽBENOST/ZAPRTOST: Na splošno igrajo tehnologije dve vlogi v socialnih

⁴ Avtorica se poslužuje pristopa osebnega konstruktiva (Kelly, 1955). Kellyjev koncept se osredotoča na načine, s katerimi posamezniki aktivno konstruirajo svoj "fenomenološki svet". Pri tem izhaja iz trditve, da posamezniki spoznajo svet skozi sisteme konstruktov, ki služijo za kategorizacijo dogodkov in dogajanj. Vsak osebni konstrukt je osnovan na simultani percepciji podobnosti in različnosti med objekti znotraj njihovega konteksta, skozi primerjalne presoje o razlikah in podobnostih pa se generirajo pomeni (Livingstone, 1990).

interakcijah: Olajšujejo interakcije med posamezniki, obenem pa jih lahko tudi nadomeščajo. Moški so tehnologijo opisovali predvsem kot sredstvo, ki jim zagotavlja alternativo družbenemu kontaktu. Kot ključne oblike takšnih tehnologij so navajali radio, televizijo in "walkman". Za ženske pa so bile prej v funkciji omogočanja družbenih kontaktov, predvsem je to veljalo za telefon. Ženske so poudarjale, da se pri uporabi telefona počutijo "žive", moški pa vidijo v tem objektu golo funkcionalnost ali pa celo moteč dejavnik, ki jih ovira pri delu doma. Klepetanje po telefonu je zanje nesmiselno početje, zaradi katerega težko razumejo žensko potrebo po tovrstnem načinu uporabe in se, zaradi razumevanja tega tehnološkega izuma kot ovire, ki jih pogosto moti pri delu ali sprostitvi, tudi ne želijo prvi oglašati na telefonske klice.

Opazimo torej lahko, kako se različne izkušnje in vloge posameznikov znotraj sfere zasebnosti dejansko kažejo v različnih sistemih osebnih konstruktov kot možnih pokazateljih vzpostavljenega odnosa do predmeta. Problem pri tem je, na kakšen način se te razlike vrednotijo oziroma, na kakšen način postanejo družbeno sprejemljive. Podani rezultati na nek način pričajo o vzdrževanju in ohranjanju kulturno pridobljenih vzorcev skozi procese socializacije in inkulturacije, saj implicitno odkrivajo razlike med spoloma v razumevanju samih sebe in lastnih vlog. *Ženska "naravna nujnost" se tako prevaja v "tehnološko nujnost", moška samoumevna racionalnost pa v instrumentalno funkcionalnost.* Povedano drugače - ženske so bolj naklonjene tistim tipom tehnoloških objektov, ki se jim zdijo potrebni zaradi svoje funkcije pri opravljanju gospodinjstskih del in ne zato, ker bi se ob njih prvenstveno zabavale ali sproščale. Vzrok ni v tem, da si tega ne bi želele, pač pa preprosto zato, ker se jim to ne poda. Spričo vse večje heterogenosti žensk in moških kot družbene kategorije navedenih trditev vendarle ne gre sploševati.

Uporaba modernih tehnologij: kdo - kaj in kako - kaj?

Uporaba telefona

Že v prikazu različnih pomenskih konstruktov smo videli, kaj lahko pomeni telefon ženski in kaj moškemu. V razlagi vzrokov diferenciranega pristopa k temu mediju Zoonenova (1990) poudarja, da so strokovni diskurzi prvotno določili telefon za "racionalen", učinkovit in funkcionalen objekt, namenjen predvsem poslovnim ter profesionalnim zadevam. Vse te "moške" značilnosti so po njenem mnenju predvsem rezultat načina, kako je bil lansiran in predstavljen javnosti. Ker se ženske niso prilagodile pričakovani naravi potrošnje telefona, so po mnenju ekspertov "zgrešile pravilno razumevanje uporabe, saj jim je telefon pomenil sredstvo za klepet in ohranitev družbenih kontaktov z oddaljenimi prijatelji in sorodniki" (van Zoonen 1992; 23). Profesionalci so jih celo obtožili "tehnološke nekompetence", nekatere ameriške telefonske združbe pa so ta ženski odziv pojmovale kot deviantnost od začetno postavljenih pravil. Tovrstni začetki se danes zdijo težko razumljivi iz čisto preprostega razloga - celoten proces konstrukcije telefona kot komunikacijskega medija se je namreč spremenil, kar ugotavlja tudi Zoonenova:

“Dolgoročno gledano se ni spremenil le njegov družbeni pomen, pač pa tudi produkcija, distribucija in marketing” (van Zoonen 1992; 24). In navsezadnje se je začetnemu pričakovanemu idealnemu tipu uporabnika - racionalnemu moškemu - pridružila ženska uporabnica, ki je prinesla in ohranila drugačen način ter namen njegove uporabe.

Nadzor končne uporabe določenega tehnološkega objekta s strani oblikovalcev in snovalcev torej ni popoln in ni v celoti predvidljiv. Način uporabe je potencialno raznovrsten ali celo v marsičem drugačen, kot si ga proizvajalci prvotno zamišljajo, k temu pa pripomorejo ravno uporabniki, kupci, potrošniki. Skladno s tem gre pritrđiti Wajcmanovi, da “tehnologija lahko vodi v ‘dvojno življenje’ - v nepričakovane konsekvence in nerazdelane možnosti” (Wajcman 1992; 252). Primer “ženske” uporabe telefona kaže na pomen razsežnosti *interesov* in potreb kupca, ki jo uvrščamo v okvir faze potrošnje tehnoloških aparatov. Čeprav je proizvodnja s pridanimi pomeni komunikacijskemu sredstvu vnesla določene omejitve uporabe, je telefon, spričo preobrazbe “nevidnih” potreb ženskega dela populacije v “vidne”, pridobil dodatne namenske dimenzije. Konstrukciji telefona so prispevale svoj prispevek torej tudi ženske.

Uporaba televizijskega sprejemnika in videorekorderja.

V splošnem do razlik v (ne)uporabi določene tehnologije pri ženskah ne prihaja zaradi vedno večje kompleksnosti novih objektov, temveč je ženski občutek alienacije od nekaterih “modernih” objektov posledica samega načina inkorporacije, ki se izraža v moško-središčnem prostoru zabave in s tem pri ženskah ohranja ponotranjen občutek nepripadnosti ali izključenosti. Videorekorder se je na podlagi različnih projektov (povzemam po Gray, 1990) izkazal kot primarna lastnina očetov ali njihovih sinov⁵. Maskulinizacija tega objekta naj bi bila logična razširitev moške vloge pri dejavnostih, kot so instaliranje in upravljanje domače opreme. Večji del novih tehnoloških objektov moški namreč razumejo kot igrače, ki jim nudijo posebne užitke, s tem pa se njihova primarna dolžnost v bistvu preoblikuje v zabavo. Odgovornosti in užitki, vzpostavljeni prek tehnologij, nudijo moškim določeno stopnjo kontrole najprej nad objekti ter posledično tudi nad ostalimi člani družine (Gray, 1990: 41). Dosežena kontrola se v prvi vrsti kaže že pri odločanju o nakupu novih tehnoloških objektov. Večinoma so moški tisti, ki odločajo ne le o tipu televizorja, videorekorderja (ali drugih predmetov), temveč tudi o času nakupa. Ta začetna moč se nato logično nadaljuje v izbiri televizijskih programov, v nakupu videokaset itd.

⁵ Gre za panelno študijo, ki je potekala v letih 1983, 1985 in 1987/88. Vključila je intervjuje 1000 oseb, slo pa je za zbiranje podatkov o medijski opremi gospodinjstev, načinih njihove uporabe ter o načinih preživljanja prostega časa, kakšen odnos imajo posamezniki do tehnologije in kakšni so odnosi znotraj družin. Poleg teh podatkov pa avtorica uporablja še izvlečke intervjujev družin, ki posedujejo lišni računalnik. Gre za 20 družin, kjer so potekali intervjuji obeh staršev in najmanj dveh otrok v starosti med 6 in 18 letom. Družine so se ločevale tako, da so nekatere imele kabelsko TV in dostop do ‘on-line’ storitev, druge pa so bile brez tovrstne tehnologije (Gray, 1990: 32-33).

V potrditev navedenega prikazujem rezultate raziskave Slovenskega javnega mnenja⁶, iz katere predstavljam odgovor na vprašanje "V kolikšni meri našete osebe izbirajo televizijske programe?":

Tabela 1: Pogostost samostojne izbire televizijskih programov med zakonskimi partnerji (odstotki)

odgovor	moški	ženske	skupaj
vedno	25,7	14,7	20,0
včasih	63,1	62,6	62,8
redko	7,6	16,1	12,0
nikoli	3,6	6,6	5,2
skupaj	100,0	100,0	100,0

(sig. = **; hi-kvadrat = 47,05)

Vir: *SJM/92-Media: Raziskave množičnih medijev na Slovenskem; Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij; Ljubljana, junij/julij 1992*

Rezultati kažejo, da tako anketirani moški kot ženske najpogosteje le včasih samostojno izbirajo programe, pri čemer so razlike med spoloma zanemarljivo majhne. Vendar je ob enem skoraj za 10 odstotkov večji delež poročenih žensk, ki le redko izbirajo programe same. Na drugi strani pa ima četrtnina vprašanih moških vedno možnost samostojnega izbora in odločanja o televizijskih programih (kar za 11 odstotkov več kot pa žensk). Dimenzija samostojne izbire medijskih programov je povezana z dostopnostjo do medija, kjer je moška prednost očitna. Če izpustimo pomen vsebine, ki jo spola zaradi specifičnih okusov spremljata ločeno, podatki nakazujejo pogostejšo možnost moških pri vzpostavljanju stikov s tistimi vsebinami, ki jim pripisujejo pomen.

Gledanje televizije je na sploh pogost predmet raziskovalnih analiz na področju komunikologije. Panelna raziskava Grayeveje⁷ npr. pokazala, na kakšne načine doživljajo spremljanje televizije moški ločeno od žensk. Slednje so po podatkih sodeč izražale občutek krivde, če so zgolj posedale pred televizijskim sprejemnikom, zato so poleg te aktivnosti opravljale vrsto drugih opravil kot recimo likanje ali šivanje. Moškim pa je gledanje televizije predstavljalo izključno trenutek sprostitve (Gray 1990).

Razlike v stopnji pozornosti pri spremljanju televizije glede na spol lahko razberemo tudi iz naslednje tabele, ki prikazuje odgovore na vprašanje "Ko imate prižgano televizijo, ali...":

⁶ Gre za raziskavo *SJM/92-Media: Raziskava množičnih medijev na Slovenskem; Center za raziskovanje množičnih komunikacij in javnega mnenja*. Možne kategorije odgovorov so bile sam, partner, otroci, starši, drugi, pregledala pa sem le razlike med spoloma za prvo kategorijo, pri tem pa analizirala situacijo med poročenimi pari.

⁷ V tem delu prikazujem nekaj ugotovitev o uporabi televizije iz že omenjene panelne študije (Gray, 1990).

Tabela 2: Stopnja pozornosti spremljanja televizije glede na spol (odstotki)

odgovor	moški	ženske	skupaj
zelo pazljivo gledanje TV	73,9	51,4	62,3
opravljanje drugih del ob gledanju TV	12,8	40,0	26,9
pogovarjanje z drugimi ob gledanju TV	13,3	8,6	10,8
skupaj	100,0	100,0	100,0

(sig. = ***; hi-kvadrat = 127,10)

Vir: *SJM/92-Media: Raziskave množičnih medijev na Slovenskem; Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij; Ljubljana, junij/julij 1992*

S pomočjo podatkov v tabeli lahko ugotovimo, da večina poročenih respondentov spremlja televizijske programe zelo pozorno, več kot očitna pa je pri tem razlika glede na njihovo spolno strukturo. Medtem ko je med pripadniki moškega spola kar 73 odstotkov pozornih gledalcev, je žensk le dobra polovica. Slednja kategorija pa zato s skoraj 40 odstotki prednjači med tistimi, ki poleg gledanja televizije opravljajo ostala dela kot so kuhanje, likanje ali šivanje. Te razlike v načinih spremljanja televizije vsekakor izražajo širše dimenzije tega procesa. Tako meni tudi Jennifer Bryce, ko opozarja na upoštevanje dogajanj tudi znotraj konteksta družinske orientacije do časa. V svoji študiji je kot ključno ugotovitev podala diferenciacijo med "monohrono ter polihrono orientacijo do časa" (Bryce, 1987). Za družine z monohrono orientacijo do časa je značilna visoka stopnja načrtovanja glede gledanja televizije. Gledanje televizije je pogosto samostojna aktivnost, zato je pozornost bistveno močnejša. V primeru polihrone orientacije do časa pa je planiranje nizko ali celo nično, tako je spremljanje televizije le ena od mnogih istočasnih aktivnosti in je pozornost do dogajanja nižja.

Zaradi neizogibnosti žensk od "ne-dela" v sferi domačega življenja in še vedno seksistične delitve dela med spoloma, je ženska "nepozornost" povezana s pomanjkanjem ustreznega časa za nemoteno spremljanje televizije. Preobremenjenost z dejavnostmi, kot so kuhanje, likanje ali šivanje, sicer ne odriva žensk popolnoma od televizije ali videorekorderja, vpliva pa na njihovo odločitev o tem, kdaj se bodo njunega gledanja sploh udeležile.

Vendar se pojasnjevanje razlik med spoloma ne more končati zgolj pri analizi načinov spremljanja medijskih vsebin, pač pa je potrebno usmeriti pozornost tudi na to, kaj gledajo in zakaj gledajo prav to. Poleg tega je smiselno upoštevati tudi vlogo samih medijskih vsebin kot prenašalk družbeno kulturnih pričakovanj, vedenjskih vzorcev in vrednot*.

* Omenjeni dimenziji problematike se sicer dotikajo vloge modernih tehnologij v rekonstrukciji domačih okolij in razmer znotraj njih, a so v večji meri predmet študij analize vsebin množičnih medijev. K tem problemu se zato usmerjam izključno na primeru uporabe osebnega računalnika.

Uporaba osebnih računalnikov

Spričo naglega prodora računalniške tehnologije⁹ in njenih specifičnih lastnosti, ki jo precej ločujejo od ostalih dosedanjih komunikacijskih tehnologij, je tudi v okviru komunikoloških študij zaznati vedno večjo pozornost njenim učinkom na vsakdanje življenje posameznika in seveda vzrokom spoznanih trendov. Marketinška strategija cenениh računalniških "izumov" v začetku osemdesetih let je temeljila na njihovi domnevni izobraževalni funkciji, ki ji je nasedla večina kupcev. Domnevni zato, ker se je kmalu izkazalo, da lansirani objekt ni ustrezal motu proizvajalcev, saj so ga lastniki lahko uporabljali izključno kot predmet zabave in igre. Na drugi strani pa so se ostali "nevtralni" računalniki - namenjeni vsakomur - za marsikateri del potrošniške družbe pokazali kot prezahtevni, saj je izhodiščna pravilna uporaba temeljila na predpostavki o določeni stopnji predznanja.

Že ta dva vidika sta potencialno uporabo računalnikov s strani žensk otežkočila na svojstven način. V prvem primeru, ko se je objekt pretvoril v predmet zabave, je k odklonu žensk in deklie od te aktivnosti pripomogla sama narava računalniških iger, saj so večinoma predstavljale simulacije delovanj, ki ustrezajo predvsem moškim (Gray, 1990). Tovrstna naravnost računalniških iger ni le stvar preteklosti in ima močan vpliv na deljeno zanimanje zanje predvsem med dekleti in fanti. Opazno je namreč, da po njih precej bolj segajo fantje, kar niti ni presenetljivo, saj je tržišče zasičeno z igrami, ki predstavljajo tipično moška področja kot so vojna in šport. Dejansko gre za proizvode, namenjene izključno dečkom, kar podpirajo tudi propagandne strategije ter grafične predstavitve na ovitkih. Očitno je torej za stereotipsko oblikovanje računalniških igrice krivo vnaprejšnje spolno presojanje proizvajalcev o potencialnih ciljnih uporabnikih. Poleg tega pa si ženske, ugotavlja Grayeva, preobremenjene z gospodinjskimi opravili, niso mogle privoščiti dodatnega poglobljanja v zahtevnejše tipe računalnikov, ki so od uporabnika zahtevali že predhodno znanje ter sprotno učenje¹⁰. Osebni računalnik vsekakor zahteva od potencialnega uporabnika predhodno poznavanje upravljanja in dela z njim že na ravni svoje tehnološke osnove in nadalje tudi na nivoju storitev, ki jih ponuja dandanes v navezavi na druge informacijske in komunikacijske tehnologije. Povezovanje v elektronske mreže se pri tem v ničemer ne razlikuje, ravno nasprotno. Kljub ti. "prijaznosti" je ena izmed ključnih determinant nevtopa vanje stopnja poznavanja tehnik in načinov, potrebnih za vzdrževanje in navezovanje stikov v pojavljajočih virtualnih svetovih. Doseganje tovrstne kompetence pa je nedvomno odvisno od sprotne stika z novostmi v razvoju računalniške tehnologije, bodisi prek profesionalnega poklicnega udejstvovanja ali zaradi percepcije pomembnosti sledenja novim trendom "informacijske družbe".

⁹ Za začetek tega procesa mnoge avtorice navajajo pojav cenениh Sinclairjevih računalnikov v začetku osemdesetih.

¹⁰ To dokazuje tudi raziskava, ki jo je opravila Wheelock (1990), katere rezultati so pokazali, da je bilo pred nakupom računalnika brez predhodnih izkušenj pri delu z računalniki dvakrat več anketiranih žensk kot moških, kar pa za mlajše generacije ni veljalo v enaki meri.

Podatki iz raziskave "Raba Interneta v Sloveniji"¹¹ navedeno v celoti potrjujejo. Med skupaj 34 odstotki gospodinjstev z dostopom do Interneta je uporabniška struktura po spolu očitno moška, saj je med uporabniki le četrtnina žensk. V poskusu ugotavljanja razlogov ne-uporabe Interneta se je izkazalo, da obstajajo precejšnje razlike med spoloma pri navajanju slabega poznavanja kot ključnega omejitvenega dejavnika.

Tabela 3: Slabo poznavanje Interneta kot omejitveni dejavnik uporabe glede na spol uporabnikov (odstotki)

odgovor	moški	ženske	skupaj
da	30,4	66,7	39,2
ne	69,6	33,3	60,8
skupaj	100,0	100,0	100,0

(sig. = ***; hi-kvadrat = 15,07)

Vir: Projekt "RIS - Raba Interneta v Sloveniji"; Center za metodologijo in informatiko Fakultete za družbene vede; Ljubljana, oktober 1995

Kar 67 odstotkov žensk slabo poznavanje Interneta šteje za vzrok manjše uporabe, medtem ko se to zdi razlog le tretjini moških. Pri tem ostaja zanimiva podobnost v vzorec zajetih oseb glede na izobrazbeno strukturo, ločeno po spolu, saj tako med uporabnicami kot uporabniki nasprotnega spola z domačim dostopom do Interneta prevladuje srednja ali visoka stopnja dosežene izobrazbe. Očitno sta hitrost in intenzivnost vključevanja v računalniške mreže pogojeni z dejanskimi predhodnimi izkušnjami, ki pa niso nujno odvisne od stopnje izobraženosti posameznika. So pa vsekakor povezane z možnostmi dostopa vanje zunaj domačih okolij in z načini marketinške promocije novih storitev. Proizvajalci ter oglaševalci predstavijo o idealnem potrošniku vztrajno zamejujejo v moško podobo. S to predpostavko se lahko navežemo na zanimiv zaključek Turklove¹² o odporu žensk do računalnikov. Pri opisu odnosa žensk do nove tehnologije avtorica uporablja pojem "računalniška molčečnost". Z njim razume žensko predstavo o neprimernosti tega objekta kot specifičnega kulturnega in osebnega simbola, od katerega se ženske distancirajo predvsem zato, ker ga zaznavajo kot kulturni kod, konstruiran na moškem področju in namenjen moškim (Turkle, 1984). Če sledimo njeni interpretaciji, potem ženski odklon nima nujno neke pasivne konotacije. Lahko bi ga namreč razumeli kot aktivni odgovor na dogajanja in novosti, ki jih s seboj prinaša pohod računalniške opreme ter računalniško posredovanih komunikacij v prostore naše skritosti. Kot preprost "ne" nenehnemu strmljenju v monitor, početju, ki danes, za razliko od nekdanjih računalniških dodatkov, ne ponuja več zgolj igračkjanja in zabave, ampak ustvarja alternativo stikom tako z dogodki

¹¹ Projekt izvaja Center za Metodologijo in Informatiko na Fakulteti za družbene vede. Podatki se nanašajo na vzorec telefonske ankete, ki je zajela 482 oseb, ki so vsaj enkrat že uporabile Internet.

¹² Izvedla je šestletno etnografsko raziskavo o odnosu posameznikov do računalniške tehnologije, pri tem se je osredotočala na določene subkulture potrošnikov kot so heckerji in programerji (Turkle, 1984).

kot tudi z ljudmi širom po svetu. Alternativno, ki bo po napovedih prešla v splošno navado, kar torej govori o skorajšnji neizogibnosti novega načina bivanja v zasebni sferi. Ne glede na to, v kolikšni meri se bodo "optimistične" vizije prihodnosti informacijske družbe uresničile, (p)ostaja vedno bolj jasno, da si spremembe še vedno v veliki meri utirajo pot prej po moških kot pa brezspolnih tirih.

Zaključek

Razvojna strategija profesionalnih in ekonomskih nosilcev moči očitno zanemara vprašanje enakih možnosti potrošnje in srečevanja z inovacijami za oba spola in prispeva k ohranjanju izoliranosti enega dela družbe od vedno bolj pomembnih odločitev. Enake možnosti ne implicirajo nujno enakih načinov uporabe, kar bi bil dvorezen meč, saj bi se na ta način morale ženske podrediti vzpostavljenim kulturnim kodom in vzorcem moško središčnih okolij, ki v preoblikovanih družbenih dimenzijah očitno prevladujejo. Uresničevanje načela enakih možnosti bo mogoče le, ko bodo ženske dobile dejanske možnosti pri zasnovanju in trženju novih tehnoloških objektov ter z lastnim vstopom pokazale dodatne načine in namene njihovega obstoja. Le tako bodo morebiti tudi producenti spoznali, kakšne možnosti storitev in aplikacij zanimajo ženski del družbe in tako pripomogli k integraciji obeh spolov v "informacijsko avtocesto".

LITERATURA

- Bryce, Jennifer. 1987. "Family Time and Television Use" v T.Lindlof (ur.) *Natural Audiences*. New Jersey: Norwood Ablex, 121-138.
- Frissen, Valerie. 1992. "Trapped in Electronic Cages? Gender and New Information Technologies in the Public and Private Domain: an overview of research" v *Media, Culture and Society*, 14: 31-49.
- Gray, Peggy. 1990. "Woman and New Technology" v *For Business Only: Gender and New Information Technologies*, 43-51.
- Jogan, Maca. 1990. *Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Kisovec, Damijana. 1995. *Moderne tehnologije in seksizem*. Diplomsko delo. Ljubljana: FIDV.
- Livingstone, Sonia. 1990. "The Meaning of Domestic Technologies: A Personal Construct Analysis of Familial Gender Relations" v R.Silverstone in E.Hirsch *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*, 113-125. London: Routledge.
- Miller, Daniel. 1987. *Material Culture and Mass Consumption*. Oxford: Blackwell.
- Silverstone, Roger, Hirsch, Eric, Morley, David. 1990. "Information and Communication Technologies and the Moral Economy of the Household" v R. Silverstone in E. Hirsch (ur.) *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*, 15-27. London: Routledge.
- Silverstone, Roger. 1991. "From Audiences to Consumers: The Household and the Consumption of Communication and Information Technologies", *European Journal of Communication*, 6: 135-154.

- Silverstone, Roger in Hirsch, Eric. 1992. *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*. London: Routledge.
- Silverstone, Roger. 1994. *Television and Everyday Life*. London: Routledge.
- Toš, Niko. 1992. Slovensko javno mnenje 1992-Media: Raziskava množičnih medijev na Slovenskem (junij, julij 1992). Ljubljana: FDV.
- Turkle, Sherry. 1984. *The Second Self: Computer and Human Spirit*. New York: Simon and Schuster.
- Vehovar, Vasja. 1995. Projekt "RIS - Raba Interneta v Sloveniji" (oktober, 1995). Ljubljana: FDV.
- Wajcman, Judy. 1992. "Domestic Technology: Labour-Saving or Enslaving" v G.Kirkup in K.L.Smith *Inventing Women: Science, Technology and Gender*, 238-254. Oxford, Cambridge: Polity Press.
- Wheelock, Jane. 1990. "Personal Computers, Gender and Institutional Model of the Household" v R. Silverstone in E. Hirsch (ur.) *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*, 97-111. London: Routledge.
- van Zoonen, Liesbet. 1992. "Feminist Theory and Information Technology" v *Media, Culture and Society*, 14/1: 9-29.

NASILJE: CINIZEM JAVNEGA GOVORA

Povzetek. *Nasilja nad ženskami in otroki je pri nas veliko, vendar žrtve o tem ne spregovorijo. Pogosto ne najdejo pravega sogovornika, strah jih je pričati na sodišču, med drugim tudi zato, ker so kazni za nasilneže v Sloveniji zelo nizke. Tega se zavedajo tudi strokovni delavci, ki si že vrsto let prizadevajo, da bi spremenili kazenski zakonik. Trdijo tudi, da sedenje v zaporu ne pomaga prav nič, kajti nasilneže bi morali vključiti v poseben program zdravljenja. Poleg tega se trudijo, da bi odprli zavetišča za trpinčene. Ta cilj so si zastavile tudi delavke mariborskega Centra za socialno delo. Premagale so številne težave in ob pomoči Ministrstva za delo, družino in socialne zadeve odprle varno hišo, ki je edina v Sloveniji.*

Ključni pojmi: *nasilje, stiska, zavetišče, zaslišanje, slovenski kazenski zakonik.*

Čeprav mineva že štirinajsto leto, odkar je nastala prva slovenska ženska skupina, ki je iz feministične perspektive obsodila nasilje kot dejanje, ki pogloblja neenakost med spoloma, je še vedno prijavljenih zelo malo primerov nasilja nad ženskami in otroki. Za to je več razlogov. Prvi je gotovo ta, da nikoli nismo imeli ženskega gibanja, ki bi izvajalo kampanje proti nasilju in bi tako senzibiliziralo javnost za ta problem. Ko je leta 1994 Veliko Britanijo prepredla kampanja nične tolerance do nasilja (Zero tolerance campaign of violence against women), ostaja v Sloveniji problem nasilja vprašanje neverjetnega cinizma. Tako lahko v najresnejših in najbolj branih slovenskih časopisih med redkimi poročanji o nasilju najdemo takšne primere: "Že dolgo se govori, da se s prebujanjem pomladi v moških telesih poveča proizvodnja spolnih hormonov. Kot kaže, je nekatere moške celo na celjskem koncu dežele to prebujanje tako vzburilo, da niso vzdržali in so si privoščili dejanja, ki jih je zakonodajalec v kazenskem zakoniku zapisal v poglavje kaznivih dejanj zoper spolno nedotakljivost." (*Delo*, 24. marca 1995). Ali naslednji primer: "Naročil je pijačo, si odpel zadrgo na hlačah in natakarcici začel kazati spolovilce. Pri tem jo je malce nagovarjal in potem začel masturbirati. Policisti so ga legitimirali že pri izhodu. Napotili so ga domov." (*Delo*, 8. aprila, 1995). Takšni cinizmi govorijo, da se namesto tega, da bi se o nasilju zares spregovorilo, to zanika. Namesto procesa ozaveščanja, ki je na Zahodu sprožil javni govor o nasilju in ustanavljanje kriznih centrov za pomoč ženskam in otrokom, dobijo posameznice v Sloveniji sporočilo, da gre pač za dogodek, ki ga ni treba jemati resno.

* Aleksandra Turk, študentka komunikologije na Fakulteti za državne vede.

Seksualizirano nasilje v slovenskih časnikih

Drugi razlogi za to, da ženske v Sloveniji še niso našle besed, ko gre za nasilje, so povezani s spolno maškarado. Nasilje je tako zelo seksualizirano, da se ga pogosto zamenjuje s spolnostjo. Tako lahko v slovenskih dnevnikih časopisih preberemo članke o spolnem nasilju z naslovi: Ljubezen na silo (*Večer*, 7. aprila 1995), Nasilna ljubezen pri Slovenskih Konjicah (*Večer*, 4. aprila 1995), Bil bi za seks (*Slovenske novice*, 28. marca 1995) in drugi. Množični mediji implicitno namigujejo, da gre pri spolnem nasilju za nepotešeni spolni nagon, moteno spolnost in celo ljubezen. Ženske so v takšnem imaginariju definirane kot mazohistke, ki si spolno nasilje vzamejo takorekoč v paketu s spolnostjo in ljubeznijo. Najpogostejše prepričanje, ki naj opraviči nasilje, je tisto, ki trdi, da v jedru moškega nasilja tiči dejstvo, da so ženske mazohistke. Podrejenost in ponižanje, ki ju izraža pojem mazohizem, naj bi bila značilnost ženskosti. Ženska lahko po teh prepričanjih občuti ugodje le prek bolečine. Z drugimi besedami bi lahko rekli, da so moški v tej konstrukciji takorekoč prisiljeni v nasilje, medtem ko hočejo biti ženske podrejene in mučene. To je eden od načinov za razbremenitev krivde, čeprav dobro vemo, da temu ni tako.

Ženske in moški kot dve vrsti ljudi

Tako smo pri razlogu, da ženske ne prijavljajo nasilja, temveč ga skrivajo in opravičujejo. Spolno nasilje je povezano s kulturno določenimi predstavami o razlikah med spoloma. Ženske in moški veljajo za dve različni vrsti ljudi. Ženska je podredljiva in pasivna in takšna je tudi njena spolnost. Moški je oblasten in aktiven, prav takšna je tudi njegova spolnost. Posledica dveh različnih definicij ženskosti in moškosti privede do tega, da ženska in moški v različnih socialnih situacijah ravnata v skladu z družbenimi pričakovanji. Ta delitev navidezno razloži spolno nasilje in ga hkrati tudi opraviči. Ženska in moški tako nista definirana prek enakosti, temveč prek razlike. V razliki, ki je vzpostavljena na ravni klišejev, je moški enkrat zverina (še posebno, če gre za posameznika iz nižjih družbenih slojev ali pripadnika etničnih skupin), drugič pa je popolnoma razbremenjen krivde (v pijanosti ga je zaneslo, ženska ga je izzivala, je psihično neuravnovešen). Ženska je predstavljena bodisi kot nemočna žrtev (ker je šibka, jo morajo moški nenehno ščititi, nadzorovati, skrbeti zanjo in jo učiti) ali pa je tista, ki je kriva (ker je izzivala, je bila premalo odgovorna, je napačno izbrala, ker ni bila dobra spolna partnerka ali premalo prisotna mati).

Vse te definicije moških in žensk niso samo klišejske in zadevajo ob meje morale, ampak so odvisne od obstoječih ideologij. Prav zato na vrednotenje spolnega nasilja ne vplivajo toliko dejanja, ampak kontekst, v katerega je umeščena oseba, ki izvaja nasilje. Skratka, spolno nasilje je definirano glede na to, kje na zemljevidu družbenega se nahajata ženska in moški. Dejanje se presoja glede na referenčni okvir in ne glede na apriorno obsodbo spolnega izrabljanja kot spolno specifičnega nasilja.

Ali nasilje prihaja od zunaj?

Tako sta najpogostejša referenčna okvira za obsojanje takšnega spolnega nasilja razredno sovraštvo in/ali rasizem. Pri opisih spolnih napadalcev je najpogostejše mogoče prebrati, da gre za državljana nekdanje jugoslovanske republike, za begunca, ki začasno stanuje v Ljubljani, za moškega, ki nima urejenega statusa begunca, za moškega brez zaposlitve, s končano osnovno šolo in podobno. V takšnem referenčnem sistemu je spolno nasilje dokaz obstoječih stereotipov, ki se naslavlja na te skupine ljudi. Opisi spolnega nasilja ustrezajo določenim ideološkim diskurzom, ki nosijo s seboj nezavedno sporočilo, da bo nasilje izginilo, ko bodo izginile tudi te skupine. V tem se kaže součinkovanje seksizma razredne diskriminacije in rasizma, kjer moški z dominantnim družbenim statusom prek žensk nadzorujejo predstavnike nižjih socialnih slojev. Vendar pa teh žensk ne gledajo osebno, ampak zgolj telesno. Pri tem se problem spolnega nasilja premakne iz skupine "mi" na "drugi". Tako postanejo "drugi" objekt, v katerega lahko projiciramo vse, kar je v določenem času definirano kot negativno.

Na drugem koncu istega ideološkega scenarija se znajdemo takrat, ko so povzročitelji spolnega nasilja moški, ki so nosilci privilegiranih socialnih vlog ali pripadniki privilegiranih poklicnih skupin. Tisti hip postane spolno nasilje bodisi nekaj grozljivega ali pa nekaj, v kar je treba z vso realnostjo dvomiti. Rationalizacija dejanja navadno poteka tako, da se spolno izrabljanje pojasni zgolj z osebnostnimi lastnostmi povzročitelja. (*priredba predgovora Darje Zaviršek v knjigi Spolno nasilje*).

Nasilneži so moteni, neuravnovešeni in bolni

Poglejmo si zgodbo o slovenskem politiku, ki naj bi spolno nadlegoval kolegico. V tem ideološkem scenariju, kjer je referenčni okvir politika, je treba resnost spolnega izrabljanja kar se da zmanjšati. Izjavam uslužbenke o spolnem nasilju se očita, da za njimi v resnici tiči diskreditacija politike same. V tistem hipu je treba dejanje individualizirati, češ da je politik bolnik, ki je potreben zdravstvene pomoči. (7D, 1. marca 1995). Avtorica tega prispevka v 7D, *Darka Zvonar - Predan*, je zapisala, da tisti, ki so za uslužbenkine muke z vročerkvnim poslancem vedeli, razen obljube, da se bodo skušali s poslancem pogovoriti, niso storili ničesar. Prosili so jo za potrpljenje in razumevanje, kajti obešanje poslančevega početja na veliki zvon bi lahko škodovalo politični opciji, ki jo predstavlja neobvladljivi poslanec. Svetovali so ji tudi, naj se raje umakne, morda tako, da si poišče drugo delovno mesto. Čeprav so ji dali vedeti, da utegne škandal škodovati predvsem njej, saj si bo morala iskati službo zunaj parlamenta, se je prizadeta odločila pretrgati zaroto molka. Navsezadnje je bil molk tistih, ki so vedeli za nasilje, enako hud kot poslančevo nadlegovanje. Takrat so v javnost prišli tudi drugi problemi omenjenega poslanca. Tako so na njegov seznam poleg uživanja alkohola, povzročitve hude prometne nezgode, neprihajanje na poslanske seje, dodali še spolno nadle-

govanje. Njegovi poslanski kolegi so ga takrat označili kot človeka s psihičnimi težavami in tako opravičili njegovo početje.

Povzročitelju je torej treba pripisati osebnostne lastnosti, ki nimajo nobene zveze s širše institucionaliziranim in legitimnim spolnim nasiljem v družbi, ampak z osebnostno patologijo. Politik, ki se mu očita spolno nadlegovanje, postane moten, neuravnotežen in bolan. V knjigi *Nore ženske*, ki je v slovenskem jeziku izšla leta 1995, je zapisano, da so v zgodovini prav ženskam pripisovali čustveno motenost in bolezen kot del njihovega značaja. Bolan moški torej postane feminilen, dobi ženske lastnosti, kar omogoči, da se potegne meja med feminilnim moškim in vsemi drugimi moškimi. To je način, da se zariše meja med pravo moškostjo in se takšnega posameznika izloči iz skupine "mi".

Vsi trije referenčni okviri - razredni, rasistični in politični - imajo vsaj eno skupno značilnost. Spolno nasilje ni obsojeno kot dejanje nasilja moških nad ženskami, temveč je funkcija te obsodbe legitimiranje in vzdrževanje obstoječe družbene ideologije. Ženska je torej tudi tu le sredstvo, da se v družbo lansirajo različni družbeni diskurzi: diskurz o tujcih, pripadnikih nižjih družbenih slojev, nasilju, ki je zgolj produkt motenih posameznikov. Tako smo prišli do nekaterih odgovorov na vprašanje, zakaj se ženske ne uprejo spolnemu nasilju in odkod tako velika tolerantnost družbe do nasilja. Ženske nasilja ne prijavljajo, ker računajo z znano maniro cinizma, s katero se takšna dejanja obravnavajo. Dobro so jim namreč znani postopki, ki sledijo prijavi. Ženske nasilja ne prijavijo torej prav zato, ker predobro vedo, koliko nasilja so preživele in kako malo bi jih prijava zaščitila. Nasprotno, izpostavila bi jih konfrontaciji z neustrezno kazensko zakonodajo, resno možnostjo, da povzročitelj ne bo obsojen in z očitnim dejstvom, da se pred prihodnjim nasiljem ne more obvarovati.

Vsaka peta ženska pretepena, vsaka sedma posiljena

Po oceni, narejeni na Ministrstvu za notranje zadeve, je v Sloveniji posiljena vsaka sedma ženska. To pomeni, da je spolno nasilje povsod okrog nas, le da si zatiskamo oči pred njim in ga nočemo videti. To prav tako pomeni, da je med nami mnogo moških, ki svojo (fizično) premoč nad ženskami dokazujejo s pretepanjem, še pogosteje pa s spolnimi zlorabami. Statistični podatki kažejo, da za domačimi štirimi stenami nasilje trpi kar vsaka peta ženska.

Ženske se skušajo nasilju upreti in raziskave Uprave za notranje zadeve Ljubljana so pokazale, da se storilcev branijo na različne načine. "*Prve začnejo krliti z rokami, druge kričijo, tretje otpnejo,*" pravi *Dare Trpin*, samostojni kriminalistični inšpektor na ljubljanski Upravi za notranje zadeve, ki že dobrih petnajst let dela na področju nasilja in je kot prvi vodja skupine za krvne delikte v Sloveniji prepoznal potrebo, da mora na tem področju delati tudi kriminalistka. "*S klicanjem na pomoč lahko žrtev nasilneža prežene, lahko pa ga s tem razbesni. Napadalec torej lahko postane agresiven in začne žrtev pretepati.*" (z njim se je pogovarjala avtorica).

Trpeče največkrat molčijo in ko so že popolnoma prežete s strahom, poiščejo pomoč. Zbrani podatki tudi kažejo, da se moški nad njimi največkrat dokazujejo s fizičnim nasiljem. Strokovnjaki niso istega mnenja, saj so prepričani, da o drugih oblikah nasilja, še posebej o spolnem nasilju, ženske težje spregovorijo, zato podatki gotovo niso zanesljivi. In zakaj molčijo? Svojega trpljenja ne razkrijejo, ker živijo v okolici, ki jih neprestano prepričuje, da ni tako hudo in naj potrpijo. Pravijo jim, naj zaradi nekaj klofut ne razbijajo družine in si tako nakopljejo sramoto. Druga skrajna reakcija je, ko okolica od ženske pričakuje, da se bo že naslednji hip ločila, odselila in podobno. Od žrtve okolica torej vedno nekaj pričakuje, od nasilneža pa le redkokdaj.

Telefoni, svetovalnice in zavetišča za ljudi v stiski

V Sloveniji se dolgo nismo zmenili celo za pretepe ne otroke. Zganili smo se šele ob grozovitem primeru nesrečnega Arnesa, petletnega begunca iz Velenja, ki sta ga mati in njen zunajzakonski partner najokrutneje mučila, dokler ga nista pretepla do smrti. Takrat smo se začeli zavedati, kaj vse se dogaja za štirimi stenami. Žalostna je tudi zgodba o deklici, ki je oče ne pusti ven s fanti. Vsakič, ko kdo želi z njo spregovoriti po telefonu, oče odloži slušalko in pretrga zvezo. Če hoče ven, je jezen in ji grozi, da jo bo pretepel. In res jo je. Velikokrat trpi tudi zaradi očetovega in maminega prepiranja, včasih jo oplazi celo kakšna klofuta. Oče je nasilen tudi do mame, ki se zaradi njegove težke roke velikokrat zateče v jok. Mama in hči se tolažita in upata, da bo naslednji dan nanju posijalo sonce. Vendar so spet tu mračni dnevi, polni nasilja in groženj, katerim običajno botruje alkohol. Polni strahu se na ulici zagovarjata, da je modrica nastala pri padcu ali kakšni drugi nerodnosti. Strah ju je sprijazniti se z resnico in duševno potrti se znajdeti v krutem svetu, v katerem zaman trkata na tuja vrata. Preostane jima le telefon, prek katerega veliko trpinčenih poišče pomoč.

Prava pot za najmlajše je torej telefon za otroke in mladostnike, imenovan TOM. Ženske in otroci lahko pomoč poiščejo tudi pri prostovoljkah SOS telefona in številnih drugih, ki so jih v zadnjih letih namenili trpinčenim. "SOS telefon smo ustanovili zato, ker smo se zavedali, da obstaja za domačimi stenami veliko nasilja," je povedala Mojca Dobnikar, pobudnica prvega telefona za ženske in otroke - žrtve nasilja, ki dela v Ljubljani od leta 1989. "Opravljene so bile številne raziskave, ki so kazale, da slovenski starši niso prav nič manj kruti kot drugi po svetu. Tako nismo bili prav nič presenečeni, ko so nas že prve dni otroci zasuli s kopicco težav, ki jih imajo doma, v šoli, med seboj in podobno. Seveda smo morali pred tem vložiti veliko truda, da so izvedeli za našo telefonsko številko. K sreči so nam precej pomagali mediji in zelo smo jim hvaležni. Za dober korak se je izkazalo tudi to, da smo po vsej Sloveniji razdelili množico letakov z našo telefonsko številko." (z njo se je pogovarjala avtorica).

Na SOS telefon se obračajo tako otroci kot odrasli. Slednji največkrat kličejo, če zvedo za tega ali onega ogroženega otroka, ki ga poznajo. Včasih se razgovorijo tudi o lastnih težavah glede družinskega nasilja in o vzgojnih in drugih tegobah, ki

jih imajo s svojimi otroki. Otroci pa največkrat kličejo, če so v stiski sami ali njihovi prijatelji. Najpogosteje takrat, ko so žrtve domačega nasilja ali ko jih pretepajo in izsiljujejo vrstniki. Zgodi se tudi, da spregovorijo o nasilnem vedenju njihovih vzgojiteljev in učiteljev.

"Starši, ki so otroku najbližji, naj bi mu zagotavljali varnost in ljubezen," pravi Marjan Čonč, pobudnik telefona za otroke. "Če roditelji svoje otroke tako ali drugače zanemarjajo ali celo pretepajo, jih izdajo. Ker so otroci od staršev popolnoma odvisni, so zaradi tega tudi popolnoma nemočni. Velikokrat se zgodi, da starši ne znajo ravnati drugače, kot da otroke pretepajo. To največkrat počnejo celo v najboljši veri, češ da je le trda vzgoja pravilna in edino uspešna, saj so je bili tudi sami deležni. Dobro nam je znano, da so nekateri dojenčki bolj zahtevni od drugih: ne spijo, kar naprej jokajo in podobno. Pa vendar ni običajno, da bi bili starši nasilni že do dojenčkov. Kjer pa se to dogaja, je za to običajno več razlogov: socialna in osebna stiska, utrujenost, družinske težave in podobno. Takšna družina bi morala dobiti vsestransko pomoč, predvsem pa bi morala s strokovno pomočjo spremeniti nasilne vzgojne vzorce v nenasilne" (revija Naša žena, priložna Nasilje, oktober 1995, 9).

Otroci vedo in čutijo, da se jim godi krivica. Počutijo se osamljene in izdane. V teh stiskah so pretreseni, žalostni, obupani, včasih na robu pobega od doma in celo samomora. Razmišljajo tudi o tem, kako bi nasilje vračali z nasiljem. Ujeti so v mreže domačega nasilja, ker so odvisni od svojih staršev. Pogosto ne vidijo nobenega izhoda iz krutega sveta in ta težava jim je v največje breme. Tragično je tudi, da se običajno tisti, ki so bili tepeni in mučeni, nasilno vedejo najprej do svojih vrstnikov, pozneje pa tudi sami pretepajo in mučijo svoje otroke.

Številne institucije so si zastavljale vprašanje, kako domačo nasilniško verigo presekati, da ne bo prehajala iz roda v rod. Raziskave kažejo, da bi morali nasilje že vnaprej preprečevati in to predvsem z nenasilno vzgojo. To pri domači vzgoji pomeni, da naj bi starši namesto takojšnje klofute ali kričanja, najprej zajeli sapo in premislili tudi o svoji morebitni krivdi pri prepiru. Šele nato naj bi ukrepali. Sicer pa je lahko prepir tudi koristen, saj včasih prispeva k razčiščenju nesporazumov. Vendar le takrat, ko znajo ljudje prisluhniti drug drugemu. Če pa se je nasilje že zgodilo ali se še vedno dogaja, so največkrat potrebni ostri posegi, da bi zaščitili otroka in preprečili nasilje: denimo tudi začasni odvzemi otroka. Vendar pa to ni dolgotrajna rešitev. Takrat so za varno življenje otrok dolžne poskrbeti številne institucije, ki se ukvarjajo s to problematiko.

Ena takih institucij je Svetovalnica za otroke, mladostnike in starše v Ljubljani. Tam imajo posebno skupino, ki se ukvarja s trpinčenimi. Z žrtvijo se najprej pogovori zdravnik psihiater, nato psiholog in socialna delavka. Ti skušajo ugotoviti, kaj se je dogajalo v družini, kako je otrok prizadet. Na osnovi zbranih podatkov ocenijo krizno situacijo. V hudih primerih je potrebna namestitvev v mladinskem zdravilišču, v bolnišnici za srčne bolezni v Šentvidu pri Stični, s katero dobro sodelujejo in so dogovorjeni, da za določen čas sprejemajo tudi ogrožene otroke.

"Z otrokom je treba veliko delati, pa tudi z družino, v katero se otrok kasneje vrne," pravi Marja Strojnik iz Svetovalnega centra za otroke, mladostnike in starše v Šiški. "Če so razmere zares ogrožujoče, sledita odvzem starševskih pravic in iska-

nje toplega doma. Glede na možnosti svetujemo namestitev pri starih starših, v internatu ali rejniški družini, saj otrok še vedno potrebuje neko ljubezen. Da za otroka dobro poskrbimo, je nujno sodelovanje različnih institucij. Tako sodelujemo s centri za socialno delo, šolami, zdravniki, policisti, saj izkušnje kažejo, da nam to prinaša večji uspeh." (z njo se je pogovarjala avtorica).

V omenjenem centru so ugotovili, da otroka zelo prizadene ločitev staršev, veliko hujše pa je, če se tako mati kot oče trudita, da bi ga dobila zase. Takrat je otrok v dvomih, živi v razcepu. Otroci trpijo tudi zaradi velikih zahtev staršev, ki jim velikokrat za zgled postavijo pridnega učenca, pri tem pa pogosto pozabijo, da niso vsi otroci enakih učnih sposobnosti. Tudi zaradi tega otrok trpi, se zapre vase, postane premalo samozavesten, strah ga je, ne pogovarja se z nikomer. Lahko postane celo napadalen, če je to preskusil na lastni koži. Otroci torej velikokrat molčijo, in ko so že popolnoma na tleh, pobegnejo od doma, začnejo krasti. Takrat je institucijam, ki se ukvarjajo s problematiko trpinčenih otrok, jasno, da se v družini dogaja nekaj hudega. Tako policisti kot kriminalisti odkrivajo družine, kjer otroci in ženske trpijo, nato so na vrsti centri za socialno delo, ki morajo poskrbeti zanje.

Mnogi se sprašujejo, zakaj pretepane in mučene na zapustijo moža. Vzrokov je več, najpogostejši pa so strah, sram in upanje, da se bo partner spremenil. Strahovi so različni: strah, kako bo živela sama, kako bodo reagirali otroci, pa tudi okolica, strah pred maščevanjem nasilneža in podobno. Sram jih je, ker zapustiti partnerja pomeni priznanje, da zakon ni bil uspešen, splošno prepričanje pa je še vedno, da je uspešnost zakona odvisna od ženske.

In četudi bi ženska rada pobegnila od krutosti, ki jih dan za dnem preživlja v družini, nastane novo vprašanje, kam se bo zatekla, da je mož ne bo našel? Malokdo ve, kateri kotichek bi ji svetoval, saj za zavetišče na Štajerskem ve le peščica ljudi. "Pred tremi leti smo v stari, razpadajoči hiši nekje na Štajerskem nudili zavetišče," je povedala direktorica Centra za socialno delo v Mariboru Marjeta Strban. "Stavba pozneje zaradi dotrajanosti peči in drugih težav ni bila več primerna za bivanje. Takrat smo morali hišo, ki ni delovala kot javna služba, zapreti. Ker nam je to delo pomenilo neznansko veliko, smo jo kasneje s pomočjo Ministrstva za delo, družine in socialne zadeve prenovili. Iz zidakov ni zrastle ravno mogočna vila, smo pa zato zgradili hišico, ki je namenjena približno dvajsetim žrtvam nasilja in odseva velikanski žar topline." (z njo se je pogovarjala avtorica).

Tako smo tudi v Sloveniji pred kratkim dobili prvo zavetišče za trpinčene, ki deluje kot javna služba. V njem ženske same skrbijo za gospodinjstvo in otroke, v hiši pa je zaposlenih tudi pet strokovnjakinj, ki jim nudijo varnost, razumevanje in oporo. "Tiste, ki v zatočišču ne bodo iskale samo pribežališča, ampak pomoč pri odločitvi, da za vedno zapustijo nasilnega partnerja, si bodo oblikovale pozitiven odnos do svoje in otrokove prihodnosti," trdi Mirjana Majhenič, vodja projekta. "Tu imajo leto dni časa, da si ob strokovni pomoči uredijo stanovanjsko zagato, najdejo novo zaposlitev in rešijo druge težave." (z njo se je pogovarjala avtorica).

Ker pa je Slovenija majhna, ni težko razkriti skrivnosti, kje je varna hiša. V centru na to niso pozabili, zato so hišo zavarovali pred nezaželenimi obiskovalci, ob

hujših primerih pa računajo na pomoč policistov. Mariborska hišica je namenjena ženskam iz štajerske regije, izjemoma jih sprejmejo tudi iz drugih okolij, če je to zaradi izredno nevarnih okoliščin nujno potrebno. Sicer pa je pobudo o zavetišču v Ljubljani že pred leti dalo tudi društvo SOS telefona, a varne hiše še niso dočakali. "Ministrstvo nam je priskrbelo stavbo, katere lastnik je država, in tega smo bili še kako veseli," pravi Dada Bac, članica društva SOS telefona. "Prepričani smo bili, da bomo vendarle stopili korak naprej, že naslednji hip pa smo občutili, da je popustila začetna vnema države. Ta še vedno ne prisluhne dovolj tej problematiki, kljub temu pa upamo, da bomo začeli prenavo še letos." (z Bacovo je klepetala avtorica).

Boleča izkušnja, ki je ni moč pozabiti

Nasilje se tako kot še nekatera druga kazniva dejanja zgodi v nekaj trenutkih, žrtve pa se teh drobnih minut spominjajo še mesece, leta, včasih celo življenje. Nasilje je torej boleča izkušnja, ki je ni moč pozabiti, žrtev pa je zaradi tega velikokrat prisiljena biti drugačna oseba do konca življenja. Rane, ki jih na žrtvi pusti nasilje, niso le telesne. Ženske so prizadete tudi psihično in čustveno, proces okrevanja pa je počasen in težaven. Za nekatere žrtve to pomeni preobrat v življenju, za nekatere globoko travmo, ponižanje, za druge je to dogodek, ki ne vpliva odločilno na njihovo življenje, na odnos do njih samih, do drugih ljudi, do moških. Za številne je nasilje grozovit dogodek, ki je izničil njihovo prepričanje o varnem in dobrem svetu in o tem, da se posameznici ne more zgoditi nič hudega.

Nekateri psihologi štejejo nasilje med zelo travmatične dogodke in večina strokovnjakov se strinja, da so žrtve po posilstvu depresivne, polne tesnobe, družbeno neprilagodljive, vendar pa niti dve žrtvi travmatičnega dogodka posledic ne doživljata enako. Neka žrtev se boji biti sama, drugo je strah biti z ljudmi, velika razlika pa je tudi v intenzivnosti doživljanja posledic.

Zgodovina je polna zgodb o moških, ki si jemljejo ženske, manj pa je takšnih, ki bi opisovale trpljenje žensk. Ena redkih takih je pripoved o Prokne in Filomeli. Začne se z dogodkom, ko je atenski kralj Pandion premagal Tebance, ki so pustošili po njegovi deželi. Pri tem mu je pomagal traški knez Tereja, zato mu je v zahvalo dal za ženo eno od svojih hčera. Ime ji je bilo Prokne. Ko je ta po petih letih zahrepenela po domu in sestri, je zaprosila moža, naj ji pripelje sestro Filomelo. Ta je čez nekaj dni res prispela na dvorec in ko jo je knez Tereja zagledal, se mu je srce vnelo v silni ljubezni. Izmisli si je, da je njegova žena umrla in da si je za naslednjo ženo izbral prav njo. Med grenkimi solzami se je uklonila sli in postala njegova žena. A že naslednji hip je zaslutila strašno resnico. Tereja se je tega prestrašil in da ga ne bi izdala, je Filomeli zvezal roke na hrbtu in zamahnil proti njej z mečem, kot da bi jo hotel umoriti. Filomela se ga ni bala in je ponosna zrla v njegove oči in Tereja ji je odrezal jezik. Pohabljen Filomela je kljub temu uspela z znaki, ki jih je vtakala v platno, obvestiti sestro o vsem, kar se ji je zgodilo. Prokne, blazna od bolečine, najprej reši Filomelo, nato zagleda svojega sinka. "Ha, kako je podoben očetul!" vzklikne. "Oh, mati, ljuba mati, kaj delate?" zakriči otrok in jo plašen obje-

ma. Ona pa gluha in blazna sla jo pripravi do divje besnosti. Pograbi nož in ga zasa-di v prsi lastnega otroka.

Pred letom 1970 so številni raziskovalci in pisci razpravljali o lažnih obtožbah žrtev nasilja. V zgodnjih sedemdesetih je kar nekaj skupin ameriških raziskovalcev in družboslovcev stopilo korak naprej in začelo dokumentirati boleče izkušnje posilstva in drugega nasilja. Do preloma je prišlo z odpiranjem kriznih centrov in služb za pomoč žrtvam nasilja. Ti so trpečim pomagali, da so spregovorili o lastnih izkušnjah in to v upanju, da se bodo lahko drugi iz njih kaj naučili (*Darja Dolenc, Posilstva, 1996, drugo poglavje*).

Pri raziskavah so sodelovali tudi zdravniki, ki so ugotovili, da so najbolj sum-ljive poškodbe na hrbtu, notranji strani stegen, spolnih organih in podobno, pri najmlajših pa moramo biti pozorni tudi na opekline s cigaretinimi ogorki, ki so dober pokazatelj nasilja v družini ali med vrstniki. Med psihičnimi posledicami strokovnjaki največkrat beležijo strah, nemir, motnje v spanju, more, izgubo interesov in samozaupanja, potrtost, občutek krivde, pogosto pa tudi izgubo volje do življenja in željo po smrti. Poleg žrtve ima lahko psihične posledice tudi družina ali pa vsi tisti, ki so nasilje nemočno gledali. Posledice se kažejo tudi v žrtvinem družbenem življenju. Številne zamenjajo službo, se preselijo, spremenijo odnos do ljudi, družinskih članov. Marsikatera jih celo obtožuje ali sovraži zaradi tega, kar se ji je zgodilo (podatke zbrala avtorica).

Traumatični sindrom nasilja

Leta 1974 sta sestra na psihiatriji *Ann Wolbert Burgess* in sociologinja *Lynda Lytle Holmstrom* skovali izraz traumatični sindrom nasilja, da bi opisali številne kratkoročne in dolgoročne posledice nasilja v fizičnem in psihičnem počutju žrtve ter v njenem spremenjenem odnosu do družbe. Traumatični sindrom nasilja naj bi se kazal v dveh fazah. V prvo fazo (kratkoročne posledice) sodijo takojšnji odzivi žrtve na nasilje. Ti lahko trajajo nekaj dni ali tednov in so običajno zelo intenzivni. Z drugo fazo (dolgoročno) pa sta označili proces vnovične organizacije žrtvinega življenja.

Poznejši raziskovalci so Burgessovi in Holmstromovi očitati omenjeno me-todologijo in to, da svojih rezultatov nista preverjali z večkratnim preverjanjem raziskav. Očitati so jima tudi, da so psihične posledice, ki sta jih oni dve označili za traumatični sindrom nasilja, značilne tudi za žrtve drugih traumatičnih dogodkov. Teh posledic je cela vrsta: strah in tesnobe, depresije, neprilagojenost, razdra-žljivost in podobno. Psihologi imenujejo te posledice traumatičnih dogodkov post-travmatične stresne motnje. Le malo teh simptomov je bilo raziskanih prav v povezavi z nasiljem.

Večinoma pa se strokovnjaki strinjajo, da so žrtve po nasilju depresivne, polne tesnobe in bolj jih je strah kot ženske, ki takega nasilja niso utrpeli. Za številne je značilen psihološki šok, otrplost, ki jim preprečuje, da bi nasilje takoj prijavile, obiskale zdravnika in tako ohranile dokaze dejanja. Nekatere se počutijo osam-ljene, druge imajo občutek krivde. Zatem nastopi obdobje, ko skušajo dejanje za-

nikati, zato zavračajo vsakršno pomoč in se vedejo, kot da se ni nič zgodilo. To obdobje lahko traja več let, v tem času pa se lahko razvije nevrotska hiperaktivnost, prepletena z napetostjo in vzdražljivostjo, pojavljajo se nenadna podoživljanja travmatskega izkustva, pogoste so tudi psihosomatske težave.

Ko prestanejo vse to, nastopi faza psihične integracije in rešitve problema ali faza izčrpanja in sledi dolgemu obdobju latentnosti. Žrtve spet sanjajo, tlačijo jih nočne more, so depresivne in se počutijo bolne. Odpravo takšnega počutja pogosto ovira prepričanje o ogroženosti, ki je največkrat posledica televizijskih in časopisnih obvestil. Ta faza lahko traja zelo dolgo, še posebno, če žrtve niso imele - ali nimajo - primerne strokovne pomoči. V tem obdobju se pokaže žrtvina osebnost, kakšna je moč njenega ega, na dan planejo v podzavesti skriti nerešeni psihični konflikti, aktualni problemi, prejšnje izkušnje nasilja in fantazije, obenem pa na žrtev pritiskajo družbene norme, vcepljene v vzgojo ali obstojem še vedno najpogostejše patriarhalne, rigidne organizacijske družbe, ki ženskam težko oprošča celo bolj nedolžne stvari (*Darja Dolenc, Posilstva 1996, drugo poglavje*).

Druga viktimizacija žrtev nasilja

Ravnanje ustanov zakonov - policistov, tožilcev, sodnikov in porote - z žrtvami nasilja je resnično nekaj posebnega. Nasilje je namreč edino kriminalno dejanje, pri katerem na vse mogoče načine preverjajo kredibilnost žrtve za to, da presodi, ali je obtoženec res storil kaznivo dejanje. Žrtvin zagovornik počne to zaradi tega, da na ta način dokazuje krivdo obtoženega, njegov zagovornik pa hoče s temi informacijami prepričati poroto, da obtožba ni utemeljena. Porotniki imajo o nasilju pogosto tudi lastna prepričanja. Poleg tega jih je tudi strah, da ne bi obsodili nedolžnega človeka. Zaradi tega se pogosto nagnejo na zagovornikovo stran, rezultat takih procesov pa je največkrat druga viktimizacija žrtve.

Predstavnice feminističnega gibanja so v sedemdesetih letih bolj kot kdorkoli drug poudarjale, da je poročanje o nasilju druga viktimizacija žrtve. Ta namreč postane še enkrat žrtev. Pa ne le zaradi tega, ker še enkrat podoživlja boleče dogodke, ampak tudi zaradi neprijetnih vprašanj, vrtanja po podrobnostih. Pa tudi zato, ker žrtvi največkrat nihče ne zaupa in ne verjame njeni zgodbi. Grozljive zgodbe predstavnic feminističnega gibanja o drugi viktimizaciji in o tem, kako z žrtvami ravna na sodiščih, so bile pravzaprav najpomembnejši dejavnik pri ozaveščanju javnosti in pri ustvarjanju pritiska na zakonodajne organe, naj spremenijo zakon o nasilju.

Od takrat so številne države spremenile definicijo nasilja in spolnih napadov, kaznovalno politiko in pravila o dokazovanju nasilja. Ženske skupine so upale, da bodo s kazenskimi reformami zamrli starodavni miti in nepravilno razumevanje nasilja ter da bodo omenjene reforme prinesle večjo enakost med spoloma. A to se ni zgodilo, saj se obtoženi še vedno lahko brani: "Nisem bil jaz", "Nisem odgovoren za svoje dejanje", "Spolni odnos sva sicer imela, a v dogovoru" in podobno.

Darja Dolenc je v svojem delu *Posilstva* zapisala, da žrtvam praviloma ne postavljajo več podtikajočih vprašanj (Ste ga vi napeljali?) ali vprašanj o njenem

zasebnem življenju. Kljub temu pa je poročanje o nasilju za žrtev še vedno boleče, saj mora odgovarjati na številna vprašanja, s katerimi skušajo preveriti verodostojnost njene prijave. Tudi dvom o žrtvini zgodbi še ni izginil. V poročilu ženskega kriznega centra iz Manhattna za leto 1990 so opisane zakonske zahteve nekaterih ameriških držav, da je treba izjave žensk, ki prijavljajo nasilje, preveriti z detektorjem laži. Pri tem jih ne zanima, če so žrtve zaradi neprijetnih izkušenj v šoku in jih je strah, da se morda počutijo krive, so jezne, žalostne ali celo vse hkrati. Potrebujemo sočutje. Toda ne glede na to, koliko sočutja pokažejo policisti ali žrtvini odvjetniki, prijava nasilja ne more biti pozitivna izkušnja. In čeprav je pravna opredelitev nasilja relativno preprosta, so zakonske procedure zelo zapletene.

S tem se je precej ukvarjal tudi psiholog *John C. Brigham*, ki se je udeležil štiridnevnega procesa v Tallahasseeju na Floridi, ko so sodili, ali je obtoženi res posilil osemnajstletno dekle. Njegovo podoživljanje na tri ure trajajočem navzkrižnem zaslišanju sta v delu *Rape* opisali *Julia Allison* in *Lawrence Wrightsman*. "Dekle je pogosto planilo v jok in velikokrat se je med pripovedovanjem ustavilo. Obramba njenega zagovornika je bila slaba, dovolil je, da so se v njenih odgovorih pojavila majhna neskladja. Zdravnik je pričal o majhni vaginalni poškodbi, posledici nasilnega spolnega odnosa. Obtoženi je povedal, da se mlado dekle ni upiralo, histerično naj bi bilo le zaradi strahu pred zanositvijo. Dekle je bilo opisano kot devica, ki je do tedaj imelo le nekaj zmenkov. Obtožba je bila: zločin druge stopnje oziroma spolni napad z uporabo sile ali nasilja, brez verjetnosti resnejših poškodb. Po prvem preudarjanju je polovica porotnikov menila, da je kriv, druga polovica, da ni. Motilo jih je, da se žrtev ni močneje upirala. Eden od porotnikov je celo izjavil: "Če ni poškodovana, potem on že ni kriv." Razpravljali so tudi o njeni krivdi, saj je šla z obdolženim v njegovo stanovanje in to oblečena kot kakšna deklica, vendar so se na koncu vsi strinjali, da je bilo njeno vedenje sicer neumno in naivno, vendar si posilstva kljub temu ni zaslužila. Po drugi strani pa je bil obdolženi za zelo dobrem glas (to so potrdile številne priče). To je dajalo slutiti, da očitanege dejanja ni mogel storiti. Kljub temu se je mnenje porotnikov prevesilo v njegovo škodo, ko je med navzkrižnim zaslišanjem priznal, da je napadel spremljevalca svojega nekdanjega dekleta, ta pa je moral potem za stroške zdravljenja plačati 500 dolarjev. S petimi glasovi za in enim proti je bil spoznan za krivega, žrtev pa si je na koncu želela le, da čimprej pride iz sodne dvorane."

Iz sodne prakse počasi izginja tudi zahteva po dokazovanju, da se je žrtev med nasiljem res upirala, vendar je veliko lažje spremeniti zakone kot pa prepričanje ljudi. Na sodišču je žrtvina psiha na preizkusu, še posebej takrat, ko si nasproti stoji žrtvina in osumljenčeva beseda ter seveda moč prepričljivosti njunih zagovornikov. Kako bodo razsodili porotniki, je odvisno od njihove predispozicije, njihovih življenjskih nagnjenj, podatkov, ki jih dobijo med razpravo in presojanja porote. Še vedno pa je pozornost procesa namenjena žrtvi, ne pa posiljevalcu ali nasilnežu, zato sodi med zelo pomembne informacije za odločitev porotnikov žrtvino neverbalno vedenje. Ameriške raziskave so pokazale, da imata na poroto velik vpliv smer in način pogleda žrtve, medtem ko za obtoženega to ne velja (*Darja Dolenc, Posilstva 1996, drugo poglavje*).

Verjetnost prijave nasilja

Raziskave Allisonove in Wrightsmanove kažejo, da nasilje prijavi zelo majhen odstotek žrtev in da marsikdaj raje svoje tegobe zaupajo drugemu. V vzorec sta zajeli 878 žrtev nasilja, ki so se leta 1983 zatele po pomoč v krizne centre. Ugotovili sta, da se je kar 67 odstotkov žrtev pred prijavo pogovarjalo s kom drugim. Prej kot na policiji ali kriznem centru, ženske spregovorijo s prijatelji ali člani svoje družine. Odziv človeka, ki se mu žrtev izpove, je zelo pomemben. Žrtve morajo občutiti naklonjenost, podporo, čutiti morajo, da so sprejete. Ker je bilo prizadeto njihovo zaupanje v ljudi, še kako potrebujejo občutek, da so nekateri ljudje vendarle dobri in da so z njimi varni. Seveda le to, da so si jih izbrale za zaupnike, še ni jamstvo, da bodo vse to tudi dobile. Ljudje so namreč velikokrat obremenjeni z miti o nasilju, kar privede žrtev do prepričanja, da je za nasilje kriva sama.

Willem Franz Winkler in Aldert Vrij sta ugotovila, da je veliko večja verjetnost, da bo žrtev nasilje prijavila, če:

- pride do nasilja na javnem mestu;
- nasilnež vdre v žrtvino stanovanje;
- žrtev nasilneža ne pozna;
- so bile hude poškodbe.

Temu dodajata še razloge, ki sta jih ugotovila po dolgoletnem preučevanju prijavljanja nasilja na Nizozemskem:

- odnos policije;
- družbeno kulturne norme;
- žrtvino okolje.

Pomembno vlogo imajo tudi ljudje, s katerimi žrtev živi (družina, prijatelji, sosedi). Prijavo lahko onemogočijo tudi trenutni psihološki efekti - postati žrtev - in zelo izražena čustva strahu in nemoči. Če so žrtve prepričane, da jim policija tako ali tako ne bo verjela in da jim bodo postavljali neprijetna vprašanja, nasilja ne bodo prijavile.

Nizozemska raziskava iz leta 1983, ki je zajela več kot 1000 oseb, starih nad 15 let, je razkrila, da je le 9 odstotkov žrtev prijavilo nasilje. Med odgovori na vprašanje, zakaj ga niso prijavile, sta bila najpogostejša, da ni bilo vredno in ni bilo resno. Tretji najpogostejši odgovor je bil, da prijavljanje nima smisla, saj policija tako ničesar ne stori. Prijavljanje nasilja je torej odvisno od tehtanja koristi in neugodnosti, ki bi ob tem doletele žrtev. Raziskovalci menijo, da bi morali veliko več storiti glede obveščanja o prednostih, ki jih ima prijavljanje tako za žrtev osebno kot tudi za razbijanje mitov o nasilju, odpravljanju nepravilnega razumevanja nasilja in za zavedanje družbe o razsežnostih tega kriminalnega dejanja. (*Darja Dolenc, Posilstva, 1996, drugo poglavje*).

Slovenski kazenski zakoni kot švicarski sir

S problematiko nasilja v družini so se začeli pred leti ubadati na Uradu za žensko politiko. Zgroženi so bili pred dejstvom, da ga je zelo veliko, ker pa se o njem ni govorilo skoraj nič, se te težave sploh nismo zavedali. Urad si je prizadeval, da bi resnica prišla na dan in takrat so se začela množično odpirati vrata raznovrstnih ustanov, ki so bile in so še pripravljene prisluhniti zlorabljenim ženskam in otrokom. Na pomoč jim je priskočila tudi *Vesna Leskovšek*, vodja Centra za pomoč mladim.

"Na tem področju sem si nabrala precej izkušenj, hkrati pa sem presenečena spoznala, da je spolnih zlorab največ prav v krogu družine in prijateljev," je dejala Leskovškova. *"V zadnjih dveh letih so se k meni zatekale le deklice. Bilo jih je štiriinajst in nobena ni bila starejša od osemnajst let. Presunjena sem bila, ko so mi nekatere zaupale, da so bile žrtve spolnega nadlegovanja že pri sedmih letih. Še bolj me je ganilo, da so bili kar v desetih primerih nadlegovalci očetje, dvakrat znanec, enkrat pa očim in stric. To me je še bolj spodbudilo k preučevanju odnosov v družini in spoznala sem, da storilci zelo premeteno razvijajo mrežo, da jih ne bi zalotile matere žrtev. Dekleta so sčasoma postala boječa, zaprla so se vase in z nikomer niso želela govoriti, še posebej ne o podobnih rečeh. Molčala so tudi pred materami, saj so menila, da jim tako ali tako ne bi verjele. Spraševala sem se, zakaj ne, saj so matere vendarle večinoma razumevajoče. Spoznala sem, da se v takih družinah stik med materjo in hčerko precej ohladi, medtem ko se matere s partnerji ali znanci še vedno odlično razumejo. Prav zato deklice ne razkrijejo nasilja, za ta korak pa se odločijo šele takrat, ko žrtev postane tudi mlajša sestra."* (z Leskovškovo se je pogovarjala avtorica).

Ko resnica pride na dan, je bolečina še hujša, saj se nekateri strokovnjaki vse prevečkrat lotijo družinske terapije, ki je za žrtev neprijetna. Odgovornost se s takim pristopom prenese na vsakega družinskega člana, torej tudi na žrtev, zato je slednja vedno bolj prepričana, da je sama kriva. Tako postaja nasilje vse manj kaznivo dejanje, poleg tega pa se strokovnjaki zelo redko odločijo za prijavo, saj niso zadovoljni z razzsodbami sodišča. Le zakaj?

"Policisti hitro primejo storilca, zaplete pa se na sodiščih, kjer se postopki vlečejo kot dolgi ponedeljek," je nadaljevala Leskovškova. *"Poleg tega storilca spustijo na prostost že čez nekaj dni in takrat je pritisk nad žrtvijo še večji. Zaradi tega žrtev na sodni obravnavi dejanje zanika, saj se zaveda, da storilca čaka zelo mila kazen. Tako kot ni poskrbljeno za žrtev, tudi ni ustrezne pomoči za nasilneže. Ti bi morali nujno na zdravljenje, zato si še kako želimo, da bi se nam pri delu pridružili moški."*

Prostovoljke so najbolj ogorčene nad novo kazensko zakonodajo, ki obravnava nasilje nad ženskami in otroki, saj ni obrodila zelenih sadov, čeprav so se za to potegovale številne vladne in nevladne organizacije, ki so napisale vrsto predlogov. Nova zakonodaja ni zavarovala žensk pred nasiljem, ampak so te še v težjem položaju, saj morajo pri tovrstnih kaznivih dejanjih vedno dokazovati prisilo ali grožnjo. *"Oporekamo tudi členu o posredovanju pri prostituciji in členu o prikazovanju in izdelavi pornografskega gradiva, saj se nanašata le na mladoletne*

osebe, medtem ko deklince do štirinajstega leta, ki so po naši zakonodaji opredeljene kot otroci, niso zavarovane. Tiste, ki sodijo v to skupino, so torej v obeh primerih izključene kot žrtve tovrstnih kaznivih dejanj, čeravno so tudi pri nas pogoste zlorabe otrok. Enako je pri členu o zvodništvu, ki določa, da se tistega, ki zapeljuje mladoletno osebo, kaznuje z zaporom od treh mesecev do petih let."

Ne gre prezreti tudi nasilja v družini, ki v naši zakonodaji ni posebej določeno, saj je v 299. členu kazenskega zakonika Republike Slovenije zapisano, da govorimo o nasilništvu takrat, ko osumljena oseba s svojim ravnanjem v javnosti povzroča zgražanje ali prestrašenost. V tem členu ni zaslediti ničesar, kar bi se lahko navezovalo na nasilje za štirimi stenami, zato se je število prijav tovrstnih dejanj precej zmanjšalo. Ustanove, ki se borijo proti nasilju v družini, so prepričane, da je to posledica izjemno majhnih možnosti za njihovo prijavo. Nasilje v družini naj bi obravnaval tudi 146. člen, ki slednjega pojmuje kot grdo ravnanje in izhaja še iz prejšnje zakonodaje. Za pregon osumljenca se po njem zahteva predlog žrtve, za katero pa je značilno, da jo je strah. Storilec se kaj kmalu vrne na prostost in nadaljuje svoje početje.

Vera Kozmik, direktorica Urada za žensko politiko, je dejala, da so o tej problematiki stekli številni pogovori, ker pa se z besedami ne doseže ničesar, so si začeli prizadevati za urgentno službo na sodišču. Ta bi pomenila, da postopek poteka mimo vrste. "Na trnovi poti smo se soočile z raznovrstnimi težavami, ena največjih pa je pomanjkljivost kazenskega zakonika in kazenskega postopka. Na vse kripnje smo si prizadevale za nujne spremembe in si še bomo, saj le v tem vidimo izhod, da se bodo tako dekleta kot ženske odločile razkriti svoja trpljenja. Eden od naših ciljev je tudi, da žrtve ne bi bile navzoče na sodišču, ampak naj bi jih zastopala skupina prostovoljcev ali drugih ljudi, ki so jim v najhujših trenutkih stali ob strani. Rekla bi tudi, da smo v Sloveniji strpni do nasilja, čeprav pravimo, da v nasilju ni strpnosti" (s Kozmikovo se je pogovarjala avtorica).

Teorije o vzrokih nasilja

V sedemdesetih letih so se začele pojavljati teorije, ki so iskale vzroke za nasilje in vzroke za to, da je v neki družbi nasilja več kot v drugi. Večinoma so se vse ukvarjale z enim ali nekaj dejavniki, ki naj bi po njihovem mnenju bili pglavitni razlogi za to, da je nasilje del naše kulture. Kljub temu so te teorije pomenile zelo pomembno spodbudo za preučevanje in raziskovanje tega fenomena. Veliko so tudi prispevale k odpravljanju stereotipov in mitov o nasilju. Omenjene teorije so se postavile po robu prejšnjim trditvam, da je nasilje posledica nezaposlenosti, neprimerne socializacije, duševne bolezni, odraščanja v nasilni subkulturi ter prepričanjem, da lahko nasilje zagrešijo le ljudje, ki jih ne poznamo.

Darja Dolenc je v tretjem poglavju svojega dela z naslovom *Posilstva* zapisala, da so feministični teoretiki nasilje videli kot dejanje, ki ga moški stori zato, da ustrahuje žensko. Tako si prizadeva ohraniti popolno nadvlado na družbenoekonomskem in političnem področju. Raziskave so pokazale, da je želja po nasilju in prilašcanju lahko motiv storilcev v prav tolikšni meri, kot želja po nadvladi. Statistični

podatki tudi kažejo, da neznani nasilneži običajno uporabijo zelo veliko sile, medtem ko nasilneži, ki živijo z žrtvami, skušajo najprej s številnimi drugimi taktikami, ki izvirajo iz nepravilnega pojmovanja ljubezni. Grozijo, da bodo prekinili odnos, nekateri pa žrtev opijejo in podobno. Slednji teoretiki dokazujejo, da je več nasilja v družbah, kjer moški dosega svoje privilegije in moč s silo in grožnjami. Glede tega, kakšne posledice bi imelo zmanjševanje razlik med spoloma, pa so feministični teoretiki razdeljeni na tiste, ki menijo, da bi z zmanjševanjem teh razlik zmanjšali tudi število nasilnih dejanj in tiste, ki menijo, da bi to lahko pomenilo frustracijo moških, kar pa bi število nasilnih dejanj še povečalo. To bi lahko bila pot, s katero bi moški skušali ženske potisniti nazaj v njihov položaj.

Trdili so tudi, da naj bi večja ponudba pornografije povečevala nagnjenost moških k spolnemu nasilju in agresivnem vedenju do žensk. Ali to drži ali ne, niso ugotovili, saj zaradi etičnih zadržkov take raziskave, ki bi merile povezanost med pornografijo in nasiljem, ne obstajajo. Zato pa je bilo veliko raziskav opravljenih v laboratorijih. Moškim so najprej predvajali filme brez nasilja in spolnosti, zatem pa še filme s spolnostjo in nasiljem. Agresijo so merili na več načinov. Rezultati ene takih raziskav so pokazali, da nenasilna pornografija agresivno vedenje znižuje, nasilna pa zvišuje. Toda tudi to še ni dokaz, da nasilna pornografija vpliva na razširjenost nasilja in posilstev. V novejših raziskavah o prebiranju moških revij v ameriških državah so raziskovalci odkrili pozitivno korelacijo med številom nasilnih dejanj in posilstev glede na število prebivalcev v neki državi in prodajo moških revij. Korelacijski dejavnik je bil še višji, ko je šlo za mehke oziroma pornografske revije, kot je denimo Playboy.

Z raziskovanjem vzrokov nasilja se je ukvarjal tudi *Albert Bandura*, ki je utemeljitelj teorije o družbenem učenju. Trdil je, da je agresija naučeno vedenje. Naučimo se je s posnemanjem nasilnega vedenja drugih. Predstavniki te teorije nasilje razlagajo kot agresivno vedenje, ki so se ga napadalci naučili bodisi v resničnem življenju ali prek množičnih medijev, še posebno pa iz tistih agresivnih dejanj, ki ostanejo nekaznovana. Avtorji te teorije menijo, da je nasilje rezultat skupnih vplivov kulturnih in izkustvenih dejavnikov ter odnosov med njimi, scenarija vlog spolov in drugih miselnih procesov.

Tretja teorija, ki ugotavlja vzroke nasilja, je teorija sinteze. Njen zagovornik je *Lee Ellis*, ki meni, da se moramo pri iskanju razlogov za nasilje vprašati, zakaj v isti kulturi, v kateri na nas vplivajo isti dejavniki okolja in za nas veljajo iste možnosti kot za druge, nekdo postane nasilen, drugi pa ne. Meni, da se odgovori na to vprašanje skrivajo v človekovi psihi. Delovanje možganov je zanj edini razumni odgovor, saj so možgani neposredni nadzornik vsega našega delovanja, naučenega in nenaučenega. Temeljne spremenljivke, ki vplivajo na to, ali je nekdo nasilen ali ne, so po njegovi teoriji genetske, razvojne, nevrološke in hormonske. Na bolj izkustveni ravni pa so to spremenljivke motivacije, učenja, družbene razslojenosti, razlike med posamezniki in skupinami ter odziv družbe na nasilje.

Četrta teorija je teorija kulturne čezmernosti, ki pravi, da je nasilje tako grozljivo dejanje, da se je številnim ljudem težko sprijazniti z mislijo, da vendarle obstajajo implicitne kulturne norme, ki moške spodbujajo in opogumljajo za nasilje. Na obstoj takih norm so opozarjale že feministične teoretičarke in to svojo trditev ute-

meljevale s številnimi raziskavami o mitih o nasilju. Trdile so, da ni nujno, da neka kulturna norma neposredno vpliva na nasilje, ker je ta vpliv lahko tudi posreden. Tak vpliv imajo denimo norme, ki zagovarjajo nasilje nasploh. Lahko se zgodi, da se bo pozitivno vrednotenje fizične sile v nekem pogledu preneslo na odnose med spoloma in tako vplivalo tudi na nasilje v družini.

Temeljna domneva te teorije je ideja, da se kulturna podpora nasilju ne izraža le z ustvarjanjem in ohranjanjem stereotipnih verovanj ter vedenjem, ki neposredno dovoljujejo nasilje, pač pa tudi s takimi prvinami kulture, ki posredno opravičujejo nasilje (red v šolah, nadziranje kriminala, vojaška nadvlada). Bolj ko neka družba dovoljuje fizično silo za vzdrževanje družbeno odobrenih meja, večja je možnost, da se bo ta uporaba sile prenesla na druga področja družbenega življenja, denimo v družino in odnose med spoloma (*Darja Dolenc, Posilstva, 1996, tretje poglavje*).

Zaključek: Je nasilje mogoče ustaviti?

Življenje je marsikdaj neusmiljeno in nič kaj prijetno, še posebej za tiste ženske, ki se borijo s psihičnimi težavami in velikokrat onemijo, ko ne najdejo nikogar, ki bi mu lahko izpovedale svoje trpljenje. Ženska mnogokrat ohromi, ker ne more v moški svet, oslepi, ker se ne more zagledati v tem kar vidi, gluha je, ker ne oče slišati opomina, naj bo mirna. In prav to jo privede do histerije, zaradi česar se začne odzivati s telesom, ki je zanjo edini oder, na katerem lahko še javno nastopi. S to težavo, ki je v naši družbi precej opazna, sta se ukvarjali *Sibylle Duda* in *Luise F. Pusch* ter jo prelili na papir, za slovenske bralce pa je njuno knjigo prevedla *Uršula Cetinski* pod naslovom *Nore ženske*.

Avtorici sta izhajali iz dejstva, da naj bi večina norih žensk pripadala kategoriji upornic, zelo nadarjenim ženskam, ki niso služile gospodarju kot je bilo predpisano, ampak so želele izživeti svoj talent. Knjiga razpleta niti enajstih svetovno znanih žensk, ki so zaradi nedosegljivih želja posegle po svojem življenju ali pristale med štirimi stenami v zavodih.

Primer nehotenega odpora je bila *Ivana Blazna*, ki je brez svojega sodelovanja zašla v položaj, ki so ga od nje zahtevali njeni bližnji moški. Ivana ni bila dorasla nasilni sli po oblasti svojega očeta, moža in sina, zato je postala žrtev ene najgnusnejših intrig evropske zgodovine. Zanimiva je tudi zgodba *Theroigne de Mericourt*, ki je želela končati moško tiranijo in je zahtevala enake pravice za ženske, zaradi česar so jo razglasili za noro. Norost je lahko, tako piše v knjigi, tudi posledica spolnega nasilja v otroštvu, zaradi česar so trpele angleška pisateljica *Virginia Woolf*, *Bertha Pappenheim*, *Ellen West*, švedska pisateljica *Agnes von Krusenstjerna* in *Sylvia Plath*.

Dvajseto stoletje je torej ženskam prineslo vrtoglave vzpone in padce. Izborile so si volilno pravico in formalno enakopravnost, doživele razvoj drugega ženskega gibanja, vendar so bile te pridobitve drago plačane z moško norostjo fašizma, ki sta se mu pridružila ženska norost v industrijskih narodih in nasilje lepote, ki divja še danes. "Sekundarna norost žensk bo izginila, ko bo izginil patriarhalni sistem

norosti," sta zapisali Dudova in Puschova. In kako se lahko izognemo norosti? "Ženska, ki igračkanja ne spregleda pravočasno in se od njega ne loči, obupa in odstopica po stopinjah Keunove in Plathove, ki sta na svoji življenjski poti trpeli zaradi želje, da bi ugajali moškemu. Če hočemo torej premagati patriarhali sistem norosti, se moramo najprej osvoboditi te želje."

Če izhajamo iz prepričanja številnih ljudi, da se je nasilju mogoče uspešno upreti in bi bili sami tega sposobni ter mita, ki pravi, da so za nasilje vsaj malo krive tudi žrtve, je logičen tudi tretji sklep, da se morajo ženske same varovati pred nasiljem. A žal večina žensk sebe ne vidi med morebitnimi žrtvami ali tistimi, ki bi se morale nasilju postaviti po robu. Pa ne le s svojim lastnim varovanjem, ampak s skupnim bojem proti družbeno kulturnim normam, ki nasilje dopuščajo.

Če zavrtimo življenjski krog nazaj v zgodovino, izvemo, da je ženska od nekdaj moškemu služila kot naraven plen. Če mu ni ustregla, je zganjal nasilje. Z nasilnimi dejanji si je pridobil lastniško pravico nad žensko. *"Nikoli v zgodovini ženske niso imele toliko ugodnosti kot v današnjem svetu, a si kljub temu še nismo izborile tiste prave enakosti z moškimi, da ti do nas ne bi bili nasilni,"* trdi Vera Kozmik, direktorica Urada za žensko politiko. *"Prepričana sem, da bi se morali z nasiljem nad ženskami in otroki spopasti tako, da razvijemo holistični in multidisciplinarni pristop do promoviranja družin, skupnosti in držav, v katerih ni nasilja nad ženskami. Enakost, partnerstvo med ženskami in moškimi in spoštovanje človekovega dostojanstva morajo prodreti v vse stopnje procesa socializacije. V boj bi se morali vključiti tudi izobraževalni sistemi, ki bi morali spodbujati samospoštovanje, vzajemno spoštovanje in sodelovanje med moškimi in ženskami."* (s Kozmikovo se je pogovarjala avtorica).

O nasilju je razmišljal tudi *dr. Slavko Splival*, ki je za prilogo revije *Naša žena*, zapisal: "Zalivska vojna, med katero je bilo prvič mogoče na televizijskih zaslonih po vsem svetu neposredno spremljati nasilje na daljavo, je odpravila še zadnje ovire, ki so nasilju odrekale domovinsko pravico na televiziji. Nasilje že zdavnaj ni več le v domeni umetniške produkcije. Informativni program je eden izmed temeljev televizijske produkcije in če se z njim legitimira nasilje, je možnosti za učinkovit boj proti nasilju v medijih kaj malo. V šestdesetih letih, ko so ZDA pretresali vojna v Vietnamu in protesti proti njej doma, je bila izvedena obsežna raziskava o nasilju na televiziji, ki je med drugim pokazala, da televizija praviloma predstavlja nasilje kot legitimno sredstvo za doseg ciljev, da torej tistim, ki ga uporabljajo, ni treba razmišljati o morebitni kazni. Nasilje na televiziji nikakor ni predstavljeno kot značilnost slabih ljudi, ampak je popolnoma moralno. Še več: nasilje je zelo učinkovito sredstvo za razreševanje sporov ter uveljavljanje osebnih ciljev.

Raziskava je tedaj ugotovila, da obstaja velika povezanost med naklonjenostjo nasilnim vsebinam na televiziji in izkušnjami z nasiljem v resničnem življenju. Raziskovalci so sklepali, da gledanje televizije po eni strani spodbuja nasilno vedenje ljudi, ki so že sicer nagnjeni k nasilju, po drugi strani pa - dolgoročno - tudi vpliva na družbeno sprejemljivost nasilja pri normalnih ljudeh.

Podobno se dogaja v nekdanjih komunističnih družbah: nasilje doživlja renanso: priljubljeno je v visoki politiki (atentati, grožnje) in mednarodnih odnosih (vojne) ter v gospodarskih vrhovih (kraje nekdanjega ali državnega premoženja,

mafijске zveze), ne samo med novimi klasičnimi kriminalci. V takih okoliščinah nasilje na televiziji še z večjo verjetnostjo spodbuja vedenje ljudi.

Ali obstaja rešitev? Predvsem rešitev ne more biti lokalna, saj je nasilje na televiziji globalna značilnost osebnega komuniciranja. Reševanje tega problema ne more biti omejeno na posamezno državo ali skupino držav, pa tudi ne na posamezno vrsto televizije. Pri vsem skupaj je najpomembneje, da nasilje na televiziji ne nastaja v družbenem vakumu: čim bolj je nasilje družbena vrednota, tem manj je možnosti, da bi se mu televizija uprla. In čim manj se mu upira, tem bolj postaja vrednota" (*Naša žena, priloga Nasilje, oktober 1995, 3*).

LITERATURA

- Feministične raziskave za socialno delo, Spolno nasilje (predgovor Darja Zaviršek). 1996. Visoka šola za socialno delo, Ljubljana.
- Duda, Sibylle in Pusch, F. Luise. 1995. Nore ženske, Krtina d.o.o., Ljubljana.
- Brownmiller, Susan. 1988. Proti naši volji, KRT; Ljubljana.
- Kazenski zakonik Republike Slovenije. 1995.
- Darja Dolenc. 1996. Posilstva, Samozaložba, Ljubljana.
- Dokumentacija Dela in lastna dokumentacija novinarskih besedil o nasilju nad ženskami in otroki.

PROIZVODNJA POMENA V POTROŠNJI: PRIMER SONYJEVEGA WALKMANA¹ (Teme iz kulturnih študij)

Govorili bomo o praksah *kulturne potrošnje*. Članek ki je pred vami, temelji na predpostavki, da pomen, ki ga ima nek objekt za potrošnike ne izvira iz "narave stvari same", temveč izhaja iz načinov, na katere je objekt (za primer si bomo vzeli Sonyjev *Walkman*) reprezentiran. Kulturni pomen proučevanega objekta tako izhaja iz *proizvodne prakse* (že tu so v objekt vtisnjeni pomeni, ki ustvarjajo identifikacijo med objektom in določeno skupino potrošnikov) *praks reprezentacije* (npr. oglaševanja), iz *praks regulacije* uporabe in distribucije objekta in *praks potrošnje*. Pomen Sonyjevega *Walkmana* namreč ni fiksiran v produkciji in utrjevan skozi reprezentacije, temveč k njegovemu pomenu prispevajo tudi potrošniki, ko ta objekt uporabljajo. V tem *kulturnem krogotoku* se ustvarja pomen kulturnega teksta ali artefakta.

Uvod: Pogledi na potrošnjo

Mogoče se zdi, da o pomenu *Walkmana*, ko le-ta enkrat zapusti tovarne kjer ga izdelujejo in vstopi v trgovine, lahko povemo le malo. Ali o *Walkmanu* kot o materialnemu artefaktu res ni mogoče povedati kaj več? Družboslovci vseh vrst in še posebej sociologi so dolgo časa predvidevali, da se v procesu proizvodnje dobrin in uslug skriva ključ do razumevanja njihovega družbenega in kulturnega pomena. Znotraj takega pogleda "proizvodnja" obvladuje družbeno življenje v tolikšni meri, da vsa druga področja eksistence - družina in domači odnosi, izobraževanje itd. - določa produkcijska "baza".

Pretirano osredotočanje na proizvodnjo in ekonomijo odriva analizo kulture, saj predpostavlja, da so kakršnikoli pomeni, ki se nanašajo na artefakte ali aktivnosti zunaj sfere produkcije po svoji naravi nižjega reda in zato ne vredni resne akademske obravnave. Sprejeti tako stališče pa bi bilo pokroviteljsko tudi zaradi tega, ker je eden izmed ciljev družboslovja, da se iz človekovih praks, ki jih preučujemo, kaj vrednega naučimo. Verjetno se od človekovih praks vsakdana ne moremo nič naučiti, če smo prepričani, da so nevedne resnega preučevanja, ker so površinske in neavtentični nadomestki za neke alternativne eksistence.

¹ Op. prev.: Pričujoči članek je prirajeno poglavje je iz knjige *Doing Cultural Studies - The Story of the Sony Walkman. 1997. Sage, London. Avtorji knjige so: Paul du Gay, Stuart Hall, Linda James, Hugh Mackay in Keith Negus. To novo, vendar že veliko hvaljeno delo je uvod v glavne teoretske tokove študij kulture z uporabo primera Sonyjevega Walkmana. Avtorji identificirajo pet glavnih kulturnih procesov - reprezentacija, identiteta, produkcija, potrošnja in regulacija. Skupaj ti procesi sestavljajo neke vrste kulturni krogotok (glej sliko na koncu članka), znotraj katerega lahko proučujemo ustvarjanje pomena kateregakoli kulturnega teksta ali artefakta. Zgornje poglavje govori o ustvarjanju pomena materialnega artefakta v potrošnji.*

Tako močno "objektiviziran" pogled s svojo antipatijo do človeškega dejavnika, nam bi o tem, kaj ljudje počnejo z materialnimi kulturnimi artefakti, ko le ti zapustijo tovarne, kjer jih izdelujejo in opremijo z določenimi pomeni, lahko le malo pove. Se ti pomeni spremenijo, ko ljudje *Walkman* uporabljajo? Če je odgovor da, potem je vprašanje kako, zakaj ter s kakšnimi posledicami?

To so vprašanja, ki se jih bomo lotevali v tem poglavju. Zanimala nas bo vloga praks *potrošnje* v proizvodnji pomena. To osredotočenje na potrošnjo ima dva glavna cilja.

Prvič, služi kot uvod v drugi bistveni element našega kulturnega potovanja. Ni namreč možno razbirati pomenov, ki jih ima materialni kulturni artefakt zgolj iz njegovega procesa produkcije, ne glede na to kako bistveni naj bi le ta bil. Na ta način namreč umetno zaključimo biografijo tega izdelka. Tako ne bi mogli izvedeti, kako se artefakt uporablja v družbenih odnosih in kakšen pomen si pridobi skozi to uporabo.

Naša ideja o *kulturnem krogotoku* (po kateri se pomen materialnega artefakta ali kulturne prakse ustvarja v produkciji, v načinih reprezentacije, glede na vrsto identitet, ki jih povezujejo z objektom, v praksah potrošnje in v praksah regulacije njegove uporabe in distribucije) implicira, da je ustvarjanje pomena razvijajoč se *proces*. Ne konča se na vnaprej določenem mestu, kar bi si nedvomno želeli proizvajalci materialnih kulturnih dobrin in uslug. Da tega ne morejo storiti, se kaže v njegovi odvisnosti od tehnik kulturnega posredovanja - od designa, marketinga in oglaševanja. *Navsezadnje, zakaj bi obstajala potreba po designerski, oglaševalski in marketinški ekspertizi, če bi bila potrošnja le odsev proizvodnje?* Če bi bili potrošniki pasivne žrtve, ki bi le sledili scenariju proizvajalcev, ne bi bilo potrebe po prepričevalni vlogi omenjenih strok. "Moč" je na delu tam, kjer je svoboda in s tem negotovost v odnosih, je dejal Michel Foucault (1982). Dejstvo, da proizvajalci ne dominirajo popolnoma oz. ne "nadzorujejo" potrošnikov, temveč jih morajo neprestano poskušati obvladovati, dokazuje njihova uporaba designa, marketinga in oglaševanja s katero poskušajo za proizvode ustvariti pomene s katerimi se bodo potrošniki identificirali.

Če se osredotočimo na prakso potrošnje, potem moramo raziskati osnovni element v procesu ustvarjanja pomena, ki leži v samem srcu kulturnih študij. Nobena resna kulturološka raziskava o *Walkmanu* se ne bi smela izogniti raziskovanju načinov, na katere so ljudje v praksah svojega vsakdanjega življenja temu materialnemu kulturnemu artefaktu dali pomen skozi uporabo. *Osredotočenje na prakse potrošnje nam pomaga razumeti, da pomenov ne pošiljajo enostavno proizvajalci in sprejemajo potrošniki, temveč se le - ti vedno ustvarjajo skozi uporabo.*

Osredotočenje na potrošnjo prispeva k pojasnjevalni moči kulturološke obravnave *Walkmana* in nas obenem pripelje tudi do druge točke našega krogotoka. Predstavi nam namreč tudi nekatere izmed najbolj pomembnih teoretskih razprav, ki se trenutno odvijajo znotraj sociologije in kulturnih študij. Drugi namen tega spisa je, da vsaj okusite nekatere koncepte in teoretizacije o potrošnji, ki trenutno krožijo znotraj sociologije in kulturnih študij in da nakažemo kako ti koncepti postavljajo pod vprašaj obstoječe razumevanje sodobne kulture in družbe. Ko pravimo "okusite", to pomeni, da te razprave niso namenjene temu, da bi vam pri-

nesle celostno predstavitev teorij potrošnje. Bolj so namenjene temu, da vam na kratko osvetlijo pomembno področje teoretiziranja in raziskovanja ter vam orišejo nekatere koncepte in teme znotraj teorij potrošnje. Na začetku si bomo podrobneje ogledali pojem "potrošnja" in nekatere pomene, ki se nanj tradicionalno vežejo.

Težko razumemo, kako je potrošnja postala tako pomembno pojasnjevalno orodje za sociologe v analizi sodobne kulture in družbe. Enega izmed najbolj vseprisotnih pomenov pojma najdemo v klasični ekonomiji. V okviru tega diskurza, se potrošnja v glavnem nanaša na nakup proizvoda in na njegovo menjalno vrednost oz. "ceno". To je potrošnja kot nakup predmeta, da ga bomo lahko pozneje zamenjali za nekaj drugega. Posamezniki konzumirajo na tak način takrat, ko kupijo posest ali predmet, na primer antikvitetu, katere vrednost bo verjetno sčasoma narasla. Ekonomisti istočasno o potrošnji govorijo tudi kot o "uporabni vrednosti". Uporabne vrednosti se ponavadi nanašajo na t.i. "končno potrošnjo", ko je blago uporabljeno (meso je pojedeno) ali ko je usluga izvedena (poleteli smo z letalom). V tem smislu pojem potrošnje pomeni zadovoljevanje potreb in želja.

Kljub temu pa ima, kot pravi kulturni teoretik Raymond Williams (1976), zgodovinsko gledano pojem potrošnje več drugih konotacij. Kot pravi Williams, je bila potrošnja povezana z uničevanjem, s propadanjem. Potrošena telesa na primer so tista, ki shirajo zaradi bolezni. V religioznih predstavah plamena pekla konzumirajo telesa prekletih. Potrošnja ima v tem smislu vrsto slabšalnih konotacij.

Kako naj torej preidemo od teh ekonomističnih in medicinsko - moralističnih konceptov potrošnje k sodobnim sociološkim konceptom potrošnje kot proizvodnje pomenov skozi uporabo? Na kratko, kulturni pomen potrošnje je nastal ob in proti tem tradicionalnim definicijam pojma. S tem želimo povedati, da so ti koncepti predstavljali referenčno točko v odnosu do katere so se v sociologiji in kulturnih študijah konstituirali sodobni pomeni pojma potrošnje.

To bomo najbolj očitno videli v enem najzgodnejših in najvidnejših teoretičnih prispevkov o potrošnji in potrošniški kulturi, ki se je pojavilo v okviru družbenih ved. Ta prispevek bomo označili z imenom perspektiva "proizvodnje potrošnje".

Proizvodnja potrošnje

Zagovorniki te perspektive, ki jo najpogosteje povezujemo z delom članov Inštituta za družbe vede in njegovih učencev, znanega kot Frankfurtska šola (Adorno, 1991; Horkheimer and Adorno, 1979/1947; Marcuse, 1964) trdijo, da je zaradi ekspanzije proizvodnje blaga v dvajsetem stoletju prišlo do brezmejnega porasta akumulacije materialne kulture v obliki potrošniškega blaga kot tudi do porasta različnih prostorov za nakup in potrošnjo. Obenem naj bi v modernih zahodnih družbah prišlo do povečanega pomena prostega časa in potrošnih aktivnosti in s tem do naraščajoče možnosti za ideološki nadzor, dominacijo in manipulacijo prebivalstva ter do oddaljevanja le - tega od alternativne in pravzaprav bolj "avtentične" družbene eksistence.

Po mnenju Maxa Horkheimerja in Theodorja Adorna (1979/1947) je na primer ista blagovna logika in instrumentalna racionalnost, ki se manifestirata v produktivnem aparatu, prepojila vsa druga področja eksistence. Preživljanje prostega časa, umetnost in kultura na sploh, postanejo del vedno bolj vseprisotne "kulturne industrije". Znotraj njunega diskurza je ta zadnji pojem veliko več kot le opisen. Za Horkheimerja in Adorna imata pojma "kultura" in "industrija" zelo različne pomene. Prvi konotira pojme kot so uglašenost, učenje in estetska kontemplacija, drugi pa je okužen s kapitalističnim zlom. Njuna združitev neizogibno vodi k onesnaženju "visokih" vrednot sveta kulture skozi logiko proizvodnje, trga in menjave ter k pojavu standardizirane, homogene "množične kulture", v kateri trg požira vse kar je vrednega. V tem procesu državljani postanejo pasivna množica potrošnikov, medtem ko kultura ni več kritična do vsakdanjega življenja, ampak je zreducirana na banalno množično zabavo in razvedrilo, katere cilj je najnižji skupni imenovalec. V svetu množične kulturne je vse ponarejeno in neavtentično, ker ga je umazala roka proizvodnje, komodifikacije in menjave.

Ta pogled na potrošnjo le - to vidi kot popolnoma prepojeno in determinirano z logiko kapitalistične proizvodnje. Pozitivni vidik takega pogleda je, da to vsaj premakne osredotočenost na povečano poblagovljeno naravo materialnih kulturnih artefaktov, na rast velikih industrijskih organizacij za proizvodnjo in distribucijo komodificiranega kulturnega blaga in uslug in na povečano pomembnost vloge potrošnje v vsakdanjem življenju ljudi. Vendar pa tak pogled spremljajo številne težave. Prvič zato, ker je proizvodnja predstavljena kot tista, ki edina določa potrošnjo, in v tem pogledu ni prostora za človeškega akterja. Potrošnikove želje in potrebe naj bi ustvarjali proizvajalci s pomočjo "služabnikov moči" in "skritih prepričevalcev" (oglaševalcev), zatem pa jih zadovoljujejo prav ti proizvajalci. Zdi se, da potrošnike dobesedno ustvarijo proizvajalci in potem preprosto pritiskajo na gumba kot na avtomatskem pilotu.

Drugič, vse množično proizvedene kulturne oblike so predstavljene kot plitke in neavtentične. V nasprotju z množičnimi "popularnimi" kulturnimi oblikami, ki jih proizvaja "kulturna industrija" katere cilj je degradirati njene uporabnike, pa je "visoka" literarna umetnost - opera in klasična glasba - predstavljena kot plemenita "prava" kultura. Ker so izdelki množične kulture tudi potrošno blago, je njihov pomen vnaprej dan in nespremenljiv. *Predmet ima "sebi lasten" pomen, ki ga določa njegova blagovna oblika. Zaradi narave proizvodnje tega objekta, torej zaradi njegove zveze s kapitalizmom, je ta pomen nujno "negativen".* Izdelano z "odtujenim" plačanim delom, mora biti potrošniško blago vedno vir nadaljne bede, ki stoji zunaj in proti državljanom, in jim v zameno za zanikano existenco ponuja zabavo nižje vrste. Omenjena kritika je podkrepljena s trditvijo, da je želja po trošenju "lažna" potreba, ki so jo ustvarili proizvajalci in oglaševalci samo zato, da bi prodali čim več blaga. Nudi lahko le iluzorne zadovoljitve.

Zanimivo je, kako je ta pogled na potrošnjo podoben ekonomskim in medicinsko - moralističnim koncepcijam, ki smo si jih že ogledali. Kot smo dejali, so se sociološki koncepti potrošnje razvili tako iz kot proti tema dvema konceptoma. Po eni strani zagovorniki perspektive "proizvodnja potrošnje" obravnavajo potrošnjo preprosto kot del ekonomske menjave in uporabnosti. Potrošnja v tem smislu zadeva

rastočo instrumentalno racionalnost v vseh sferah življenja (kjer je vrednost vseh stvari merjena izključno kot sredstvo za končno korist) in kjer se vse razlike, kulturne tradicije in kvalitete transformirajo v kvantitete. Po drugi strani pa v tej perspektivi najdemo tudi razločne sledi medicinsko - moralističnega koncepta potrošnje. Ta je najbolj očiten v konstruiranem nasprotju med "pravimi" in "umetnimi" potrebami. Perspektiva namreč predvideva, da morajo ljudje, ker se skozi svoje delo, ki je predstavljeno kot "prava" avtentična stran človekove samokreacije, niso zmožni izraziti in morajo iskati nadomestek v "lažnih" užitek potrošnje. Potrošnja v tem smislu odreže njihov lastni jaz, tako kot potrošniška bolezen in jih spremeni v patološke, razčlovečene "srečne robote". (Mills, 1951)

"Proizvodnja potrošnje" je imela s svojo objektivistično, elitistično in dokaj pokroviteljsko držo pomemben vpliv na oblikovanje in interpretacije potrošnje znotraj družboslovnja. Vendar je bil njen doseg še širši. Kot pravi socialni antropolog Daniel Miller (1987, str.166-7), proizvodnja potrošnje, ali "kritika množične kulture" kot jo imenuje, *pripada veji konservativizma, ki meni, da so druga obdobja v zgodovini, še posebej predindustrijsko, "avtentična", sedanost pa je končno "neavtentično" stanje*. Ta konservativizem ni izključna domena niti levice niti desnice, saj se pojavlja v delu vrste raznolikih avtorjev.

Walkman in kritika teze "proizvodnja potrošnje"

Glede na vseprisotnost teze "proizvodnja potrošnje" znotraj in izven akademskih krogov ni presenetljivo, da je omenjena perspektiva igrala pomembno vlogo v strukturiranju javne razprave o družbenem in kulturnem pomenu *Walkmana*. Zastrahujoča opozorila o njegovih negativnih družbenokulturnih vplivih so *Walkman* spremljala vse od takrat, ko je postal domena javnosti. Vredno je omeniti dve glavni ponavljajoči se temi. Prva je vprašanje "potreb". Veliko popularnih kritičnih člankov, ki so se pojavili kmalu po lansiranju *Walkmana*, je poudarjalo "neuporabnost" izdelka in to, da nihče pravzaprav ne "potrebuje" te tehnologije. Drugič pa so ga v povezavi s tem kritizirali zaradi njegovih antisocialnih učinkov, učinkov atomizacije. Ta del kritike se je osredotočil na dejstvo, da *Walkman* posameznikom omogoča, da se izključijo iz sveta ko in kadar se jim to zahoče in da jih to lahko preoblikuje v introvertirane, samozadostne in manj tolerantne do drugih ljudi in do "družbe" na splošno. Po vrsti preglejmo vse te kritike, da bomo videli, če lahko znotraj tega najdemo katerega ključnih argumentov in predpostavk kritike "proizvodnje potrošnje".

Ko so managerji Sonyja lansirali *Walkman* še zdaleč niso bili prepričani v njegov uspeh, saj niso verjeli, da pri potrošnikih obstaja "potreba" po prenosnih kasetnikih brez možnosti snemanja. Čeprav moramo biti previdni glede izjave bivšega predsednika Sonyja Akia Morita, ki je dejal, da je instinktivno vedel, da bo izdelek uspeh, pa je zanimivo, da je Morita tudi dejal, da je takrat menil, da se njegovi kolegi preveč osredotočajo na tehnične detajle in premalo na načine, kako pravzaprav ljudje - še posebej ciljna skupina mladih ljudi - konzumirajo glasbo v svojem vsakdanjem življenju. Navkljub poslovni legendi, da Sony pred lansiranjem

proizvoda ni izvedel "raziskave tržišča", pa počasi postaja jasno, da je podjetje vendarle izvedlo dokaj podrobno raziskavo o tem, kaj mladi mislijo o *Walkmanu*. To je vplivalo tako na dizajn izdelka kot na oglaševalsko kampanjo, ki je pospremila njegov prihod na trg.

S pomočjo tega primera lahko dobimo vpogled v nekatere razprave o "potrebah" potrošnikov, ki so se pojavile, ko je *Walkman* vstopil v javni prostor. Velika medijska pozornost *Walkmanu* se je začela, ko je njegova uporaba postala bolj razširjena in še posebej ob vpeljavi končne "zvijače" - magnetofona, s katerim pa sploh ni bilo mogoče snemati. To zadnje je pogosto služilo kot odskočna deska za argumente o "lažnih potrebah" potrošniške družbe in o zmožnosti korporacij, da spodbujajo sebičen hedonizem in pomanjkanje državljske zavesti.

Prav tako kot starejši Sonyjevi managerji, tudi opazovalci niso videli nobene očitne "potrebe" po *Walkmanu*. Vendar pa teh komentatorjev, za razliko od managerjev, ni tako zanimal marketinški del znotraj poslovnega konteksta, temveč so bolj splošno ponujali moralno kritiko sodobne kulture. Za njih povečana prodaja *Walkmana* ilustrira nadomeščanje "pravih" človekovih potreb - najpogosteje reprezentiranih v jeziku religiozne duhovnosti ali naravnega okolja - z "lažnimi" potrebami množičnega potrošništva. Menili so, da velike korporacije z manipulacijo vedenja ljudi spodbujajo ljudi, da prestopijo "naravne" meje svojih potreb in postanejo uklenjeni v vedno bolj usodni cikel repetitivnega zadovoljevanja.

Te vrste kritike množične potrošnje imajo dolgo zgodovino. Vendar pa je še posebej zanimivo, koliko imajo skupnega s kritiko množične kulture članov Frankfurtske šole. Tako je na primer Herbert Marcuse v svoji vplivni knjigi *Enodimenzionalni človek* (1964) pri kritiki potrošnega kapitalizma uporabil pojem o naravnih človekovih "potrebah". Menil je, da "prave" potrebe temeljijo v biologiji človeka in v naravnih ritmih človeške interakcije, na katere logika modernega potrošnega kapitalizma ne vpliva. Po drugi strani pa "lažne" potrebe niso naravne, ampak jih zmanipulirajo oz. ustvarijo proizvajalci, oglaševalci in marketing in zato nimajo nobene podlage v naravi.

V svoji kritiki teorije "proizvodnje potrošnje" je Jean Baudrillard (1988) nasprotnoval ideji, da so potrebe dokončne, naravno utemeljene ali povezane z določenimi objekti in zavrnil obravnavanje potrošnikov kot preprostih števil, ki so na voljo proizvajalcem. Prav tako kot Akio Morita, se Baudrillard ni stranjal s tem, da pomen domuje v objektu, temveč v načinu njegove uporabe. Gotovo proizvajalci izdelkom poskušajo pripisati določene pomene (pogosto, kot smo videli, z raziskavami o tem, kaj potrošniki mislijo o izdelkih in kaj počneje z njimi), vendar pa to ni celoten pomen. Končni pomen izdelki dobijo šele, ko se uporabljajo. V tem smislu sta proizvodnja in potrošnja povezani, vendar ne določata druga drugo. Baudrillard piše, da je perspektiva proizvodnje potrošnje

"... prisiljena predstaviti posameznika, kot popolnoma pasivno žrtev sistema. ... Vsi se zavedamo, kako se potrošniki upirajo takemu natančnemu vbrizgavanju in kako se s "potrebami" igrajo po tipkovnici objektov. Vemo, da oglaševanje ni vsemogočno in da včasih proizvaja nasprotne reakcije. Vemo tudi, da so v odnosu do neke "potrebe" izdelki lahko nadomestjivi..."

Le če priznamo, da potreba ni toliko potreba po določenem izdelku kot je "potreba" po razliki (želja po družbenem pomenu) bomo razumeli, da zadovoljstvo nikoli ne more biti izpolnjeno in torej nikoli ne more obstajati definicija potreb." (Baudrillard 1988, str.45).

V nasprotju s perspektivo "proizvodnje potrošnje" Baudrillard meni, da materialna kultura nima preprosto v prvi vrsti "uporabne" ali "menjalne" vrednosti, temveč ima "identitetno" vrednost. S tem misli, da potrošnja materialne kulture ni tako pomembna za pristno satisfakcijo, ki jo povzroča, ampak za način, na katerega deluje kot označevalec družbene in kulturne razlike in s tem kot komunikator. Baudrillard meni, da potrošnja funkcionira "kot jezik":

"Potrošnja je, prav tako kot jezik, sistem pomena... potrošno blago in objekti, prav tako kot besede, ustvarjajo globalni, samovoljen in medsedbojno povezan sistem znakov, kulturni sistem... marketing, nakup, prodaja, pridobitev diferenciranega blaga in izdelkov / znaki - vse to pa sestavlja naš jezik, ki je koda s katero celotna naša družba komunicira ter govori o sebi in s seboj." (Baudrillard, 1988, prav tam)

Prej kot "naravne", so potrebe torej "kulturne". To pomeni, da so potrebe tako definirane kot proizvedene s sistemi pomena skozi katere osmišljamo svet in so zato na voljo za ponovno predelavo in preoblikovanje. V potrošnji, kot na splošno v jeziku, uporaba spreminja ali upogiba pomen objektov na specifične načine. Sčasoma, v različnih obdobjih ali kontekstih in v odnosu do novih situacij, se bodo pojavili novi pomeni ali nove besedne oblike. Tako pomeni, ki jih dobijo materialni kulturni artefakti, ne morejo biti fiksni, ker ni mogoče trditi, da se njihove uporabe in pomeni, ki jih producira uporaba, sčasoma ali v različnih kontekstih ne bodo spremenili.

V odnosu do *Walkmana* se je, ko je njegova popularnost rasla, pojavila še druga kritika, ki se je osredotočila na *Walkman* kot na tehnologijo, ki lahko posameznikom omogoči, da odpišejo svet oz. dobesedno, da se "odklopijo in izklopijo". To naj bi bilo potencialno nevarno, ker bi lahko vodilo k povečani individualizaciji in atomizaciji populacije in k eroziji družbenega življenja. Tako se je na primer v ZDA konservativni mislec Allan Bloom (1989) pritoževal, da enotnost nacionalne kulture spodkopava odmik študentov od "kanona" univerzalnega čaščenih velikih del - Shakespeara, biblije, itd. - na račun drugorazrednega, pluraliziranega kurikulumu. Bloom je eksplicitno povezal "zapiranje ameriškega uma" z atomiziranimi, razstresenimi in neciviliziranimi načini osebnega vedenja, ki jih je *Walkman* povzročil med mladimi. "Dokler imajo na ušesih *Walkman*, ne morejo slišati kaj jim lahko pove velika tradicija."

Vendar ni samo Bloom krivil *Walkmana* za škodo, ki jo je zadajal javnim moralnim načelom. Pojavili so se tudi drugi varuhi javne morale z enakimi obtožbami o tehnologiji in njenih učinkih. V članku v ameriški reviji *Christianity Today*, je Mark Noll, profesor zgodovine na Wharton College zapisal, da *Walkman* predstavlja resno grožnjo prihodnosti krščanstva. Ne samo zaradi zaradi tega, ker

prispeva k "hedonizmu, ki predstavlja usodo Amerike v poznem dvajsetem stoletju", temveč bolj zaradi tega, ker je "oživel še enega tekmeca božjemu glasu" (1987, str. 22-3).

Te kritike znova že vnaprej predpostavljajo nekaj o *Walkmanu* ter o ljudeh, ki ga uporabljajo. Učinke "atomizacije", "raztresenosti" in "udtujitve" so "odčitali" iz nekaterih možnosti znotraj tehnologije, (kot na primer dejstvo, da posamezniki *Walkman* lahko poslušajo zasebno v javnih prostorih), ne da bi se vsaj malo posvetili raziskovanju tega, kako *Walkman* zares uporablja v vsakodnevnih družbenokulturnih praksah in v kolikšni meri.

V teh potezah, ki se nanašajo na perspektivno "proizvodnje potrošnje" (še predvsem na komentarje Theodorja Adorna, 1991: 40-4, o "regresivnih" učinkih prakse individualnega poslušanja) te oblike kritike tehnologiji pripišejo ponižujoče vplive, ki so posledica njene množične produkcije, "popularno kulturnega" statusa in nasproti temu postavijo plemenita dela, "visoke umetnosti" pri Bloomu in krščanstva v Nollovem primeru.

Sonyjeva tržna raziskava o uporabi *Walkmana* ponuja nekatere dokaze, s pomočjo katerih lahko analiziramo te trditve. Sony razdeli uporabo v dva tipa: "pobeg" in "intenziviranje". Prva dimenzija je najbolj očitna npr. pri uporabi *Walkmana* na poti na delo, na natrpanih hrupnih vlakih, podzemnih železnicah in avtobusih, ko si ljudje poskušajo ustvariti nekaj zasebnega prostora v teh okoljih. Ni točno jasno, kako taka uporaba vodi k padcu moralnih vrednot. Gotovo ni dokaza, ki bi kazal, da to t.i. "privatizirano poslušanje" samo po sebi "zabava" poslušalce *Walkmana*, moteče pa je lahko glede na glasnost poslušanja za tiste, ki so v bližini. Množično naraščanje števila knjig posnetih na kasete, ki ga lahko neposredno pripišemo uporabi *Walkmana*, pa povedo, da se vsaj določeno in tudi vedno večje število poslušalcev *Walkmana* ne le "na smrt zabava" na vlakih, avtobusih, podzemni, temveč da se v bistvu obrača k Bloomovi "klasični tradiciji". Anketa britanskega časopisa *The Guardian* je pokazala, da med najbolj prodajanimi knjigami posnetimi na kaseto v Veliki Britaniji ob koncu leta 1994 najdemo tudi "šund" klasike kot sta *Dnevnik* Samuela Pepysa in Homerjevo *Iliado*, kot tudi kasete za učenje tujih jezikov, priročnike za pripravo za izpite ipd.

Kar se tiče "intenziviranja", je Sony odkril mnogo dokazov "aktivnega" poslušanja. Tako lahko na primer pri knjigah, posnetih na kaseto, očitno povežeta dimenziji "pobega" in "intenziviranja", seveda glede na to, kaj poslušalec išče. Učinek "intenziviranja", ki je eden izmed najbolj obravnavanih učinkov uporabe *Walkmana*, se nanaša na način, ki dovoljuje, da glasba postane mobilna in omogoči posameznikom, da slušnemu okolju, ki jih obkroža, vsilijo svoj glasbeni posnetek. Namesto da bi o omenjeni praksi govorili kot o pasivni in odtujoči, pa so mnogi uporabniki *Walkmana* to prakso opisali kot aktivno, kreativno prakso, ki krepi ne pa slabi njihov odnos do zunanjega okolja. Neka mlada ženska o svoji izkušnji z *Walkmanov* za *The New Yorker Magazin* opozori prav na to, ko pravi :

"Vem kaj ljudje, ki ne nosijo Walkmana mislijo o nas. Sprašujejo me, če menim, da je dobro naokoli nositi slušalke, kakor, da bi bilo izpostavljanje kakofoniji pločnikov in gradbiščem v prometni konici v središču mesta nekaj naravnega in zdravega. Občasno, ko se baterije v Walkmanu izrabijo, sem prisiljena slišati, kar sem pogrešila in mislim, da tega, razen kakšnega občasnega delčka žgačkljive konverzacije, ni veliko. Vendar pa, ko poslušam Walkman nisem preprosto izklopljena, posnetek poslušam kot kuliso okrog mene".

Ta osebni opis "potrošnje Walkmana" kaže na taktično naravo njegove uporabe. Ne gre za nekakšno veličastno "univerzalno" odklopitev od sveta v neko privatizirano, atomizirano zmedo. Walkman se uporablja čisto specifično (in le v določenem časovnem obdobju) in ni razloga, zaradi katerega bi bilo mogoče predvidevati, da je uporabnik zdrsnil z vajeti družbe. Kulturni teoretik Ian Chambers je na primer dejal, da medtem ko lahko Walkman na eni stopnji služi, da nekoga loči, pa po drugi strani tudi hkrati uveljavi individualni stik do določenih skupnih meril (glasbe, mode..., velemestnega življenja) (1990, str. 2.) V tem smislu je uporaba Walkmana še vedno družbena praksa, saj, medtem ko je poslušanje lahko zasebno, pa kode, kot na primer glasbene zvrsti in moda, govorijo, da je poslušanje samo po sebi družbeno. Z drugimi besedami lahko rečemo, da medtem ko v javnosti poslušamo zasebno, pa smo še vedno družbeno povezani na pomembne načine.

Namesto, da vnaprej predvidevamo, da ima Walkman vnaprej določen pomen, in namesto, da razbiramo kulturne, družbene in politične učinke iz teh predvidenih pomenov, omenjeni primeri osvetljujejo, kako pomembno je odkrivanje različnih uporab Walkmana v praksi vsakdanjega življenja s strani različnih ljudi, v različnih kontekstih.

Potrošnja kot družbenokulturna diferenciacija

Prakse potrošnje so veliko bolj raznolike kot si je kdaj koli zamišljala teza o "proizvodnji potrošnje". Kot smo videli, se posamezniki in skupine na materialno kulturo, s katero se soočajo, ne odzivajo na uniformiran in homogen način. Njihova potrošnja potrošnega blaga je zelo raznolika. Potrošniške prakse so sicer raznolike, vendar nikoli niso "slučajne", kot pravi Baudrillard. Potrošniško blago je namreč družbeno signifikantno kot znak in simbol. Če ima blago "identifikacijsko vrednost", potem to govori o tem, da so prakse potrošnje in pomeni, ki jih proizvajajo, družbeno strukturirani. Če pa obravnavamo "potrošnjo" nasploh, lahko spregledamo zelo različne aktivnosti, ki so združene v tem pojmu in načine, s katerimi so različne vrste ljudi - npr. moški in ženske, premožni in revni v različnih družbah - različno umeščeni glede na te aktivnosti.

V tem poglavju bomo na kratko pregledali načine s katerimi je uporaba *Walkmana* družbeno strukturirana in raziskali načine, kako potrošnja tega artefakta služi za označevanje družbenih razlik.

Prepričanje, da so potrošniške aktivnosti povezane z vzorcem *socialne diferenciacije* ni novo. V svoji klasični študiji o "razkazovalni potrošnji" *nouveaux riches* z naslovom *The Theory of Leisure Class*, je sociolog Thorstein Veblen (1957/1899) zapisal, da potrošnja blaga deluje kot osnovni indeks družbenega statusa. Čeprav se je Veblen zanimal predvsem za načine s katerimi ta razred izraža svoj status tako, da se distancira od sveta praktičnih nujnosti in plačane zaposlitve, pa je obenem trdil, da nobena družbena skupina ni popolnoma izključena iz prakse "razkazovalne potrošnje". Menil je, da ne glede na to kako očitno revni so ljudje, njihove potrošniške prakse vedno težijo k "identifikacijski" vrednosti in ne samo preprosto k "uporabni" vrednosti. To misel, da so vse potrošniške prakse kulturni fenomen in ne samo preprosto "grobno" ekonomski fenomen, je prevzel in razširil francoski sociolog Pierre Bourdieu (1984) v svojem obširnem pregledu potrošnje in razreda v Franciji.

Bourdieu pravi, da vrsta potrošniškega blaga, ki ga kupimo, in način potrošnje vedno vključuje sodbo o nas samih, ki istočasno identificira in omogoča klasificiranje naše lastne sodbe o okusu drugih ljudi. Bourdieu piše :

"Potrošnja je ...stopnja v procesu komunikacije, akt dešifriranja, dekodiranja, ki predpostavlja praktično ali eksplicitno obvladovanje šifre ali kode... Umetnina ima pomen in je zanimiva le za tiste, ki so kulturno kompetentni, torej za tiste, ki posedujejo kode s katerimi je le ta kodirana... okus klasificira, tistega ki klasificira. Družbeni subjekti, klasificirani glede na njihovo klasifikacijo, se med seboj razlikujejo po svojem razlikovanju lepega in grdega, plemenitega znotraj katere je izrečen ali zanikan njihov položaj v objektivni klasifikaciji." (Bourdieu, 1984, str.2,6)

Bourdieu meni, da je potrošnja istočasno materialna in simbolična aktivnost. Vključuje aktivno razlikovanje preko nakupa, uporabe in vrednotenja dobrin in torej njihovo konstrukcijo v smiselne objekte. Objekti se nam pri potrošnji predstavljajo kot materialne in tudi kot simbolne oblike. Naša zmožnost trošenja teh objektov je bistveno odvisna od našega položaja v materialnem smislu - na primer v smislu materialnih virov, ki so nam na voljo - pa vendar tudi od našega simbolnega položaja v smislu družbenih dispozicij in samoumevnih predpostavk, kar Bourdieu imenuje "kulturni kapital". Ta predstavlja norme vedenja, ki se jih naučimo skozi našo družinsko vzgojo in izobraževanje. Naš kulturni kapital prenesemo na te objekte, ko presojamo ali so primerni za nas kot določeno vrsto ljudi.

Za Bourdieua potrošnja izraža okus, okus pa življenjski stil. Oba pa izražata t.i. *habitus*, kot to imenuje Bourdieu. S tem pojmom ima Bourdieu v mislih nezavedne dispozicije klasifikacijske sheme in samoumevne preference, ki so očitne v posameznikovem čutu za primernost in veljavnost njegovega ali njenega okusa za kulturne dobrine. Te dispozicije ne delujejo samo na nivoju vsakdanjega znanja, temveč so vpisane tudi v posameznikovo telo (glej Woodward, ur.,1997). Bourdieu

meni, da imajo različni družbeni razredi različen habitus in imajo torej drugačno strukturo okusa in "življenski stil".

Potem, ko je pokazal načine na katere okus za kulturne dobrine deluje kot označevalec za družbeni razred, Bourdieu oblikuje univerzum okusa in življenskih stilov z njihovimi strukturiranimi nasprotji in prefinjenimi distinkcijami, ki delujejo znotraj francoske družbe v določenem času (v tem primeru v šestdesetih in sedemdesetih letih). V primeru potrošnje hrane Bourdieu pokaže, da ima delavski razred raje takojšnjost in varnost izobilja. Torej izdatno, polno mizo, ki se razkazuje tistim okrog nje, močno rdeče meso, poceni rdeče vino ter kruh in sir. Hrana srednjega razreda je postala "cuisine". Tu je okus temeljil na znanju o "pravih" metodah priprave in prezentaciji hrane, kot tudi na "pravih" živilih, ki so primerne za dobro uravnovešeno dieto. V razpravi o potrošnji hrane pri višjih razredih Bourdieu razlikuje med dvema različnima skupinama. Prva, ki jo označi za ekonomsko dominantno "frakcijo" visokega razreda, naj bi imela rada bogate omake in deserte, ki jih dopolnjujejo redki in luksuzni izdelki, kot sta izbrani letnik šampanjca in tartufi. Medtem pa je bila najbolj priljubljena hrana ekonomsko dominirane, toda kulturno dominantne frakcije visokega razreda, kot jo označi Bourdieu, *nouvelle cuisine*, kjer je pri obroku neskočno bolj pomembna estetska prezentacija kot pa hranljivost.

V nasprotju s pogledom na "množično kulturo" kot sivo in konformistično, kjer uporabe dobrin preprosto le odsevajo namen, ki mu ga pripišejo proizvajalci, pa Bourdieu pokaže na načine, na katere se določeni vzorci potrošnje, okusa in življensko stilnih praks razlikujejo glede na družbeni razred. V tem smislu pokaže, da prakse potrošnje ne odsevajo le preprosto razrednega položaja, temveč, bolj pomembno, *kako se razredne razlike konstituirajo preko potrošnje blaga*. Kljub njenemu pojasnjevalnemu dosegu pa lahko Bourdieujevo analizo kritiziramo zaradi številnih stvari.

Prvič, Bourdieu vidi družbeni razred kot glavno determinanto potrošnikovega obnašanja in družbenega statusa. Kljub temu, da ni nameraval omejiti svoj model družbe na en sam družbeni atribut, pa je vendar premalo povedal o drugih glavnih virih družbenih razlikovanj - na primer o starosti, spolu in etnični pripadnosti - ki se križajo z družbenim razredom. Obenem Bourdieujeva reprezentacija razreda kot česa "objektivnega" in danega in v končni instanci razločljivega v smislu odnosov proizvodnje, podaja dokaj tog in omejen referenčni okvir analizi. Delno je ta "statični" aspekt analize rezultat metodologije, ki jo uporablja. Ker Bourdieu raziskuje potrošnjo z uporabo strukturiranega vprašalnika, je lahko dobil le pasivne odgovore subjektov, ki jih raziskuje, ne pa vpogleda v njihove vsakdanje prakse, do katerih bi se lahko dokopal z uporabo kvalitativne metodologije, kot na primer z opazovanjem udeleženca. Bolj kot izdelava dinamične slike medsebojnega vplivanja med "strukturo" in "delovanjem" kar, kot pravi sam, je bil njegov cilj, se zdi, da je subjekt njegovega dela - prav tako kot subjekt teze proizvodnja potrošnje - omejen in dokaj enodimenzionalen družbeni akter.

Kljub vsej prefinjenosti in občutljivosti pa, kot pravi kulturni teoretik Michel de Certeau, Bourdieujeva analiza še vedno predpostavlja, da potrošnja "nujno pomeni postati podoben" temu kar sprejmeš vase in ne "narediti nekaj podobno" temu

kar si - si nekaj prisvojiti, na novo prilastiti. (1984, str.166). Bourdieujeva analiza v glavnem temelji na prenašanju razlik med blagom na razlike med družbenimi skupinami in ker skupine obravnava kot primernejšo družbeno delitev, ki jo proces potrošnje ne spreminja, ljudje postanejo neposredno ujeti v položaje iz katerih se ne morejo osvoboditi. Zato mu kljub temu, da pokaže na pomembnost potrošnje pri produkciji in reprodukciji razrednih razlik, ne uspe razložiti kako lahko potrošniške prakse križajoo dane družbene razlike in ustvarjajo nove družbene identitete in razlike v procesu potrošnje. (glej Mackay, ur., 1997).

Potrošnja walkmana in družbena diferenciacija

Bourdieu za raziskovanje praks potrošnje uporablja strukturiran vprašalnik. Kot je pokazal Miller (1987) je ta vprašalnik zelo podoben tisti vrsti tehnik, ki jih marketinška podjetja uporabljajo za raziskovne obnašanje potrošnikov na trgu.

Obstajajo številni načini s katerimi nam ti podatki pomagajo oceniti pojasnevalen doseg Bourdieujeve analize in nam istočasno predstavijo potrošnjo *Walkmana* v Veliki Britaniji.

Prva stvar na katero naletimo, ko beremo tabelo in razpredelnico, je pomembnost generacijskih razlik pri potrošnji *Walkmana* (spomnite se pomembnosti generacije pri oglaševanju, ki smo jo analizirali v 1. poglavju). Sonyjeva korporativna strategija v odnosu do *Walkmana* v tem primeru je jasna, saj se njihova predvidevanja o ciljnem tržišču za *Walkman* ujemajo z dejansko potrošnjo tega izdelka. Izkaže se, da se je delo, ki so ga vložili v marketinško raziskavo in v oglaševanje izdelka na način, da bi pritegnili mlade ljudi, izplačalo. *Walkman* najpogosteje uporabljajo mladi ljudje, med petnajstim in štiriintridesetim letom, in še posebej mladi med petnajstim in devetnajstim letom, pri katerih je uporaba *Walkmana* dvakrat večja kot je nacionalno povprečje. V celoti pa potrošnja tega izdelka upada z leti.

Starost pa ni edina pomembna družbena razlika. Spol, razred in geografija so prav tako pomembni dejavniki v pojasnjevanju potrošnje *Walkmana*. Bolj je verjetno, da je lastnik *Walkmana* moški kot pa ženska, čeprav so razlike v spolu manj vidne, tako kot razlike v razredu in imajo približno isto težo kot razlike v geografiji. V celoti pa slika o "tipičnem" uporabniku *Walkmana* predstavlja mladega moža (15 -19) iz srednjega razreda, ki živi v bogatejših delih Velike Britanije, torej v Londonu ali v jugovzhodnem delu države.

Kaj nam torej lahko ta hiter pregled marketinškega poročila pove o Bourdieujevem raziskovalnem pristopu k analizi potrošnje? Prva stvar, ki jo lahko opazimo je, če bi se Bourdieu posebej osredotočil na potrošnjo *Walkmana*, bi njegovo privilegiranje razreda omejilo pojasnjevalno moč njegove analize. Atribut, ki določa logiko potrošnje *Walkmana* ni razred, temveč starost. To pomanjkljivost v svoji shemi bi Bourdieu lahko omilil, če bi pozornost posvetil pomenom vezanim na objekte med njihovo proizvodnjo. Vendar ima le malo povedati o vnaprejšnjem kodiranju objektov v proizvodnji. Kot smo videli že prej pri razvoju Sony *Walkmana*, družbeni razred ni bil najpomembnejši faktor. Podjetje se je skozi

celoten proizvodni proces osredotočilo na mlade ljudi kot ciljni trg, s tem, da je zagotavljalo nizko ceno izdelka (tako da bi ga lahko kupile različne vrste ljudi - bogati in revni, moški in ženske) ter oblikovalo oglaševanje in drugo publiciteto, ki je predstavljala mlade ljudi kot potencialne uporabnike *Walkmana*, ki lahko največ pridobijo z njegovo uporabo.

Drug glavni problem Bourdieujeve metodologije ter problem raziskovalnih tehnik na splošno, je statistična obdelava, ki nam lahko pove le kdo je kupil kaj in ne kakšne pomeni imajo ti izdelki za kupce in tudi ne kako kupci te izdelke uporabljajo v praksi vsakdana. Daleč od tega, da bi bilo neuporabna, pa vendar nam lahko taka raziskava prinese le statično, kvantitativno sliko o tem *kdo* konzumira *kaj*. Ne more pa nam ponuditi žive, kvalitativne slike o tem, kako se določeni izdelki konzumirajo in kakšni pomeni nastajajo skozi te procese potrošnje. Michel de Certeau je dejal, da je anketno raziskovanje, ki ga uporablja Bourdieu in obenem proizvajalci, lahko pokaže le "*kaj* se uporablja, ne pa *kako* se uporablja. Paradoksalno to zadnje v univerzumu kodifikacije postane nevidno." (1984, str.35) Certeau v zvezi s tem meni, da omenjena metoda lahko klasificira in obdela le kvantitativne učinke potrošniških praks, ne more pa predstaviti in ne določiti samih praks. Te so za kvantitativne tehnike preveč izmuzljive.

In kot pravi de Certeau, za kvantitativne analize potrošniške prakse: "krožijo, ne da bi bile vidne ter so zaznavne le skozi objekte okrog katerih krožijo in se izrabljajo". Manjka namreč raziskovanje praks potrošnje, preko katerih se skupine mladih ljudi identificirajo in ki imajo *Walkman* ali raziskovanje o tem na kakšen način spol določa potrošnjo *Walkmana*. To kar Bourdieujev pregled ne more ponuditi, je vpogled v vsakodnevne potrošne prakse preko katerih izdelki dobijo svoj pomen. V njegovi analizi so tako vidni le določeni *kvantitativni ekonomski in kulturni učinki procesov*, ki ustvarjajo pomen.

Potrošnja kot prisvajanje in upor

Čeprav Bourdieujevo delo označuje pomemben obrat h kulturi (s tem, ko objekte obravnava istočasno kot materialne in simbolne), pa v analizi potrošnje njegov pristop ni brez problemov. Kot smo še posebej že poudarili, v Bourdieujevem delu "struktura" pretirano omejuje "delovanje" tako, da se potrošnik zdi kot preveč pasiven.

Zadnji pristop k analizi potrošnje, o katerem želimo govoriti, je poskus preseči pesimizem teze proizvodnje potrošnje in objektivistične tendence znotraj analize o potrošnji kot družbeni diferenciaciji. Ta "tretja pot" svojo energijo osredotoča na raziskovanje (najpogosteje, vendar ne izključno, z opazovanjem ljudi "v akciji", z uporabo t.i. "etnografske" metode) tega, kaj posamezniki in skupine počnejo iz in z objekti, ki jih konzumirajo. Z drugimi besedami, omenjeni pristop poskuša analizirati kako objekti postanejo smiselni v procesu njihove potrošnje.

Obnašanje potrošnika ne obravnava kot preprost izraz volje proizvajalca ali kot rezultat že obstoječih in očitno nespremenljivih družbenih razlik, potrošnjo lahko, kot pravi Michel de Certeau (1984), razumemo kot "proizvodnjo" samo po sebi.

Certeau opisuje potrošnja kot produktivno aktivnost, saj ne pusti nedotaknjeno ne vpleteno osebo ne objekt(e) ne sfero proizvodnje. Meni, da pomeni, ki se vežejo ali so vkodirani v objekt, v dejanju njihove začetne proizvodnje niso nikoli avtomatično vpleteni v psihično življenje tistih, ki so jim namenjeni. Pomene ustvarjajo tudi potrošniki skozi uporabo objektov v praksi vsakdnjega življenja. Medtem ko so uporabljeni "elementi" lahko določeni v sferi proizvodnje, pa načine uporabe teh elementov (s kakšnimi cilji in kakšnimi učinki) ni mogoče kar tako vnaprej določiti.

Kljub velikim naporom v proizvodnem procesu (npr. preko uporabe designa, oglaševanja in marketinga za dane proizvode), da bi ustvarili trge, pa so dobički vedno odvisni od sposobnosti proizvajalcev interpretirati spremembe v pomenu, ki so jim izdelki podvrženi, ko jih konzumirajo. Znotraj takega pogleda proizvodnja in potrošnja nista popolnoma ločeni področji, temveč se medsebojno vzpostavljata. Kar se zgodi izdelku v potrošnji, učinkuje na proizvajalce in tako dalje v neskočnem krogu *komodifikacije* - kjer proizvajalci izdelajo nove produkte ali različice starih produktov kot rezultat aktivnosti potrošnikov in *prisvajanja* (ko potrošniki dajo smisel tem produktov), kjer včasih dosežejo, da izdelek dobi nov "seznam" pomenov, ki na nek način vplivajo na proizvodnjo. Pomeni, ki jih imajo izdelki, se tako konstruirajo v procesu *dialoga* (čeprav redko enakovrednega v smislu odnosov moči) med proizvodnjo in potrošnjo.

Eden prvih poskusov artikuliranja razkoraka med živeto prakso potrošnje določenih družbenih skupin in načrti ter programi močnih institucij, lahko najdemo v delih, znanih kot "analiza subkulture". Osredotočenje na "subkulturne svete" predvsem bele, moške, delavske mlade populacije, študije sociologov, kot sta npr. Paul Willis (1978) in Dick Hebdige (1979), poudarjajo načine, kako subkulturne skupine (npr. rokerji, teddy - boysi in punkerji) uporabljajo potrošno blago kot označevalce v aktivnem procesu konstruiranja "opozicijskih" identitet (glej Uvod v *Mackay*, ur., 1997). S svojim simbolnim delom "potrošnje" materialne kulture so te skupine prevedle potrošniške objekte iz "odtujljivega" (zaradi povezave s kapitalistično proizvodnjo) v "neodtujljivo", iz očitnega simbola odtujitve (odtujitev pri delu) do artefakta, ki simbolizira identiteto in "pripadnost" (kot del kulture te skupine). Potrošne prakse so zato ključni elementi v proizvodnji "neodtujljivega" sveta kjer so objekti čvrsto integrirani v razvoj določenih družbenih odnosov in skupinske identitete. Punk kultura si je na primer prisvajala "banalne" vsakdanje predmete kot so varnostne zaponke ipd., ko jih je prevedla v objekte za osebno okraševanje in razkazovanje. S tem je izrazila svoj uporabniški čut za identiteto v odnosu do konvencij dominantne družbe in njenih vrednot. Tako so "subkulturne" študije trdile, da potrošnja ni pasiven, temveč aktiven proces, ki vključuje označevalno prakso, ki uporabi "polisemično kvaliteto dobrin" (t.j. možnost, da se na njih veže več različnih pomenov) kot znakov.

Nedavno so implikacije te oblike subkulturne analize razvili v pogledu na sodobno potrošno kulturo kot zavestne kritike tradicionalnih reprezentacij "množične kulture". Ta pristop meni, da je ogromen izbruh vrst blaga, ki je na voljo za potrošnja v modernih zahodnih družbah, vodil k oblikovanju življenjskih stilov, ki naj bi jih potrošniki živeli. Vedno bolj velja, da so potrošniki zavestni "kulturni

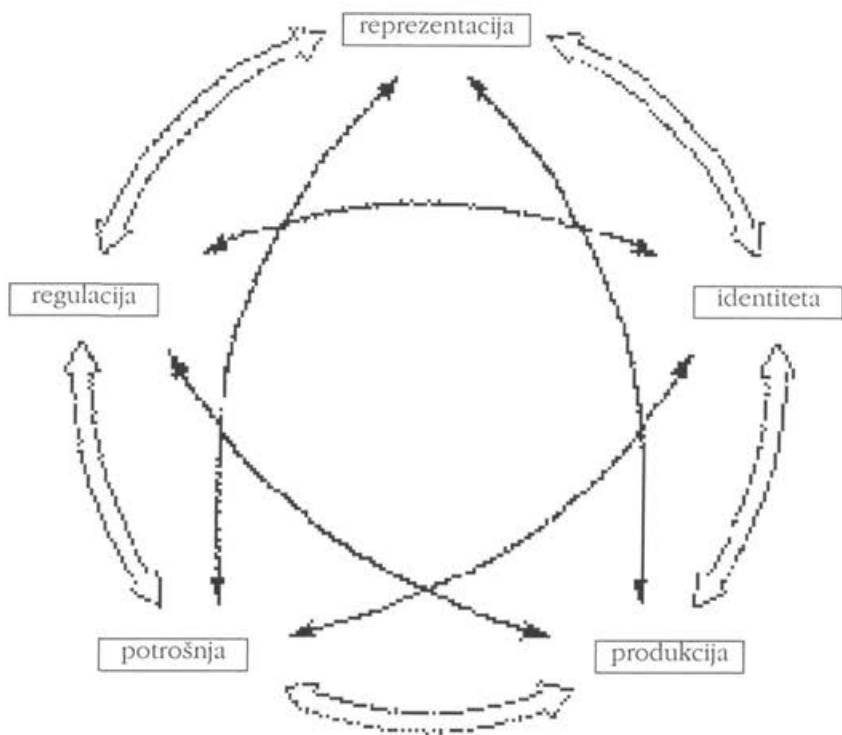
strokovnjaki", ki jim njihovo podrobno znanje o potrošni kulturi omogoča večjo svobodo, da uporabljajo dobrine, da bi postali to, kar želijo. V poigravanju z vrsto potrošniških izdelkov, ki so na voljo, naj bi si potrošniki oblikovali identitete preko svojih potrošnih praks, ki spreobračajo ali prestopajo uveljavljene družbene razlike ter se upirajo preprostemu uvrščanju. (Chambers, 1985; Fiske, 1989 a,b)

Tako "subkulturalna analiza" kot novejša teza o "ugodju potrošnje", sta znatno presegle tako "strukturnalni pesimizem" kritike množične kulture kot tudi tiste teorije, ki konceptualizirajo potrošnjo preprosto le skozi perspektivo družbene diferenciacije. Odlikuje ju vztrajanje pri obravnavi družbenih subjektov kot aktivnih akterjev, ki igrajo odločilno vlogo pri oblikovanju svojih lastnih identitet preko potrošnje ter opozarjata, kako lahko *brikolaž* (ki dobesedno pomeni aktivno zavestnega mešanje in kombinacijo raznolikih elementov, ki so na voljo) seka skozi dane družbene delitve in proizvaja nove kulturne identitete.

Vendar imata oba omenjena pristopa k potrošnji tudi interpretativne slabosti. Drži sicer, kot pravijo številni kritiki, da potrošne prakse ne morejo biti zreducirane na ogledalo proizvodnje ali izvedene iz nje - potrošniki ustvarjajo pomene skozi recepcijo, ne pa preprosto "sprejemajo" in "prebavljajo" poslana sporočila. Toda zdi se, da števile tovrstne analize konec koncev *popolnoma* ločijo potrošnje od proizvodnih sil in odnosov.

Kritiki so menili, da so s tem, ko so omenjene oblike kulturne analize rešile potrošnjo pred pesimistično kritiko množične kulture, le narobe obrnile napake prejšnjih obravnav. Namesto obravnavanja potrošnikovega obnašanja izključno skozi okvir proizvodnje, te analize kažejo podobo potrošniških praks kot po sebi demokratičnih in implicitno "subverzivnih". Judith Williamson (1986) je dejala, da očitni populizem teze "ugodja potrošnje" vodi k virtualni opustitvi kakršnekoli oblike kritičnega preučevanja. Celotno obnašanje potrošnika postane obarvano z romantičnim sijajem kreativnosti (pristop, ki ga je sociolog David Morley, 1992 poimenoval "Don't worry, be happy" pristop), kjer ni prostora za vprašanja o relativni moči med proizvajalci in potrošniki, o zelo različnih zmožnostih, ki so na voljo ljudem pri dostopu do potrošniških izdelkov in uslug ali za vprašanja o omejitvah, ki raznoliko delujejo na zmožnost posameznikov ali skupin, da objektu pri- dajo pomen, ki je radikalno drugačen od pomena, ki ga je vkodiral proizvajalec.

Slika 1: Kulturni krogotok

- Adorno, T. W. 1991. *The Culture Industry: selected essays on mass culture* (ur. J. M. Bernstein). Verso. London.
- Baudrillard, J. 1988. *Selected Writings*. Polity Press. Cambridge.
- Bloom, A. 1989. *The Closing of American Mind*. Penguin. Harmondsworth.
- Bourdieu, P. 1984. *Distinction*. Routledge. London.
- De Certau, M. 1984. *The Practice of Everyday Life*. University of California Press. London.
- Fiske, J. 1989a. *Understanding Popular Culture*. Unwin Hyman. London.
- Fiske, J. 1989b. *Reading the Popular*. Unwin Hyman. London.
- Foucault, M. 1982. *The subject and the power*. V Dreyfus, H. L. in Robinson, P. (ur.), Michel Foucault: beyond structuralism and hermeneutics. Harvester Press. Brighton.
- Hebdige, D. 1979. *Subculture: the meaning of style*. Methuen. London.
- Horkheimer, M. in Adorno, T. W. 1979. (1. izd. 1947) *Dialectic of Enlightenment*. Verso. London.
- Mackay, H. 1997. *Consumption and Everyday Life*. Sage. London.
- Marcuse, H. 1964. *One Dimensional Man*. Routledge. London.
- Miller, D. 1987. *Material Culture and Mass Consumption*. Blackwell. Oxford.
- Mills, C. W. 1965. *Elita oblasti*. Državna založba Slovenije. Ljubljana. (Angleška izdaja: 1951. *White Collar*. Oxford University Press. Oxford.
- Morley, D. 1994. *Television, Audiences and Cultural Studies*. Routledge. London.
- Veblen, T. 1957 (1. izd. 1899). *The Theory of Leisure Class*. George Allen and Unwin. London.
- Williams, R. 1961. *The Long Revolution*. Penguin. Harmondsworth.
- Williams, R. 1983. *Towards 2000*. The Hogarth Press. London.
- Williamson, J. 1986. *The problems of being popular*. *New Socialist*, 41, 14-15.
- Willis, P. 1978. *Profane Culture*. Routledge. London.
- Woodward K. (ur.) 1997. *Identity and Difference*. Sage. London.

Prevedla: Irena Naglič

² Op. prev.: v primeru, da ni slovenskega prevoda navedenega dela, seznam literature povzemamo po angleškem izvirniku, ki navaja angleške izdaje posameznih del. Nekaj navedenih del obstaja tudi v srbskem, bosanskem ali hrvaškem prevodu (npr. A. Bloom, D. Hebdige, M. Horkheimer in T. W. Adorno, H. Marcuse in T. Veblen), M. De Certau, Foucault, Baudrillard ali Bourdieu pa so seveda v izvirniku v francoščini.

Douglas F. CHALLENGER¹

DURKHEIM, KOMUNITARIZEM IN POSTMODERNIZEM

Članek poskuša kar najbolje najti vire, ki jih klasična grška moralna in politična filozofija nudita modernim družboslovcem pri ponovnem premišljanju liberalizma in moderne družbene teorije. Z iskanjem virov za teoretiziranje o družbi in premišljevanje o naravi družboslovne znanosti pri antičnih Grkih, članek nadaljuje z vprašanji, ki so navdahnili Erica Voegelina, Lea Straussa in Sheldona Wolina pred več kot četrto stoletja². Problemi, ki so jih ti misleci postavljali moderni družboslovni znanosti, še vedno razvnamajo razprave. Vedno bolj se družboslovci vračajo h koreninam družboslovne znanosti iščoč odgovor na vsebolj razširjeno krizo relevance³. Ta članek ubira podobno pot iskanja kritičnih stališč moderne socialne in politične teorije z vračanjem k spisom Emila Durkheima in Aristotela z namenom preučevanja filozofskih korenin sociologije in politične znanosti.

Misleci, ki so iskali skupne točke med klasično filozofijo in moderno družbeno teorijo, so imeli vedno probleme z razcepjenostjo med znanostjo in moralo, dejstvi in vrednotami v moderni intelektualni kulturi. Voegelin, Strauss in Wolin pa tudi sodobni družboslovci kot Robert Bellah, Alasdair MacIntyre, Jürgen Habermas ter Hans-Georg Gadamer so prepričani, da je ločitev etičnih vprašanj in znanosti v veliki meri razlog za krizo relevance, ki jo družboslovna znanost danes doživlja. Rezultat pozitivističnega diktata dvajsetega stoletja je znanost o družbi, ki je oropana pomembnih dosežkov, ter družb, ki jih pesti pomanjkanje pomoči, ki bi jo lahko nudila znanost, ki se ukvarja z normativnimi vprašanji.

Sodobni kritiki pozitivistične družboslovne znanosti iščejo načine delovanja družbene znanosti, ki bi bili povezani z etiko. Takšna povezava je bila vedno značilna za marksistične in neomarksistične tradicije (kot je kritična teorija) v družboslovni znanosti. Toda za tiste, ki ne sprejemajo filozofije zgodovine ali utopičnih dimenzij pravovernega marksizma, ostaja izziv prenavljanja dominantnejših teoretičnih in metateoretičnih pristopov moderne družboslovne znanosti. Postavitev teorije družbe, ki se razlikuje od marksističnih in neomarksističnih pristopov, a je

¹ Douglas F. Challenger je profesor sociologije na Franklin Pierce Collegeu v New Hampshireu, ZDA. V šolskem letu 1996/97 je bil gostujoči Fulbrightov profesor na Fakulteti za družbene vede, Ljubljana.

² Eric Voegelin. 1952. *The New Science of Politics: An Introduction*. Chicago: University of Chicago Press. Leo Strauss. 1953. *Natural Right and History*. Chicago: University of Chicago Press. Sheldon Wolin. 1960. *Politics and Vision: Continuity and Innovation in Western Political Thought*. Boston: Little, Brown.

³ Glej George E. McCarthy. 1990. *Marx and the Ancients: Classical Ethics, Social Justice, and Nineteenth-Century Political Economy*. Lanham, Md: Rowman & Littlefield kot tudi zvezek, ki ga je on uređil *Marx and Aristotle: Nineteenth-Century German Social Theory and Classical Antiquity*. Lanham, Md: Rowman & Littlefield, 1992. Glej tudi knjigo Irving M. Zeitlina. 1993. *Plato's Vision: The Classical Origins of Social and Political Thought*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.

prav tako kritična, postavitev, ki ne zapade v opravičevanja statusa quo, ki je bilo značilno za funkcionalistično šolo, je intelektualni izziv za družboslovce danes. To je tudi izhodišče tega članka, pomeni pa tudi osnovo Durkheimove družboslovne misli⁴. Eno od pomembnejših dejstev, ki bo postalo očitno kot rezultat preučevanja Durkheima skozi optiko Aristotelove filozofije je, da Durkheimova verzija sociologije združuje družboslovno analizo z etičnimi preučevanji. To je prvi razlog zaradi katerega je Durkheimova sociologija, dojeta kot znanost morale, še vedno relevantna za dandanašnje probleme.

Moje soočanje Durkheima z Aristotelom osvetljuje drugi nabor sodobnih problemov, ki želijo povezati znanstveno in etično preučevanje. V zadnjih letih je bilo veliko filozofov kritičnih do liberalno etične in politične teorije, Aristotel pa se je izkazal kot rešitelj. To so mnogi poimenovali komunitarna kritika, pozneje pa tudi zagovor liberalizma. Poskus reševanja bolezni liberalizma in modernosti je spočel "neoaristotelski" obrat v filozofski etiki in družbeni teoriji⁵. Deli, ki sta najbolj spodbudili ta obrat, sta knjigi Alasdaira MacIntyreja *After Virtue* ter Roberta N. Bellaha in ostalih *Habits of the Heart*⁶. Obe trdita, da so glavne teoretične postavke moderne družboslovne znanosti filozofsko, etično in znanstveno neprimerne.

Ti deli navajata, da je ena od posledic etično nevtralne družboslovne znanosti (v Ameriki in posledično povsod tam, kjer so sprejeli liberalizem in moderno družboslovno znanost) družba, ki ji vedno bolj primanjkuje racionalnih poti za doseganje moralnega dogovora ali pa predstav o možnosti popolnega človeškega razvoja znotraj skupnosti. Trdita, da poudarek liberalnih družb na individualnih pravicah povzroča globok družbeni razkol in je družbeno škodljiv. Pisci obeh del menijo, da je naše sedanje družbeno in intelektualno okolje kombinacija brezvrednostne, tehnokratske družboslovne znanosti in moralnih teorij, ki povečujejo individualno samozadovoljstvo. Takšno stanje ne omogoča razumevanja družbene narave človeškega stanja niti občutka moralne odgovornosti, ki bi ga drugačne okoliščine lahko prinesle v naša družbena dejanja.

Omenjeni avtorji verjamejo, da je rezultat tekega stanja malodane kritična situacija. Moderna družboslovna teorija kot tudi moralni diskurz sta v krizi in mi smo moralno in konceptualno zmedeni. Pluralizem, kot navajajo ti misleci, vodi v

⁴ Strinjam se z oceno Sijepana G. Mestrovica, da bo potrebno mnogo dela za osvoboditev Durkheima izpod njegovih funkcionalističnih interpretov. Glej njegovi deli *Emile Durkheim and the Reformation of Sociology*, 2nd Ed. Lanham, Md.: Rowman&Littlefield, 1994. in *Durkheim and Postmodern Culture*. New York: Aldine de Gruyter, 1992. Mestrovicova zadnja dela so nam veliko pomagala razumeti Durkheimovo misel znotraj njegovega fin de siecle intelektualnega konteksta. Glej tudi Mestrovicovo *The Coming Fin de Siecle: An application of Durkheim's sociology to modernity and postmodernism*. New York: Routledge, 1991. Zdi se, da sta se morala tako Ernest Wallwork kot Steven Lukes osvoboditi vpliva Parsonsove funkcionalistične interpretacije Durkheima, da bi lahko naredila lastne komentarje.

⁵ Glej John R. Wallach, 1992. *Contemporary Aristotelianism*. *Political Theory*, 20, str. 613-41.

⁶ MacIntyre, Alasdair. 1981. *After Virtue*. Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press. Glej tudi njegovo *Whose Justice? Which Rationality?* Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 1988. Robert N. Bellah et al. 1985. *Habits of the Heart*. Berkeley: University of California Press. Glej tudi Robert N. Bellah et al. 1991. *The Good Society*. New York: Alfred A. Knopf. Ostali pomembni komunitarni pisci, ki delajo na področju filozofske etike, so Stanley Hauerwas, Michael Sandel, Charles Taylor, Michael Waltzer in Ernest Wallwork.

zmedenost, individualizem pa je začel podpirati upadanje solidarnosti in zadovoljstva med člani liberalnih družb (Stout 1988, 1-3). Še več. Komentator Mark S. Cladis je nedavno dejal, da oni (misleci, op.p.) trdijo, da so liberalne družbene in moralne teorije "zgrajene na iluzornem prepričanju razsvetljenstva o utilitarnosti ali nadzgodovinskem razumu ter so zato, posledično, moderne liberalne družbe, ali vsaj njihovi filozofski temelji, obsojeni na propad." (Cladis 1992, 3) Drugi bi dodali, da bo propad liberalnih družb prišel zato, ker moderne družboslovne in normativne teorije niso pravilno dojele niti reflektirale v družbeno prakso in institucije, ki slonijo na njih, družbene narave človeškega stanja.⁷

Mnoge komunitariste, ki so razmišljali o problemih modernosti na podoben način, je pot privedla do izbire, ki si jo je MacIntyre postavil v *After Virtue* - Nietzsche ali Aristotel? Podobno kot MacIntyre so mnogi komunitaristi zavrnilo toge, nadzgodovinske racionalne temelje na katerih so razsvetlenski misleci branili liberalizem. Namesto tega so si izbrali aristotelovsko ali kakšno drugo tradicijo, ki Aristotelu veliko dolguje. Gre za pristop k razumevanju družbene znanosti kot oblike etične raziskave. Predlagajo tudi Aristotelov nabor vrlin kot okvir, znotraj katerega bi morali ponovno premisliti etične ideale liberalizma in družbenih praktik modernih družb. Bellah in njegovi kolegi so, na primer, spomnili Američane na njihove pretekle biblične in civilne republikanske tradicije z namenom poglobljanja vrednotenja in zavezanosti njihovi moralni skupnosti. Z njihovega gledišča je ideja dobrega definirana s tradicijami in družbenimi dejanji, kar predstavlja bazo racionalno moralnemu utemeljevanju.⁸ (Wallach 1992, 625). Komunitaristi vidijo edino alternativo temu pristopu v sprejetju Nietzschejeve kritike moralnosti - namreč, da morala ni nič drugega kot izraz osebnega interesa in volje do moči. Posledično to pomeni, da ne obstaja druga možnost kot sprejetje nocije Maxa Webera, da sta družboslovna znanost in moralna raziskava nespravljivi podjetji.⁹ (MacIntyre 1981) Komunitaristi verjamejo, da če bi sledili nietzschejevsko-webrovski poti, bi na koncu pristali na etičnih in filozofskih pozicijah, ki so emocionalne, skeptične, nihilistične in relativistične, kar je pokazal primer mnogih postmodernih mislecev.

Komunitaristični pristop k ponovnem premišljanju liberalizma veliko dolguje Aristotelu in, kot so mnogi sedaj spoznali, Durkheimu.¹⁰ Komunitaristični pisci so črpali od enega ali drugega, nikoli pa od obeh, kar je rodilo zanimivo vprašanje podobnosti Durkheimove različice sociologije z Aristotelovo družbeno mislijo. Ta članek združuje oba misleca in kaže, da so mnoge Aristotelove ideje bile prede-

⁷ Robert N. Bellah et al., *Habits of the Heart in The Good Society. Glavne vrste liberalne družbene teorije, kateri komunitaristi misleci ugovarjajo, so predstavljene v knjigi Johna Rawlsa. 1971. A Theory of Justice. Cambridge Mass.: Harvard University Press in v knjigi Roberta Nozicka. 1974. Anarchy, State, and Utopia. New York: Basic Books.*

⁸ Tudi Jeffrey Stout je impresivno predstavil in razširil posledice MacIntyrejevega nabora družbenih praktik v njegovi *Ethics After Babel*, str. 267-76.

⁹ Za Webrov pogled na vlogo znanosti in stvari, ki so v svojem bistvu etične narave, glej njegov slaven esej *Znanost kot poklic*.

¹⁰ Dve nedavni izjemi na to posplošitev sta knjigi Dereka L. Phillipsa. 1993. *Looking Backward: A Critical Appraisal of Communitarian Thought. Princeton, N.J.: Princeton University Press.* in delo Marka S. Cladisa (1992).

lane in preformulirane v Durkheimovem delu. Ker med obema obstaja takšna intelektualna povezava, ni čudno, da so se sodobni kritiki modernega liberalizma v svojih pisanjih zatekali k obema mislecema. Trdim, da je potrebna podrobna primerjalna analiza Durkheima in Aristotela, če hočemo pokazati na stične točke in na razlike v njihovih mislih. In ta esej je namenjen ravno temu. Želi pa tudi pokazati njune misli v naših sodobnih skrbih o moralnih in filozofskih pomankljivostih liberalizma in sodobne družbene teorije, kot jih izražajo komunitaristi.

Ena od najpomembnejših točk primerjave med družbeno teorijo Aristotela in Durkheima in sodobnih komunitarističnih piscev se vrti okoli različnega razumevanja osnove družbene eksistence. Namesto liberalne in utilitarne nocije, ki pravi, da je zavedajoč, racionalen posameznik izvor družbenega življenja, komunitarni pisci, tako kot tudi Durkheim (sledječ Aristotela) poudarjajo nasprotno stališče - da so človeška bitja predvsem družbena bitja. Če liberalci vidijo družbeni vidik človeškega življenja zakoreninjen v zavestni izbiri posameznikov, ga komunitaristična misel najde v našem nagnjenju k druženju. Tradicije in družbene prakse, ki so posledica tega človeškega nagnjenja, so tako vzrok kot posledica našega družbenega bitja. Gledano tako, je družbeno življenje zakoreninjeno v navadah in konvencijah. Durkheim in njegov grški prednik pa gresta v svojih teorijah o izvoru družbenega življenja še korak dlje. Podobno kot komunitaristi zavračata liberalno in utilitarno videnje, ki postavlja izvor družbenega življenja v zavestno izbiro posameznikov. Še več. Pravita, da so človeške navade in tradicije izvor vsakega posameznega družbenega obstoja, znotraj katerega se nahaja vsak od nas. Stališče celo radikalizirata tezo, da smo ljudje samo zaradi naših stikov z drugimi ljudmi. Zagovarjata, da izvor družbe ni zakoreninjen v izbiri ali konvenciji, ampak v *naravi*. Z definiranjem posameznika kot nujno družbenega bitja in razumevanjem družbenosti kot dela narave, nas Durkheim in Aristotel vodita v drugačno postavitev družbene in moralne teorije, kot pa jo predstavljajo liberalni in celo mnogi komunitaristični pisci.¹¹

Aristotel pravi, da smo družbeni, ker ne moremo zadovoljiti naših najglobljih hrepenenj niti imeti v popolnosti izpolnjenega življenja brez prijateljstva in brez sodelovanja v politični skupnosti. Tako za Aristotela kot za Durkheima velja, da se delovanje človeškega bitja ne more ločiti od *dobrega* delovanja, za oba misleca pa to pomeni biti srečen. Aristotel v prvi knjigi Nikomahove etike opiše srečo ali *eudamónio* kot najvišji cilj ali *telos* človeškega obstoja.

Pri tem Durkheim ponovno sledi Aristotelu, saj pokaže, da ima sreča določeno obliko in vsebino. Oba verjameta, da je sreča rezultat zmernega dejanja. To je tudi tisto, kar Aristotel imenuje vrlina - dejanje, ki se izogiba skrajnostim pretiravanja ali

¹¹ Vredno je spomniti, da se Aristotelova in Durkheimova koncepcija družbene narave človeškega stanja lepo ujemata s sodobnimi feminističnimi nocijami *sebstva* in *moralnosti*, ki so relacijska in vsebinska. Glej delo Carol Gilligan. 1982. *In a Different Voice*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. Virginia Held. 1993. *Feminist Morality: Transforming Culture, Society and Politics*. Chicago: Chicago University Press. Durkheim in Aristotel se po mojem mnenju razlikujeta na enak način od feministk in komunitaristov. Njuna stališča namreč vsebujejo eksistencialistično komponento, čemur pa se moderne feministke izogibajo.

pomanjkanja. To videnje sreče služi kot osnova za teorijo normalnega in patološkega v človeških zadevah.

Na tej osnovi Aristotel in Durkheim povežeta etično raziskavo z družboslovno znanstveno analizo, oba iščeta kaj je dobro življenje za človeško bitje ter se posledično vprašata, kako je to mogoče narediti. Oba prideta do odgovora, da je to mogoče le sredi družbenega okolja, ki pomaga zagotavljati pogoje v katerih bodo ljudje nagnjeni h krepstnemu življenju. Vzpostavitev takšnega družbenega okolja pa je povezana z oblikovanjem zakonov in izobraževalnega sistema, ki pomagajo pri članih družbe razvijati vrline ter vzpostavljajo družbene in ekonomske prakse, ki so pravične. Za Durkheima je človeško delovanje povezano s tistimi značilnostmi, ki delajo ljudi družbena bitja in kulturne producente. Družbena narava pa nakazuje možnosti človeških bitij, da delujejo na načine, ki jih je Aristotel opisal kot konstitutivno vrlino.

Durkheimova različica sociologije je veliko bližje Aristotelovi filozofski družboslovni znanosti kot sodobnemu funkcionalizmu, ki se izogiba eksistencialističnih definicij človeške narave. Moderni funkcionalizem je del pozitivističnega programa za vzpostavitev brezvrednotne družboslovne znanosti, ki hoče ločitev funkcionalne oblike od normativne ter "je" od "naj bi" v družboslovnem raziskovanju. Čeprav je Durkheim pogosto označen kot utemeljitelj modernega funkcionalizma (v mnogih stvareh so njegove ideje bile zelo plodne za to perspektivo), ga ni mogoče razumeti kot predhodnika poskusa ločevanja etične raziskave od družboslovne znanosti. Rečemo lahko celo nasprotno, iskal je različico družboslovne znanosti, ki razlikuje med obema, vendar ju ne ločuje.

Moje branje Durkheima se ne ustavi tu, ampak se nadaljuje z ukvarjanjem s celo vrsto problemov, ki presegaajo tiste, ki jih postavljajo komunitaristi o družbeni etiki in racionalnosti liberalizma. Gre za probleme, ki so združeni v kritiki moderne kulture kot jo ponujajo postmodernisti. Podobno kot komunitaristični misleci so tudi postmodernisti kritični do modernega liberalizma za katerega predvidevajo, da je dedič razsvetljenstva. Zavračajo nagnjenost moderne družboslovne znanosti k označevanju same sebe kot vrednostno nevtralnega generatorja objektivnega znanja. Njihova kritika je veliko širša kot kritika komunitaristov. Sodbe postmodernistov o sodobnosti so razširjene na vse kulturne proizvode - liberalno demokratične politične institucije, sodobno literaturo in umetnost, sodobno znanost ter moderne nocije razuma in racionalnosti. Pravzaprav je kritični in dekonstruktivistični napor usmerjen v vsak kulturni fenomen, pri katerem je mogoče razbrati kakršno koli povezavo s fundamentalističnimi težnjami razsvetljenstva ali zahodne intelektualne tradicije nasploh. Postmodernizma v smislu intelektualnega razvoja ne gre imeti za še eno novo paradigmo ali akademsko modo. Gre bolj za radikalno novo gibanje, ki stremi k popolni rekonceptualizaciji občutenja in pojasnjevanja sveta okoli nas.

Čeprav so ga razvili francoski poststrukturalistični pisci v začetku šestdesetih let, z njim pa nadaljevali in ga poglobljali v zadnjih letih misleci kot so Lacan, Foucault, Barthes, Deluze, Derrida, Baudrillard, Lyotard in ostali, je postmodernizem glavni intelektualni impetus dobil v misli nemških filozofov Friedricha Nietzscheja in, v manjši meri, Martina Heideggra. Najtežji del problema filozofije

postmodernosti, izhajajoč iz Nietzschejevega dela, je posledica resnega obravnavanja filozofskega nihilizma.¹² Moj interes za postmodernizem pa izhaja predvsem iz dejstva, da predstavlja verzijo relativizma, ki se v svoji najbolj radikalni formulaciji konča v zaobljubi nihilizmu.¹³

Kot srce tega intelektualnega gibanja lahko označimo težnjo po dekonstrukciji vsakršnih poskusov ustvariti temelje znanja ali resnic, ki bi temeljili zgolj na vnaprej danih načelih, za katera se predvideva, da so resnična več kot zgolj iz prepričanja ali nepreverjene prakse. Postmodernisti pravijo, da je fundacionalizem nagnjenje, ki je globoko zasidrano v zahodnih načinih videnja, vedenja in reprezentiranja, izhaja pa iz zahodnih metafizičnih in religioznih tradicij. Razsvetljenstvo in filozofska podpora liberalizmu, ki je njegov produkt, sta samo dve nedavni razširitvi tega zahodnega iskanja temeljev.

Kot je pokazal Jon R. Snyder v svoji razpravi o pomembnem postmodernističnem piscu Gianniiju Vattimu, je postmodernistična kritika fundacionalizma zasidrana predvsem v tradiciji evropskega nihilizma in prvenstveno izhaja iz Nietzscheja. Snyder pravi, da to doktrino "zanima predvsem razkroj in razpad resnice v vrednoto, ki zavzame obliko človeškega prepričanja ali mnenja, ali kot pravi Nietzsche, obliko volje do moči. Kaj to pomeni, preprosto povedano, (je), ... da metafizične "resnice" enostavno izražajo subjektivne vrednote določenega posameznika ali družbene skupine, ne pa nepreobraženo, nespremenljivo bistvo tako božjega, človeškega kot naravnega sveta." (Snyder 1988, xi-xii)

Snyder nadaljuje, ko pravi, da "teorije evropskega nihilizma ni mogoče ločiti od (kar je tudi centralna tema postmodernizma) tistega, čemur danes ponavadi pravimo "filozofija razlike", katere začetnika sta Nietzsche in Heidegger. Filozofija razlike pravi, da se morajo vse razlike med resnico in neresnico, bistvom in izgledom, racionalnim in iracionalnim razkrojiti tako daleč, da končna avtoriteta ali nepremakljiva osnova za "razliko" (na primer Bog) ne obstaja več zunaj ali pred našim jezikom ter v konceptih zacementiranih v njej, na katere bi se lahko naslanjali, če bi hoteli delati razlike na popolnoma objektivni način." (Snyder 1988, xii) Vse konceptualne razlike so zato zgolj produkt človeške volje do moči, čemur lahko z drugimi besedami rečemo tudi "volja do interpretacije". Človeško nagnjenje k racionalni misli je s tega stališča po svoji naravi predvsem totalitarno. Z definiranjem razlik in razločevanjem vsiljujemo drugim skozi interpretacije svojo voljo, to pa je seveda zatiralno dejanje. Snyder opiše intelektualne zaključke filozofije razlike na naslednji način:

¹² Jon R. Snyder v svojem uvodu k prevodu knjige Gianniija Vattima. 1988. *The End of Modernity: Nihilism and Hermeneutics in Postmodern Culture*. Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, str. xi, pravi, da je pomembnost Vattimovega dela v resnem obravnavanju nihilizma, ki črpa, kot pravi Snyder, iz Nietzschejevega opisovanja evropskega nihilizma. Snyderjev uvodni esej k Vattimovi knjigi briljantno prikazuje samo srčiko postmoderne kritike in senzibilnosti, kar sem tudi uporabil v tem in naslednjih nekaj odstavkih.

¹³ Skrb, da je postmodernizem predstavlja verzijo relativizma, ki vodi v nihilizem, je glavna v nedavni kritiki postmodernizma Ernesta Gellnerja. Glej njegovo *Postmodernism, Reason, and Religion*. London: Routledge, 1992, str. 24, 71.

Redukcija resnice na vrednoto ali na "perspektivo", če uporabimo Nietzschejev izraz za "prepričanje", tudi ne more obratno voditi k odkritju nove resnice ali novega temelja za razmišljanje, kajti svet razlike je edini svet, ki obstaja. Filozofija resnice se osredotoča na razstavitev ali dekonstrukcijo vseh metafizičnih resnic-zahtev in metafizičnih sistemov logike, obenem pa sočasno zanika možnost nove resnice in novega razuma, ki bi lahko zavzel izpraznjeno mesto. Za človeštvo dvajsetega stoletja ne obstaja izhod iz sveta različnih in pogosto nasprotujočih si interpretacij. (Snyder 1988, xiii)

Kar nam ostane je dekonstrukcija kot nikoli končano dejanje, ki se ne izplača. Tako je, v kočni fazi, postmodernizem filozofija obupa (še posebej v njegovih najbolj skeptičnih formulacijah). (Rosenau 1992) Obup je zakoreninjen v zanikanju intelektualne aktivnosti kot možnega povzročitelja kakršne koli razlike v družbenih odnosih in v odkritju človeškega razuma kot maske za človeški interes in moč. Tisto, kar sledi, je izguba vsakršnega optimizma podobnega tistemu, ki je vodil liberalizem, razlagajoč, da lahko človeški razum naredi razliko v ustvarjanju znosne družbe na temeljih, ki presegajo interese in moč.

Zanimivo je dodati, da se v zadnjih letih razvija bolj pritrdilna postmodernistična pozicija, še posebej v delih anglo-ameriških neopragmatističnih filozofov in družboslovnih teoretikov.¹⁴ Čeprav se strinjajo s kritiko modernosti skeptičnih postmodernistov, imajo pritrdilni postmodernisti, kot to trdi Pauline Marie Rosenau, "več upanja in bolj optimističen pogled na postmoderno dobo. (Rosenau 1992, 15) Splošen odnos pritrdilnih postmodernistov je, kot razlaga ona, privrženost procesu. Intelektualna pozicija večine pritrdilnežev je nedogmatična, tentativna in neideološka." (Rosenau 1992, 16). Ti postmodernisti se v svojih pisanjih ne izogibajo etičnim stališčem ali se ograjujejo od argumentiranja zakaj je eno stališče boljše od drugega. Pravzaprav vidijo mnogi njihova pisanja kot osvobajajoča, njihov cilj pa v krepitvi boja za osvoboditev izpod kakršne koli nadvlade, še posebej izpod tistih oblik, ki imajo hegemonске značilnosti ter delujejo na način odrekanja manj močnim članom družb pravico do izražanja razlik in njihovega glasu.¹⁵

Celoten spekter, od zmernih do skrajnih verzij tako skeptične kot pritrdilne usmeritve, lahko razločimo na osnovi jakosti njihovega mnenja in stopnje, do katere razširjajo logiko svoje postmodernistične kritike. (Rosenau 1992, 14-15) Ne glede na to, katero usmeritev je kdo od postmodernistov sprejel, le-ti v samem središču postmoderne raziskave še vedno ostajajo zavezani dekonstrukciji fundacionalizma ter osvoboditvi jezika in misli totalitarnih operacij. Ne da bi se trudili

¹⁴ Neopragmatistična pisanja Richarda Rortyja so zelo vplivala na razvoj pritrdilne postmodernistične pozicije med anglo-ameriški misleci. Glej njegove *Philosophy and the Mirror of Nature*. 1979. Princeton: Princeton University Press; *Consequences of Pragmatism*. 1982. Minneapolis: University of Minnesota Press; *Objectivity, Relativism and Truth*. 1991. Cambridge: Cambridge University Press.

¹⁵ Za nedavni primer osvobajajočega in pritrdilnega postmodernističnega stališča, ki se navdihuje v Rortyjevih pisanjih in kontroverzah, ki jih je spodbudil med družboslovci, glej članek Stevena Seidmana. 1991. *The End of Sociological Theory: The Postmodern Hope*. *Sociological Theory*, 9, str. 131-46 in odgovore, ki sledijo v isti številki *Sociological Theory*.

narediti popolno in vsesplošno analizo postmodernizma, je vseeno dobro na hitro očrtati kar je specifičnega pri doseganju teh ciljev. V tem, kar sledi, bom povzel glavne elemente postmodernistične filozofije, kot jih je prikazala Pauline Marie Rosenau v svoji knjigi *Post-modernism and the Social Sciences* (Postmodernizem in družbene znanosti).

Postmodernizem trdi, da je spreobrnil splošno razumevanje odnosa med avtorjem, besedilom in bralcem. V tem novem odnosu je pomembnost avtorja, njegovih pomenov in namenov zmanjšana, besedilo in bralec pa postaneta bolj pomembna. Namen te spreobrnitve je rušitev privilegirane pozicije avtorja in začetek kritike avtor(itete) na splošno. Zmanjšani pomembnosti avtorja ustreza nacija, da besedila nimajo objektivne vsebine. Pomen teksta (v postmodernem načinu raziskave so vse pojavi, vsi dogodki teksti) prihaja od zunaj - bralec si sam ustvari njegovo ali njeno lastno sliko. (Rosenau 1992, 21)

S to kritiko privilegirane pozicije avtorja je povezana še ena postmoderna nacija: tradicionalno razumljen subjekt je iluzija. Postmodernizem zavrača tradicionalno idejo koherentnega subjekta z enotno in stabilno identiteto. (Rosenau 1992, 21) Zavrača tudi nacija svobodne volje kot tudi humanistično filozofijo, ki je spremljala razsvetljensko idejo o bistvenem sebstvu. Rušenje tradicionalno dojetega subjekta je povezano še z enim postmodernim prepričanjem, namreč, da je nemogoče zagovarjati strogo delitev sveta v različne subjekte in objekte. (Rosenau 1992, 42) Postmodernizem želi zabrisati meje dihotomije subjekt-objekt, ki jo je podedoval pri filozofiji razsvetljenstva. Tradicionalno gledanje na to dihotomijo je privilegiralo subjekt in vzpostavilo hierarhične odnose dominacije med človeškim subjektom in zunanjim svetom. Postmodernistično zavračanje dihotomije subjekt-objekt je imelo namen odpraviti to hierarhijo z namenom, da bi pojmovali svet v smislu neskončne prepredenosti tako človeškega kot nečloveškega.

Iz opazovanj subjekta, glede na to ali je avtor bolj skeptične ali bolj pritrtilne usmeritve, postmodernisti črpajo veliko zaključkov. Zaključek skeptikov je, da smrt subjekta in propad dualizma subjekt-objekt povzročata "pesimizem o ustreznosti človeške intervencije, človeškega načrtovanja, racionalnosti in razuma, kajti subjekt je bistven za vsako od teh." (Rosenau 1992, 47) Pritrdilni postmodernisti pa slavijo smrt modernega subjekta in pozivajo k novemu videnju sebstva kot nečesa, kar je vedno v gibanju, vseprisotno in brez močne enotne identitete. V tem novem, postmodernem kalejdoskopskem videnju sebstva, posameznik nima stalnih opornih točk v svoji identiteti, ampak se stalno spreminja glede na zahteve vedno spreminjajočega se družbenega in fizičnega okolja. Postmoderni posameznik, dojet kot prilagodljiva, sproščena in tolerantna *persona*, je za pritrtilne postmoderniste pozitivna smer razvoja. Trdijo, da je takšna preureditev bolj skromen opis človeških bitij in ima manj možnosti za avtorjevo nadvlado. Še več, postmoderni posameznik, osvobojen skrbi iskanja perspektiv pravice, je osvobojen strahu in odgovornosti, ki so težile moderni subjekt in je svoboden v radostni, čeprav anonimni eksistenci.

Naslednja pomembna dimenzija postmodernistične kritike so njihovi protiarگumentu konvencionalni zgodovini. Zgodovina ima močno zmanjšano vlogo znotraj postmoderne perspektive, podobno kot avtor in subjekt. Tradicionalna zgo-

dovinska raziskava, katere cilj je vedenje in predstavljanje preteklosti, je po mnenju postmodernistov dvomljivo podjetje. Kot pri pomenu besedila ali besedilu samem, ki ga hoče avtor, se zgodovinskih dogodkov, oseb in situacij ne da dojeti na kakršne koli bistven način. S tega stališča je preteklost besedilo, ki ga beremo zaradi naših osebnih namenov ne pa zaradi iskanja resnice o preteklih časih. S padcem preteklosti v sedanost ni mogoče za kar koli predvideti popolne prisotnosti ali odsotnosti. Nesposobnost pisanja zgodovine kot slikanja preteklosti izhaja ne samo iz postmodernega izginjanja časa in prostora, ampak tudi iz problematične narave predstavljanja kot takega.

Skeptični postmodernisti trdijo, da je reprezentiranje epistemološko goljufivo. Kritika reprezentiranja, kot jo predstavljajo skeptični postmodernisti, je radikalna - ne samo, da se sprašuje po možnostih zgodovine v tradicionalnem smislu, ampak predlaga tudi nove načine dojetja teorije, resnice in realnosti. Problem modernega reprezentiranja in z njim povezanih nocij o teoriji, resnici in realnosti je v tem, da trpijo zaradi fundacionalističnih iluzij. Povedano z drugimi besedami to pomeni, da je skupno vsem tem konceptom predvidevanje, da človeški jezik in znanje predstavljata realni svet, ki je neodvisen od naših umov. Moderna epistemologija od Descartesa naprej temelji na razlikovanju med mentalnimi stanji in zunanjim svetom.¹⁶ Besede, koncepti in teorije imajo z modernističnega stališča možnost reprezentiranja zunanjega sveta. Cilj kartezijanske znanstvene misli je iti preko zgolj prikazovanja realnosti, je osvoboditev sebe izpod subjektivnih zaprek, ki onemogočajo "čist in razločen" pogled ter določiti nesprenemljiv realen svet pod spreminjajočo se podobo realnosti. Moderna znanost (naravoslovna in družboslovna) počiva na epistemološkem temelju in začne svoj pohod k resnici in objektivnosti s predpostavko, da je reprezentiranje zunanjega sveta mogoče.

Postmodernisti nočejo imeti opravka s predpostavko, da je mogoče in zaželjeno reprezentirati svet. Verjamejo, da so naporji za to neprimerni in zavajajoči. Menijo, da je človeška aktivnost reprezentiranja arbitrarna, ker ne obstaja neposreden odnos med označenimi stvarmi in njihovimi označevalci, med zunanjim svetom in simbolnimi orodji, ki jih človeška bitja uporabljajo za reprezentiranje (zunanjega sveta, op.p.) sebi in drugim. Ker ne obstaja neposredna povezava, postmodernisti svetujejo vsesplošno zavračanje referenčnega statusa besed, podob, pomenov in simbolov. Namesto tega podpirajo antireprezentativno stališče, ki predvideva obratno epistemološko razmerje, t. j. da sta jezik in znanje zgolj simbolno v človeški subjektivnosti, bolj čustvo, želja in interes kot pa objektivno stanje stvari na svetu. Trdijo, da je nevzdržno razlikovati med človeškim raziskovalnim procesom in zunanjim svetom. Zaradi tega opuščajo kakršne koli poskus reprezentiranja objekta študije "kot zares je" neodvisno od procesa raziskave. Postmodernisti verjamejo, da realno v modernističnem smislu ne obstaja.

V postmodernistični perspektivi se reprezentiranje zlije z realnostjo; tisti, ki ve, z vedenim; subjekt z objektom. V odsotnosti takšnih epistemoloških razlikovanj se

¹⁶ Za razpravo o kartezijanski reformulaciji razuma in njegovi burni zgodovini vse do sedanosti, glej knjigo Ernesta Gellnerja. 1992. *Reason and Culture: The Historic Role of Rationality and Rationalism*. Oxford and Cambridge: Basil Blackwell.

postmodernisti zatekajo h kontekstualističnim in konstruktivističnim teorijam realnosti. (Rosenau 1992, 23) Materialistično videnje realnosti, za katero verjamejo, da je značilno za moderno epistemologijo, so zamenjali z idealistično teorijo - videanjem, da so realnost samo naše predstave, naše jezikovne konvencije. S tega stališča je vsako reprezentiranje nedoločljivo in jezikovno relativno, resnica in teorija pa nemogoči. Zaradi vsega tega postmodernisti trdijo, da je v odsotnosti resnice in dokazov, ki niso "prežeti" s teorijo, treba sprejeti različne intuitivne interpretacije in/ali opisovanja brez kriterijev za ocenjevanje superiornosti enih nad drugimi.

Z zlitjem subjekta in objekta se podre tudi standardni poskus znotraj glavnega toka različic družboslovne znanosti o izvajanju brezvrednotenega raziskovanja. Za postmoderniste je ločitev dejstev, pomenov in vrednot med potekom raziskave in produkcijo znanja nemogoča. Rečeno z drugimi besedami, postmodernisti sprejemajo, da so vrednote, normativna vprašanja, občutenja in čustva del človeške intelektualne produkcije ter jih zato ne poskušajo izločiti iz raziskovanja. Ker pa imajo vse vrednote za bolj ali manj enakopravne, se ne sprašujejo o tem, katere vrednote se bodo zlele z družboslovno znanostjo. Ne da bi iskali pomoč pri tradicionalni nociji reprezentiranja in resnice, postmodernisti (še posebej tisti bolj skeptično usmerjeni) zahtevajo popolno relativnost vseh vrednot in etičnih stališč. Rezultat tega je, da je postmodernistično stališče postalo stališče kognitivnega in etičnega relativizma.

Nekatere postmoderne razlage zgodovine in reprezentiranja niso tako radikalne, kot jih razlagajo skeptiki. Misleci bolj pritrtilnega nagnjenja poskušajo spremeniti te nocije na način, ki bi bil manj zatirajoč in prisiljujoč za naše predstave. Mnoge ne zanima toliko zavračanje zgodovine in reprezentiranja, kot zgolj relativiziranje obeh. (Rosenau 1992, 62-76) Enako bi lahko rekli za postmoderno mnenje o konceptih teorije, resnice in realnosti. Cilj bolj pritrtilnih postmodernistov je najti epistemološko stališče, ki se izogiba skrajnostim objektivizma ali relativizma. Nesreča pri tem pa je, kot so pokazali kritiki, da poskus sklenitve kompromisa med tema dvema skrajnostima pogosto pripelje tiste, ki zagovarjajo pritrtilno stališče, do sprejetja nujno nasprotujočih si pozicij. (Rosenau 1992, 115)

Ta kratek opis je, upam, razjasnil, da postmoderne preobrnitve in revizije modernega razumevanje avtorja, subjekta, zgodovine, reprezentiranja, teorije, resnice in resničnosti predstavljajo radikalno nov pogled na svet. Logika postmodernega projekta narekuje odrekanje ali vsaj bistveno revizijo moderne družboslovne znanosti kot se je razvila v dvajsetem stoletju. Še več, če bi njegov kognitivni stil sprejeli tisti na oblasti, bi to imelo široke posledice tako za naše politične institucije kot za naše vsakdanje življenje. Toda, ali je postmoderna pristop k problemom, s katerimi se srečujemo v boju s kulturno dediščino razsvetljenstva, pravilen ali celo zaželen? Menim, da ni. Namesto tega predlagam, podobno kot v primeru komunitaristične kritike liberalizma in moderne družboslovne znanosti, da nam širše razumevanje Durkheima pomaga razumeti tako logiko postmoderne kritike kot boljše iskanje filozofskih pomanjkljivosti, za katere postmodernisti trdijo, da predstavljajo osnovo intelektualnih ciljev razsvetljenstva.

Čeprav tu ne morem popolnoma razviti teze, predlagam, da Durkheimova posebna pot dojemanja miselnosti in realnosti v družbenem in evolucionem smislu predstavlja posredniško pozicijo med različnimi videnji, ki opisujejo realnost kot stalno in nespremenljivo ali pa kot nekaj v nenehnem gibanju. Posebnost Durkheimovega pristopa postane še bolj poudarjena, ko jo soočimo z Aristotelovimi in Durkheimovimi razsvetlenskimi predniki - Montesquieujem in Rousseaujem. Družbena misel Aristotela in Durkheima je globoko povezana s posebno koncepcijo narave. Kljub podobnosti njunih videnj narave sreče in družbene narave človeškega stanja, se ta videnja naslanjajo na različne koncepcije narave. Za razliko od Aristotela ima Durkheim evolutivno koncepcijo narave, ki se kaže v bolj gibkem pogledu na naravo družbe ter človeškega miselnega in moralnega obstoja.

Kljub tej dinamični dimenziji Durkheimove družbene teorije trdim, da je (Durkheim, op.p) ohranil statični element v njegovem videnju narave človeške sreče in družbenih institucij, ki jo podpirajo. Durkheim pokaže, da so družbene institucije, ki skrbijo za zmerno reguliranje obstoja, nujne za vsako družbo, če hoče le-ta dobro delovati in zagotavljati svojim članom zadovoljstvo in blaginjo. Tako lahko Durkheimovo misel, kot je nekoč predlagal Dominick LaCapra, razumemo kot sociološko reformulacijo antične ideje naravnega prava. (La Capra 1972) Povedano drugače, Durkheimova sociološka teorija (brez opiranja na nocio napredka) kaže, da se naravni in moralni red, za katera se včasih zdi, da s časom izginjata, vedno znova obnavljata z zgodovino. To pa je tudi notranja dinamika družbeno-zgodovinskega procesa.

Durkheimova stvaritev novega nabora filozofskih osnov za to teorijo družbene evolucije je bila opisana kot "neonaturalizem" in "relacijski socialni realizem" (sledec deloma Ernesta Wallworka in Harryja Alperta). To ji je omogočilo, da je razumela mnoge sedanje kritike filozofskih dilem, ki sta nam jih zapustila razsvetljenstvo in zahodna filozofska tradicija na splošno. Še več. Skozi njegovo posebno pot soočanja s temi dilemami krmari (Durkheim, op.p) med objektivizmom in relativizmom uspešneje kot postmodernisti in komunitaristi, pa naj gre za miselne ali etične zadeve.

Prevedel Jernej Pikalo

LITERATURA

- Cladis, Mark S. 1992. *A Communitarian Defense of Liberalism: Emile Durkheim and Contemporary Social Theory*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- LaCapra, Dominick. 1972. *Emile Durkheim: Sociologist and Philosopher*. Ithaca: Cornell University Press.
- MacIntyre, Alasdair. 1981. *After Virtue*. Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press.
- Rosenau, Pauline Marie. 1992. *Post-modernism and the Social Sciences*. Princeton: Princeton University Press.
- Snyder, Jon R. 1988. *The End of Modernity*. Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press.
- Stout, Jeffrey. 1988. *Ethics After Babel: The Languages of Morals and Their Discontents*. Boston: Beacon Press.
- Wallach, John R. 1992. *Contemporary Aristotelianism*. *Political Theory*, 20.

*Maca JOGAN***PREMAKLJIVI OKOVI, PREMAKLJIVE MEJE:
ŽENSKÉ, GIBLJIVOST IN DRŽAVLJANSTVO
V EVROPI**

Pod tem pomensko nedvoumno naslovom je od 8. do 12. julija 1997 na Univerzi v Coimbri na Portugalskem potekala 3. evropska konferenca feminističnega raziskovanja. Okoli 300 udeleženk (predvsem iz držav EU) je v petih dneh na tematsko specifičnih (in posameznim podrobnejšim vidikom namenjenih) sejah obravnavalo naslednje ključne teme: *ženske in migracije v Evropi; pripovedništvo in identitete; izobraževanje in družbena diskriminacija; ženske in državljanstvo; diskurzi in identitete; spremenljive strukture družine; spolnosti in telo; spremenljive strukture zaposlovanja; proučevanje žensk in feminizem; ženska gibanja in politično predstavljanje; ženske in mesto.*

Tako široko zastavljena tema je združevala udeleženke iz različnih disciplinarnih področij (od jezikoslovja, psihologije, sociologije, zgodovine, ekonomije, itd. do arhitekture), ki so s predstavitvami izsledkov najnovejšega raziskovanja pomagale oblikovati odgovore na vprašanja, kjer smo, pa tudi kam lahko gremo ali celo moramo iti (tako v raziskovanju kot v praktičnem urejanju medčloveških odnosov), če naj se postopno dosegajo cilji, ki so že (sorazmerno dolgo) znani in ki jih v svetovnih okvirih pomaga razširjati in utrjevati OZN, v evropskih pa zlasti Komisija EU in Svet Evrope.

Ker je eno telo lahko hkrati samo na enem mestu (kar je bridko spoznanje ob bogastvu možnosti za spoznavanje novosti), se moram v krajšem poročilu o tej konferenci omejiti le na prikaz nekaterih vprašanj, ki so bila obravnavana na sejah, na katerih sem lahko sodelovala. Sicer pa je mogoče na podlagi obsežnega zbornika povzetkov prispevkov, plenarnih razprav in različnih neformalnih pogovorov omeniti skupni imenovalce mnogih obravnave: *sistematično je treba povečevati občutljivost pri vseh pripadnikih družbe za vprašanja družbene neenakosti po spolu in praktično delovati*

tako, da bo vsakdanje urejanje medčloveških odnosov zagotavljalo odpravljanje drugorazrednosti in različnih prikrajšanosti ženskega spola.

Za marsikoga (ne le na Slovenskem) so te misli morebiti nepotrebne, preveč radikalne ali celo utopične. Poudariti pa je treba, da že obstajajo praktični zgledi, kako jih je mogoče celostno uresničevati s pomočjo najpomembnejše institucije družbene urejenosti - države. Ti zgledi so se že utrdili v nekaterih okoljih zunaj Evrope (posebej je treba omeniti Kanado in Novo Zelandijo), v evropskem prostoru pa zlasti v skandinavskih državah. Vprašanje neenakih možnosti glede na spol vstopa v teh okoljih iz obrobja političnega delovanja vedno bolj v glavni tok politike in to ne le na ravni globalnih splošnih ciljev in načel (npr. ženske je treba vključiti v razvoj), temveč v podrobnih urejanjih vseh področij vsakdanjega življenja. Seveda to vstopanje v "mainstreaming" ne poteka naključno in brez velikih naporov, temveč ob sistematičnih prizadevanjih vseh pomembnih nosilcev sprememb (na področjih produkcije znanj, družbenih gibanj in političnega organiziranja, državne uprave) ter z ustreznimi sredstvi. Ker je vprašanje sredstev za preoblikovanje vsakdanje prakse zelo pomembno, so iskanja na tem področju še posebej privlačna za tiste, ki skušajo premakniti meje enospolnega gospodovanja.

Eno od sredstev, ki so ga razvili v devetdesetih letih in s katerim naj bi preverjali emancipativnost državne politike, je *ocenjevanje vpliva na spola* - OVS (Gender Impact Assessment - GIA). To sredstvo, ki priteguje vedno večjo pozornost raziskovalk/cev in politikov/čark, naj bi omogočalo temeljito presojanje in vrednotenje politike z vidika spolov ter izboljševanje politike tako, da ne bi diskriminirala enega ali drugega spola. OVS naj bi - kot ex ante analiza politike - prispevalo k razkrivanju morebitnih diskriminativnih učinkov posameznih političnih ukrepov in oblikovalo predloge za njihovo zmanjševanje ali nevtraliziranje, oziroma predloge za emancipativne učinke. Ali, kot poudarja A. Woodward (z Vrije Univerziteit v Bruslju), OVS lahko v vladah sproži preobrazanje razumevanja enakosti spolov od verikalnega (npr. postavljanje posebnih mini-

strstev ali vladnih uradnikov za ženske), v *horizontalno vprašanje: torej, zagotavljati in preverjati je treba nediskriminativno, emancipativno naravnost glede spolov na prav vseh področjih političnega državnega delovanja in upravljanja.*

Kolikor je doslej znano, se je konkreten instrument OVS najprej razvil na Nizozemskem (1994) kot plod povezanega delovanja nosilk/cev feminističnega raziskovanja ter "femokratov" in ob zgledu, ki ga je nudilo ocenjevanje vpliva na okolje (ki se je v posameznih evropskih državah začelo razvijati v sedemdesetih letih, 1988 pa je EU zahtevala, da vse članice vključijo takšen instrument v svoje zakonodaje). Sredstvo, ki so ga razvili v eni državi, je za praktično rabo seveda potrebno prilagoditi posameznim družbenim okoljem, pri čemer pa se lahko izkoristijo mnoge nizozemske izkušnje (od konkretnega opredeljevanja in podrobnega merjenja spolno neenakih učinkov političnih ukrepov do vprašanja stroškov za izobraževanje administrativnega osebja in spodbujanja ter nadziranja njihovih novih zadolžitvev). Da to ni lahka naloga in da je zelo pomembna tudi mednarodna spodbuda (ter upoštevanje podobnih izkušenj od drugod - npr. Kanade), je na primeru Flandrije kot federalnega dela Belgije pokazala A. Woodward, ki je med naštevanjem praktičnih vprašanj omenila tudi dilemo: *ali je potrebno, da je državna politika glede spolov izoblikovana, predno se začno uporabljati ta podrobna merila, ali pa bi morebiti lahko samo uvajanje meril spodbujalo razvoj širše politične vizije.* (Mimogrede - to je vsekakor vprašanje, na katerega bo treba prej ali slej nedvoumno odgovoriti tudi na Slovenskem).

Nujni pogoj za spreminjanje položaja spolov in za odpravljanje drugorazrednosti žensk kot državljanek je vsekakor ozaveščanje in povečevanje občutljivosti za ta vprašanja ali pa kar opismenjevanje glede spolov. K povečevanju občutljivosti za vprašanja neenakosti po spolu lahko veliko pripomore tudi izobraževanje na vseh stopnjah, čemur so bile namenjene tri seje v okviru tretje teme (Izobraževanje in družbena diskriminacija). Na drugi seji (Ženske na univerzi) smo posebnosti položaja žensk na najvišji

stopnji izobraževanja spoznali ob treh primerih: A.M.G. de Leon (z univerze Complutense v Madridu) je obravnavala stanje v Španiji, jaz sem predstavila svoj prispevek "Akademska kariera žensk in prikrita diskriminacija: primer Slovenije", R.M.O. Leite (z univerze Minho v Bragi na Portugalskem) pa je spregovorila o spolnem (zlasti verbalnem) nasilju nad ženskami na univerzi na Portugalskem.

Kako razvejeno je področje izobraževanja, kažejo npr. lahko že navedbe glavnih tem prve seje (Spolno določeno izobraževanje in spolno določene socio-profesionalne identitete): problematizacija *sporne prakse v univerzitetnem izobraževanju na področju tehničnih ved* (na podlagi raziskave E. Erson na univerzi Umea na Švedskem), ki koreninijo v prevladujoči androcentrični kulturi (tekmovalni način dela, seksistično komuniciranje z vključenimi zastraševalnimi jezikovnimi strategijami zoper ženske, nepripravljenost akademskega osebja in študentov, da bi delovali neseksistično in nepristransko); *problematizacija reduktionističnih pojmovanj*, po katerih naj bi s formalno pravno izenačenostjo spolov že bila dosežena vsestranska enakost možnosti, s čimer pa se zamegljujejo dejansko ženskam neprijazni vzorci delovanja in se nadaljujeta spolno pristransko izobraževanje ter poklicno usmerjanje (na kar je opozorila E. Gontarczyk z univerze v Poznaniu na Poljskem, vendar se takšna pojmovanja pojavljajo povsod - neodvisno od političnega sistema); *problematizacija samih pedagoških teoretskih razlag z vključenimi moškopristranskimi pojmovanji prave vloge žensk* (npr. da je zaposlena ženska glavni dejavnik družbenega nerada); *problem preoblikovanja ženske osebnostne identitete od odvisne in uslužnostne do samostojne in neodvisne drže* (ob konkretnih izsledkih raziskave, ki jo je s pomočjo 31 biografskih intervjujev opravila K. Komulainen na univerzi v Helsinkih na Finskem).

Gotovo ni naključje, da je eno od skupnih spoznanj udeleženk te seje (po poglobljeni primerjalni razpravi), da je treba *zavreči tista pojmovanja, ki označujejo razpravljanje o diskriminaciji žensk kot zastarelo.* To spoznanje temelji na ugotovitvah, da kljub navzven vidni eroziji (v vseh evropskih

družbah) še vedno prevladuje androcen-
trizem kot samoumevna sestavina na vseh
področjih življenja in delovanja, kar se izraža
tudi v vzgoji in izobraževanju (zlasti v "skri-
tih programih"). Zato je razumljivo tudi pri-
poročilo s te seje, da je *treba v prihodnjem
podrobnem empiričnem raziskovanju raz-
krivati ključne moško producirane vrednote
znotraj rutiniziranih vzorcev vsakdanjega
dela na vseh področjih vzgoje in izobraže-
vanja; odkrivati dejanske prikrajšanosti
dekllic (žensk) v izobraževanju* (ki jih pov-
zročajo različni dejavniki, od učbenikov do
besednega in nebesednega sporazumeva-
nja); *z izsledki stalno seznanjati vse po-
membne dejavnike na področju izobra-*

ževanja, zlasti je treba opismenjevati glede
spolne neenakosti učiteljsko osebje.

Že ta kratek oris nekaterih vprašanj, s kateri-
mi se je med drugim ukvarjala Tretja evrops-
ka konferenca feminističnega raziskovanja,
lahko prepriča bralce/ke, da se je splačalo iti
v gostoljubno Coimbro. Zato naj se na tem
mestu zahvalim Rektorjevemu skladu Uni-
verze v Ljubljani, ki mi je omogočil to pot in
s tem prispeval, da tudi sama dodajam dro-
bec k ozaveščanju slovenske javnosti glede
vprašanja (ne)enakosti spolov zdaj in tu. Ali,
povedano v skladu z naslovom konference,
tudi ta zapis naj bo sprejet kot majhna spodbuda
k premikanju (pa ne "naprej" v 19. sto-
letje).

Simona ZAVRATNIK ZIMIC

Albert F. REITERER

**Kärntner Slowenen: Minderheit oder Elite?
Neuere Tendenzen der ethnischen Arbeit-
steilung.**Slovenski znanstveni inštitut, Celovec, Drava
1996, 319 strani

Pri celovski založbi Drava je lansko leto izšlo delo dr. Alberta F. Reitererja "Koroški Slovenci: manjšina ali elita? Nove tendence etnične delitve dela. Knjigo avstrijskega družboslovca je izdal Slovenski znanstveni inštitut v okviru serije Disertacije in razprave.

Reitererjeva dejavnost je vezana na širše področje družboslovja, predvsem na sociologijo in politologijo. Ključna raziskovalna področja so etničnost, "nation-building" in nacionalizem, se pa avtor loteva tudi celostno zastavljenih družboslovnih analiz. Pri obravnavi tematike Koroške in koroških Slovencev se kaže kontinuiteta v naslednjih glavnih tekstih: O ekonomskem položaju slovenske manjšine v jezikovno mešanem področju Koroške (Zur ökonomischen Situation der slowenischen Minderheit in gemischtsprachigen Gebiet Kärntens 1977), Doktor in kmet. Etnična struktura in socialna sprememba (Doktor und Bauer. Ethnische Struktur und sozialer Wandel, 1986), Upravljanje z etničnimi konflikti v Avstriji. Gradiščanska in Koroška (Ethnisches Konfliktmanagement in Österreich. Burgenland und Kärnten 1995).

V najnovejšem delu, ki ga na tem mestu predstavljam, se loteva kompleksno zastavljene analize koroškega nacionalnega vprašanja s teoretičnega in empiričnega vidika. V teoretičnem delu gre v veliki meri za prespraščevanje ustaljenih konceptov manjšinske problematike, prvenstveno vezane na sfero političnega. V empiričnem delu pa na podlagi popisnih podatkov podaja kvantitativno analizo socialne strukture slovenske manjšine na Koroškem ter njene razvojne tendence. Avtorjevo izhodiščno stališče o pojmu manjšinskosti je pojasnjeno v tezi, da pomeni manjšinskost - tako s stališča individualnega pripadnika kot s stališča določene skupine prebivalcev - predvsem real-

nost in sovpadanje dveh izkustvenih svetov, na eni strani socialnoekonomskih pogojev vsakdana in na drugi strani enakosti ali neenakosti v okviru političnih procesov. Obravnava političnih procesov in socialnoekonomskih pogojev tako zavzemata središčno mesto študije.

Uvodoma so postavljeni štirje sklopi vprašanj: 1. Kdo se je v popisu 1991 pravzaprav opredelil kot Slovenec? Na tradicionalnem prostoru se je število Slovencev zmanjšalo, medtem ko je na deželni ravni - torej s prirastkom zunaj naseljitvenega območja - videti, da je asimilacija ustavljena. 2. Kam so šli "Vindišarji", za katere avtor pravi, da jih je na nek način vendarle treba obravnavati kot Slovence. Število "Vindišarjev" se je leta 1991 zmanjšalo na eno tretjino števila iz popisa prebivalstva 1981. Tako velike razlike se seveda ne da pojasniti zgolj s smrtnostjo prebivalstva. 3. Bo pičlih 15.000 ljudi iz cele južne Koroške uspelo daljnoročno ohraniti slovensko identiteto, kulturne značilnosti in predvsem - jezik. Izpostavljen je problem znanja jezika, saj je kar nekaj ljudi, ki so jezikovno bolj kompetentni v nemščini kot v jeziku skupine, h kateri se prištevajo. Nazadnje, v 4. točki je izpostavljen problem narave avstrijskih popisov prebivalstva, v katerih številni Slovenci na južnem Koroškem niso popisno evidentni. Kot Slovenci se opredelijo pravzaprav le tisti najbolj zavedni.

Prvi del študije je posvečen položaju manjšin kot je le-ta definiran v političnem življenju. Tako so obravnavana naslednja temeljna vprašanja: 1. konceptualne pojasnitve, 2. manjšinska politika in zaščita manjšin, 3. nacionalizem ali etnični konflikt?, 4. vprašanje pripadnosti, 5. kultura, 6. manjšine - kategorizacija glede na genezo. Po prespraščevanju in ovrednotenju nekaterih temeljnih konceptov s katerimi operirajo etnične študije, avtor v drugem sklopu odpira temo "Etnične skupine v kontaktu in konflikt". Stiki med različnimi etničnimi skupinami so obstajali vedno in povsod. Niso pa vedno iz takih stikov nastale manjšine. Ovrednotenje je podano v perspektivi med tranzicijo in modernizacijo, nadalje je postavljeno vprašanje nacionalizma kot kazalca pomanjkljivega razvoja, zlasti z vidika da-

našnje vzhodne Evrope, v zaključku poglavja sledi še tematika migracij in etničnosti.

V tretjem poglavju spremljamo konkretno obravnavo avstrijskih manjšin skozi naslednje kategorije: 1. številčna moč manjšin - metodološki problem, 2. politični in pravni status, 3. zgodovinska in aktualna situacija manjšin, 4. stališče večinskega prebivalstva do manjšin. Ta del sklence v ugotovitvijo o stališčih večinskega prebivalstva do manjšinske problematike. Ugotavlja, da tudi tisti del prebivalstva, ki je resnično pozitivno naravnano do etničnih skupin, najboljše karaktizira naslednje mnenje: manjšine naj lepo v miru obstajajo, ampak naj - lepo prosimo - ne povzročajo nobenih problemov z zahtevami po specifičnih manjšinskih pravicah. Po mnenju avtorja je to precej uniformno stališče, ki sega veliko širše od avstrijskega konteksta.

Drugi del študije je v dveh poglavjih posvečen konkretni raziskavi slovenske manjšine v dvojezični južni Koroški, torej socialni resničnosti manjšinskega življenja. Posebnost knjige je slovenski prevod empiričnega dela, naslovljenega "Koroški Slovenci danes". V četrtem poglavju je analizirana socialna struktura slovenske manjšine in struktura področja nasploh.

V zadnjem poglavju spremljamo primerjavo izbranih socialnih struktur in sicer spola, starosti, zakonskega stanu, izobrazbe, vere in gospodarske strukture. Tako je s kvantitativnega vidika izvedeno testiranje teze o spontani ali naravni asimilaciji, ki je kot nekaj naravnega vezana na procese modernizacije in druge nepolitične procese. Prva analiza je bila narejena za obdobje 1971-1981, pričujoča študija pa pomeni njeno nadaljevanje in preverjanje rezultatov. Bistvena ugotovitev je, da ponovitev analize kaže enake rezultate kot pred desetletjem. Z analizo korelacij dobimo rezultat, da ni "stagnifikantnih povezav med asimilacijo, merjeno kot padec odstotnega deleža tistih, ki so (na občinski ravni) navedli slovenščino, in vrsto spremenljivk, ki bi lahko plavzibilno vplivale. To je za družboslovca dejansko moteč rezultat, saj ne pomeni nič drugega, kot da še nismo odkrili mehanizmov, preko katerih deluje struktura moči političnega sistema in na mikrosocialni ali osebni ravni končno pre-

ulada" (273-274). Obe raziskavi kažeta, da asimilacija ni enostavno mehanična posledica pozne modernizacije manjšine, ampak da jo morajo tudi še danes spodbuditi politični vzroki. Ti izhajajo iz strukturalne prednosti nemško govoreče večine kot tudi iz praksi, ki so izraz take strukturalne delitve moči.

Opravljena statistična analiza potrjuje dilemo - izpostavljeno v naslovu študije - o koroških Slovencih kot manjšini ali eliti. Indikatorji namreč nakazujejo, da je na socialnem, kulturnem in ekonomskem področju manjšina danes pustila za seboj manjšinski status, ki jo je zaznamoval kot družbeno zapostavljeno skupino. Bistven je pri tem premik Slovencev v višje socialne sloje, kar je v veliki meri pogojeno z izobraževalno dinamiko. Je pa proces pomikanja navzgor tudi proces izločevanja. Ob bežnem pregledu izobrazbene strukture, ki se je pokazala ključna spremenljivka, se utrne misel, da so se etnični Slovenci dejansko otresli manjšinskega statusa. Delež oseb z visoko izobrazbo je namreč pri obeh spolih višji kot je koroško povprečje, kar je pričakovano vpričo izobrazbene dinamike, na katero je vplivala predvsem celovška slovenska gimnazija. Vendarle gre za dvojnost, saj je pri Slovencih evidenten presežek pri visoki izobrazbi, prav tako pa je številčen sloj brez nadaljnje formalne izobrazbe. Tako je avtorjeva domneva o dveh podsegmentih koroške manjšine, ki se razlikujeta od primerljivih segmentov večinske populacije, prepričljiva in tudi statistično dokumentirana. Prvi podsegment je starejša populacija koroških Slovencev, za katero je značilen izobrazbeni deficit. Življenjska izkušnja starejših je bilo bivanje "kot manjšina", ki je bila le šibko diferencirana. V nasprotju z njimi je mlajša skupina slovenskega prebivalstva bolj izobrazena, samozavestna in jo v socialnem pogledu ni mogoče več obravnavati kot manjšino.

Drugačen je seveda njen politični položaj, kjer predstavlja jasno definirano manjšino. Na političnem področju se je tudi manj spremenilo kot na socialnem. Tendence koroške politike so še vedno manjšini sovražne, kar je razvidno predvsem na področju, kjer je simbolna vrednost precej visoka, to je na področju šolstva. Koroški položaj avtor strne

v ugotovitvi, da so koroški Slovenci še vedno čisto jasno definirana manjšina in jih kot take tudi obravnavajo. "To pa še naprej podpira asimilacijo, to se pravi, manjšini jemlje tisto pravico, ki je splošno priznana in tako malo uresničena, da namreč sama odloča o svoji prihodnosti". (276)

V zvezi z asimilacijo koroških Slovencev pa ne gre spregledati dejstva, da se je proces tanjšanja slovenskega prebivalstva v preteklosti izvajal hitro in intenzivno in da današnja počasnejša asimilacija pravzaprav ni presenetljiva, saj ni več prav veliko ljudi, ki bi se lahko asimilirali.

Stanka SETNIKAR-CANKAR

Aktualnost J. M. Keynesa

Zbornik razprav

Uredili: dr. Neven Borak, dr. Oto Norčič, dr. Davor Savin

Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana, 1996

Zbornik je bil izdan ob posvetu Ekonomske fakultete v Ljubljani ob šestdeseti obletnici izida knjige Johna Maynarda Keynesa SPLOŠNA TEORIJA ZAPOSLENOTI, OBRESTI IN DENARJA, petdeseti obletnici njegove smrti in petdeseti obletnici ustanovitve Ekonomske fakultete v Ljubljani.

Nemogoče je v kratki recenziji omeniti značilnosti vseh prispevkov. Vsekakor pa nekateri med njimi izredno sistematično in argumentirano prikazujejo aktualnost njegove teorije.

Ob izrazu "aktualnost" bi mi kdo lahko očital pristranost zaradi t.i. insiderstva. Vsem zaposlenim v javnem sektorju, kamor področje izobraževanja vsekakor spada, izobraževanje za javno upravo pa še posebej, je vsaj na prvi pogled privlačnejša stabilna politika države na področju družbenih dejavnosti kot "kruta" igra trga, ki izvaja selekcijo, sili v stalno potrjevanje in alokacijo proizvodnih virov in je obenem še nesocialna in nepravična. Pretežno financiranje področja preko proračuna zagotavlja večjo stabilnost in normalne pogoje delovanja. Se-

veda je to odvisno od absolutne in relativne višine sredstev, ki se namenjajo tem dejavnostim. V pogojih, ko ni onemogočena iniciativnost in odziv na dodatne zahteve trga oz. povpraševanja, se ta "osnovna" raven lahko celo bistveno izboljša z dohodkom, ki ga dodeljuje trg. Ali kot je vzkliknil kolega na eni od škotskih univerz, ki se ravno sedaj soočajo z enim od v zadnjih dvajsetih letih cele vrste varčevalnih programov na področju izobraževanja: "Ko bi naši politiki prebrali poleg govorov Mrs. Thatcherjeve vsaj še J. M. Keynesa, da bi tako spoznali obe plati zgodbe!"

Seveda pa individualen položaj ali interesi ne bi smeli vplivati na strokoven pogled na ugotovitve neke teorije. Še posebej, ker so avtorji prispevkov praktično brez izjeme teoretični, ki se poglobljeno opredeljujejo do posameznih ugotovitev, iščejo strokovne argumente za strinjanje ali nestrinjanje z njimi. Nobene dnevne politike ne moremo zaslediti v teh ugotovitvah, priklanjanja enemu ali drugemu lobiju, strahospoštovanja enim ali drugim avtoritetam, vključno do samega Keynesa ne. Če že sem in tja zasledimo rahlo nostalgijo po določeni teoriji, je zato naslednji prispevek toliko bolj kritičen in smel. Kljub temu, da v slovenskem prostoru ni le Ekonomska fakulteta v Ljubljani "svetišče" ekonomske znanosti, je večina avtorjev prispevkov zaposlenih ali je bilo zaposlenih ravno na tej instituciji. Vendar pa njihova mnenja le niso uniformirana in razveseljivo je, da so različna, čeprav v celoti bolj ali manj vsa naklonjena pomembnosti avtorjevega dela.

V sedanjem obdobju tranzicije v Sloveniji, ko vendarle nekoliko pojenjuje evforija po vsesplošnem "privatiziranju" vseh segmentov družbene produkcije, je izredno poučno prebrati aktualizirane poglede na teorijo, ki je sicer zagovarjala vlogo države, vendar tudi uvidila njene objektivne meje in pomanjkljivosti.

Dr. Norčič razmišlja o pomembnosti dela, o pravi "keynesianski revoluciji", ki naj bi v temeljih spremenila ekonomsko-teoretično-politične poglede in mehanizme vplivanja na gospodarske procese in odprla pot t.i. makroekonomski analizi in ekonomski politiki na novih teoretskih podlagah, dokončno

populariziranih predvsem v delih Samuelsona. V povezavi s Keynesovimi predhodnimi deli, se je jasno izoblikovalo stališče, da nekaterih ekonomskih problemov, ki se pojavljajo v razvitih kapitalističnih gospodarstvih, ne bo mogoče reševati brez neposrednega angažiranja in vloge države. Sodobni kapitalizem se je po njegovem prepričanju soočal s problemom velikanskega razkoraka med prihranki in investicijami, ki je povzročal zastoje v reprodukciji, veliko nezaposlenost, upadanje prodaje in neizkoriščene zmogljivosti v gospodarstvu. Tradicionalno razlago povezanosti med prihranki in investicijami nadomesti z drugačnim razumevanjem določanja obrestne mere in vloge državnega proračuna, s katerim ima monetarna oblast v rokah vzvod za sooblikovanje investicijskega povpraševanja, s tem pa preko javnih del in drugih oblik državnega trošenja tudi možnost vpliva na zaposlovanje in dohodek. Keynesovo teorijo so v praksi izvajali najdoslednje v ZDA, celih štiri deset let, vse do naftne krize sredi sedemdesetih, ko se pojavi stagflacija kot sočasnost in prepletенost brezposelnosti in inflacije, ki ju naprtijo predvsem neracionalni državi, ki troši prevelike količine narodnega dohodka. Teorija se je obrnila nazaj k prosti konkurenci in odločilni vlogi privatnega kapitalista-podjetnika, ki naj bo čim bolj razbremenjen prevelikih davščin, ob umirjeni rasti denarne mase in čim manjši ekonomski vlogi države, ki jo ekonomski subjekti na osnovi racionalnih pričakovanj vnaprej blokirajo. V Evropi je Velika Britanija najbolj dosledno sledila usmeritvam "antikeynesiancev" in znižala davčne obremenitve, uvajala oblike privatizacije na vseh področjih, imela strogo monetarno politiko in s tem znižala stopnjo inflacije, povzročila pa tudi visoko stopnjo nezaposlenosti in nizko stopnjo gospodarske rasti. Dr. Norčič jasno zapiše pomemben sklep, da je očitno v sodobnih razvitih gospodarstvih prisotno nekaj objektivnega, kar trdovratno ohranja in vzdržuje pomembno ekonomsko vlogo kapitalistične države. Določeni stebri keynesianske teorije so še zmeraj veljavni in dolgoročno nenadomestljivi. Kapitalistično gospodarstvo je potrebno gledati in analizirati v kontekstu zgodovinskega časa, upoštevati spremenjeni

institucionalni okvir, razredno strukturiranost družbe, konkretno tržno strukturo in nove mehanizme alokacije faktorjev in njihovih cen. Poskuša se poiskati mehanizem za odpravo največje pomanjkljivosti sodobnega kapitalizma, ki v razdelitveni fazi nenehno poraja in vzpodbuja inflacijsko prerazdeljevanje dohodka enkrat v korist delavcev drugič v korist delodajalcev.

Dr. Merhar aktualizira Keynesa v vprašanju: "Kako je z nami, ki smo v procesu tranzicije socialistične etatizacije gospodarstva v kapitalistično etatizacijo gospodarstva?" Po njegovem mnenju nas vračanje v filozofijo ekonomskega liberalizma lahko dolgoročno razočara, saj je bila ta teorija teoretično in praktično presežena že z marksizmom in s Keynesom. V svoji analizi razvoja teorije ugotovi, da se je Keynes približal Marxu, ker se je naslonil na Marxovo teoretično razmerje v družbeni reprodukciji. Enostranost teoretične rešitve, ki poudarja le družbeno povpraševanje, zanemarja pa stran ponudbe, je "Keynesovi teoriji dala kratkoročni značaj s poudarjenim inflacionističnem nabojem". Trdi, da imamo zaradi praktičnih rešitev položaj, ko imamo dovolj produkcijskih zmogljivosti, ki ostajajo neizkoriščene, ker ljudje nimajo sredstev, da bi jih koristili. V sodobnosti je namreč profitični motiv doživel modifikacije, ko nastopa le še kot eden med več motivi sodobnega gospodarjenja. Obstaja upanje, da bo z nadaljnjim razvojem teorije prišlo do neomarksiistične sinteze postkeynesianizma z marksizmom.

Dr. Savin opozarja na središčno vlogo denarja kot sredstva za ohranjanje premoženja v pogojih negotovosti v Keynesovi teoriji. Izpostavlja ključni pomen obrestne mere, s katero se lahko pojasni, zakaj so v zgodovini zabeležile hitrejšo ekonomsko rast države, ki so dolgoročno imele nizke obrestne mere. Obrestna mera namreč neposredno vpliva na hitrost obračanja denarne mase in s tem na potrebno količino denarja v obtoku. Keynes je prepričan, da investitorji primerjajo mejno učinkovitost kapitala z obrestno mero. Cambridgejski ekonomist je bil prepričan, da v času gospodarske depresije obrestne mere ne morejo pasti toliko nizko, da bi lahko spodbudile gospodarsko rast,

zato je potrebno povečati potrošnjo države in aktivirati prerazdelitveno funkcijo davčne politike.

Pri tem je pomembno Keynesovo nasprotovanje trditvi, da se zniža obseg nezaposlenosti z zniževanjem plač in mezd. Trdil je, da znižanje plač povzroča ravno nasprotno - zvečanje brezposelnosti. Če se znižajo plače, se bodo tudi cene. Zato pride do prerazdelitve dohodka od delavcev k lastnikom kapitala in imetnikom dobičkonosne aktive. Ta prerazdelitev ne deluje ugodno na potrošnjo, ker odvzema del dohodka ljudem, katerih mejna nagnjenost k potrošnji je večja in ga usmerja k ljudem, ki imajo nižjo mejno nagnjenost. Namesto da se znižajo plače, bi država morala znižati obrestno mero in povečati javno potrošnjo, ki vodi k povečanju socialnih dobrin. S tem je oporekal teoriji, ki je zanikala učinkovitost javnih investicij.

Sodobni monetarizem tem njegovim ugotovitvam ugovarja z dokazovanjem, da bo dodatni denar deloval predvsem inflacijsko. Ključna razlika med obema modeloma je v tem, da imata različna stališča do hitrosti prilagajanja delovne sile. Keynesov model predpostavlja, da ta proces prilagajanja traja zelo dolgo in je zato nujna državna intervencija. Niti v enem gospodarstvu ne more biti vloga monetarne politike v tem, da spodbuja kratkoročno rast proizvodnje, ne da bi istočasno upoštevala vpliv svojih ukrepov na inflacijo in stabilnost nacionalne valute. Posebej je to pomembno v majhnih gospodarstvih, kjer je vloga monetarne in fiskalne politike predvsem v tem, da aktivno ukrepa zoper konjunkturna nihanja. Pri tem je pomembna avtorjeva ugotovitev, da Keynesova teorija ne vztraja na absolutnem obsegu javne potrošnje kot dejavniku gospodarske rasti, temveč na relativni spremembi te potrošnje v pogojih, ko so druge oblike trošenja nezadostne, da bi zagotovile potrebno stopnjo zaposlenosti.

Dr. Jaklič opozarja na šibkosti Keynesovega dela, ki je po njegovem mnenju leže predvsem v prešibki argumentaciji kritike neoklasične teorije. Obenem pa enormno uvajanje matematičnih metod v razlago ekonomskih pojavov izredno otežuje razlago le-teh. Zdi se mu, da je šla ekonomska

teorija z uporabo preveč omejitvenih predpostavk, z izpuščanjem preveč pomembnih spremenljivk in z zanemarjanjem premnogi povezav, vendarle predaleč. Tako s primerom uravnavanja gospodarskega razvoja in rasti skuša pokazati, da večinoma države izvajajo stabilizacijsko politiko brez posebnih ambicij, da bi pospeševale tudi gospodarsko rast. Njegova analiza kaže, da tega makroekonomska politika niti ne more, ker je rast dohodka na prebivalca odvisna predvsem od produktivnosti proizvodnih dejavnikov, ne pa od akumulacije kapitala, na katero naj bi imela država neposreden vpliv.

Dr. Lah ugotavlja, da je teorija vedenja potrošnika bela lisa v postkeynesianski teoretični zgradbi, ki se je začela zapolnjevati šele v začetku tega desetletja. Keynes je zaznal nekatere dejavnike, ki omejujejo ali celo pačijo "neoklasično" popolno informiranost potrošnikov v pogojih fundamentalne negotovosti in je gledal na vedenje potrošnikov kot na proces. Na ta način je implicitno nasprotoval teoriji potrošnika znotraj neoklasične sinteze (temelječi na načelu indifferenice), ki naj bi združevala keynesiansko in marshalbiansko teorijo.

Zanimivo prikazani primeri atributivnega vedenja potrošnika so po mnenju avtorja uporabni za pojasnevanje vedenja potrošnikov ne le v razvitih gospodarstvih, ampak tudi v tranzicijskih gospodarstvih. Upoštevajoč ponavljalno in atributivno vedenje potrošnika, vključujoč še kakovost blaga, opredeli dr. Lah "polje izbire" tranzicijskega potrošnika. Prednost postkeynesianske teorije vedenja potrošnika pa je njena "odprtost" za nadgrajevanje, zlasti s prispevki marketinških avtorjev.

Dr. Sušjan izpostavlja kot ključno postkeynesiansko izhodišče, da je ekonomija razvojni proces, v katerem imajo človeška pričakovanja glede negotove in nenapovedljive prihodnosti neizogibne in pomembne učinke na ekonomske rezultate. S tem opozarja na zamenjevanje negotovosti s tveganjem, ko naj bi bila negotovost obvladljiva z verjetnostnim računom, in na podcenjevanje dejavnikov, kot so dvom, negotovost, upanje in strah. Doseganje polnozaposlitvene ravni agregatnega povpraševanja omejujejo psi-

hološki in z negotovostjo povezani dejavniki, kot so pričakovanja glede donosnosti, nagnjenost k potrošnji, varčevanju itd. Zato je obseg zaposlenosti odvisen od pričakovanih stroškov in pogojev povpraševanja v prihodnjem obdobju. Za ekonomsko dinamiko je najbolj pomembno spreminjanje pričakovanj, ki se pri kratkoročnih pričakovanih spreminjajo postopoma in se stalno prilagajajo. Pri oblikovanju dolgoročnih pričakovanj pa ima pomembno vlogo zaupanje, preko katerega se izraža stabilnost gospodarskih razmer, pa tudi doslednost in celovitost ekonomske politike. Stabilnost investicijske potrošnje je v veliki meri funkcija poslovnega zaupanja, negativno pa nanjo vplivajo prekomerno naraščajoči stroški dela, ki v razdelitvi dohodka iztiskajo profite. V času prosperitete profitabilnost praviloma začne padati zaradi rasti mezd, ki preseže stopnjo rasti produktivnosti. Za Keynesa je stabilna splošna raven denarnih mezd, stabilizacija obrestnih mer in ugodna podjetniška klima najbolj priporočljiva politika vplivanja na investicijske odločitve.

Avtor je izpostavil Keynesovo bojazen, da z razvojem organiziranega trga kapitala (borze) lahko prevlada špekulantski motiv profesionalnih investitorjev nad podjetništvom.

Dr. Senjur prične v svoji analizi z izredno sistematično primerjavo neoklasičnega in keynesianskega modela gospodarske rasti. Aktualizira ga z vprašanjem možnosti držav v tranziciji, da konvergirajo njihova življenska raven k evropski ravni s pridružitvijo evropskim integracijskim procesom. Možnost, da bi se manj razvita država razvijala hitreje od razvitih držav je odvisna od tega, če lahko koristi tako svoje lastne razvojne možnosti kot tiste, ki so nastale v drugih bolj razvitih državah. Avtor meni, da jih v celoti ne more, ker niso vsi proizvodni dejavniki prenosljivi in posnemljivi. Ključni so izobražena, usposobljena in "učljiva" delovna sila, večje investicije zaradi uvajanja sodobne tehnologije, tuje investicije, kompatibilna socialna infrastruktura, širitev trga in izvozno povpraševanje ter povečanje pričakovanj. Makro teorijo rasti avtor nato prenese na mikro raven in opozori na nujnost upoštevanja spremenjene sektorske strukture gospodar-

stva, spremenjene strukture velikosti podjetij in spremenjene tržne strukture. Dr. Senjur meni, da je velika vloga hitro rastočih majhnih podjetij povezana predvsem z obdobjem tranzicije, nato pa bo njihov pomen manjši. Nasprotno pa naj bi velika podjetja lažje izrabljala razvojne možnosti, ki so v drugih državah.

Prispevek zaslužnega profesorja dr. Fabince izraža izredno poznavanje zgodovine in Keynesovega suhoparen, prav nasprotno, njegov jezik in slog sta zanimiva. Tako zapiše dr. Fabince večno začudenje Keynesa nad dejstvom, "da ljudje z zdravim razumom ne vidijo resnične razsežnosti obravnavanih vprašanj in se izogibajo resnim spopadom z bistvom problemov". Na primerih iz zgodovine in njegovega življenja avtor potrjuje pravilnost zavzemanja za državno intervencijo in potrebo za usmerjenimi investicijami.

Na to se navezuje prispevek dr. Kumarja o mednarodnih tokovih kapitala in prenašanja številnih elementov ekonomskega usmerjanja z nacionalne ravni na naddržavne organe in ustanove. Keynes se je v te procese aktivno vključil v času priprav zasnov za IMF. Odnos do vprašanja oblikovanja deviznih tečajev kaže dejanski pomen, ki ga je posvečal mednarodni gibljivosti proizvodnih faktorjev kot pomembnemu dejavniku gospodarske rasti. Tudi v primeru, da razvoj globalnega ekonomskega prostora še ni bližnja stvarnost, obstaja precejšnja verjetnost nastajanja regionalno definiranih ekonomskih prostorov z rastočo stopnjo proste gibljivosti kapitala in drugih produkcijskih faktorjev. Sodobne oblike tokov kapitala lahko glede na njihov vpliv, ki ga imajo na gospodarska dogajanja v posameznem ekonomskem prostoru, delimo na kratkoročni (špekulativni) kapital, investicijske tokove kapitala in neposredne (tuje) naložbe. Keynesov model kapitalskih tokov odstopa od takšne opredelitve, saj vsebinsko ni nikoli povezal svojega statičnega modela mednarodnih tokov s spoznanji o pomebni razvojni razliki med načrtovanimi in dejanskimi ekonomskimi tokovi znotraj nacionalne ekonomije.

Dr. Tajnikar je aktualen s postkeynesiansko razlago nastanka slovenske "zgodbe o

uspehu", ki je po njegovem mnenju sledila kriznemu obdobju gospodarstva po letu 1993.

Izhajal je iz Keynesove predpostavke, da naj bi ekonomska teorija odsevala dejstva "življenja, ki ga živimo". Opazoval je tipične razlagalne kategorije: investicije, končno povpraševanje prebivalstva, izvoz, pribitek na stroške, cene strojev za potrebe izbora tehnike, denarne in realne mezde ter izkoriščenost proizvodnih zmogljivosti. Čas krize na začetku devetdesetih let je tipičen čas padanja izkoriščenosti proizvodnih zmogljivosti. Vzpon industrijske proizvodnje privede slovensko gospodarstvo do visoke izkoriščenosti proizvodnih zmogljivosti v industriji in do nujnosti, da gospodarska rast izvira iz procesov nastajanja dolgoročnega ravnotežja. Obdobji krize in "zgodbe o uspehu" se razlikujeta glede na investicije, ki so bile v drugem obdobju bistveno višje kot v prvem, glede na pribitek na stroške, ki se je v drugem obdobju znižal, glede na višjo proizvodnjo, višji dohodek, a manjšo zaposlenost. Primerjava pokaže, da le zaposlenost ni sledila teoretičnim predvidevanjem. Stopnje brezposelnosti so bile v celotnem obdobju visoke in so se povečevale. Dr. Tajnikar to razlaga z dražljivijo delovne sile in hitrim padanjem cen strojev. Ena najbolj presenetljivih lastnosti slovenskega gospodarstva po gospodarski osamosvojitvi na začetku 90. let je bil zagotovo presežek v plačilni bilanci države. Slovensko gospodarstvo je bilo tudi v času oživljanja po letu 1993 na svetovnih in evropskih trgih dovolj konkurenčno. Z večjo uporabo osnovnih sredstev in s povečanjem produktivnosti dela ter z zaostajanjem rasti realnih plač za rastjo produktivnosti dela so se znižali stroški na enoto proizvoda.

Najodločilnejše za nastanek "zgodbe o uspehu" pa so po njegovem mnenju investicije. V Sloveniji so investicije denarno v celotnih devetdesetih letih naraščale. Postopno odmiranje vzrokov, ki so privedli slovensko gospodarstvo v krizo na začetku devetdesetih let - izguba trgov, nesaniaran bančni sistem, slab dostop do tujih finančnih trgov, sanacija dela gospodarstva, začetek privatizacije in lastninjenja - so ustvarila pričakovanja, ki so spodbudila tudi investicijsko načrtovanje.

Podobno tudi dr. Borak povezuje Keynesova dela z aktualnimi vprašanji transformacije oz. tranzicije. Sklicujoč se na pet njegovih del, ugotavlja aktualnost njegovih ugotovitev. Prvo delo se nanaša na vprašanja denarne ureditve, kjer se je v dvajsetem stoletju več kot sedemdeset držav zateklo k zlato-devizni ureditvi ali k čisti devizni ureditvi, ki je delovala na njegovih načelih. Drugo delo podaja predlog za gospodarsko obnovo Evrope po drugi svetovni vojni in reintegracijo Nemčije v družbo evropskih narodov vključujoč vojne odškodnine, proizvodnjo premoga in jekla ter carine. Znižanje vojnih odškodnin na obseg, ki bi ga Nemčija zmogla, ustanovitev območja proste trgovine, približevanje Rusije Evropi ter zmanjšanje medsebojne zadolženosti zavezniških držav bi po njegovem mnenju prispevalo k miru in napredku. Tretje delo temelji na člankih o finančni in denarni stabilizaciji kot elementih gospodarske prenovne Evrope. Zavzemal se je za stabilnost notranje ravni cen, predlagal obdavčitev kapitala kot alternativo, ko so obveznosti države tako visoke, da se le-ta mora zateči k razvrednotenju denarja. Vprašanja, na katera iščejo odgovor današnje evropske države so podobna: evropska denarna unija, proračunski primanjkljaj, tečajna ureditev, javnofinančni vidiki inflacije. Četrto delo se ukvarja z obrestnimi merami. V razmerah zlate veljave povzročča spreminjanje obrestnih mer pretoka kapitala med državami, zato je uporaba tega instrumenta omejena v odvisnosti od prostega gibanja kapitala in od odprtosti gospodarstva. V zadnjem delu se je Keynes ukvarjal z vprašanjem notranjega financiranja vojne in inflacije ter predlagal uvedbo obveznega posojila namesto neposrednega zviševanja davkov.

Prikazi in različni vidiki Keynesovega dela ga nedvomno opredeljujejo kot angažiranega misleca, pronicljivega strokovnjaka in družbenega reformatorja. Svoje bogato ekonomsko znanje je povezoval s konkretnimi ekonomskimi razmerami v svoji deželi, Evropi in svetu. Ker je veliko dogodkov podobnih današnjim, so njegove ugotovitve še toliko bolj aktualne, pričujoči zbornik pa zahtevno, vendar izredno zanimivo branje.

Tonči KUZMANIČ

Ustvarjanje antipolitike: elementi genealogije družboslovja

Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1996.

Avtor si skozi celotno vsebino knjige zastavlja vprašanje, kakšen je položaj politike v družboslovju in predvsem, kako in zakaj je prišlo do tako evidentnega zaničevanja političnega delovanja in s tem do odsotnosti kakršne koli javne oblike delovanja.

Vprašanje o pojavu antipolitike je prav gotovo eno izmed avtorjevih mnogih vprašanj, ki se mu zastavljajo ob dogodkih zadnjega desetletja na področju nekdanje Jugoslavije. Ob tem ugotavlja, da imajo vsi ti dogodki, ki so nastajali z izredno dinamiko in celo do tragičnih razsežnosti (od slovenske "civilne družbe" pa do genocida v Bosni), korenine v glavah "določene vrste" intelektualcev - "družboslovcev". V Sloveniji imamo tako opraviti z družboslovcem kot nosilcem paralize politične dejavnosti in sprenevedanja nad vojno v Bosni, hkrati pa se le-ta predstavlja tudi kot poglobitveni komercialist ne samo razlaganja dogodkov nekaj sto kilometrov proč od nas, pač pa tudi trženja slovenske racionalnosti v primerjavi z "balkansko iracionalnostjo" (ki nikakor ne more biti ekonomska prednost za Zahodni svet, kajne?). Tako se zopet vrnemo k poglobitvenemu vprašanju pričujoče knjige: kaj se zgodi s politično *praxis*, da jo nadomesti ležerna *poesis*, ki dovoljuje dovolj oddaljeno salonsko konverziranje nad "dejansko situacijo (v Bosni)" in hkrati tudi brezpogojno zmrdivanje nad celotno politiko?

Avtor se odloči za iskanje bistva političnega preko temeljitega preiskovanja družboslovja in družbenega v luči zgodovinskega razvoja, ki pokaže na skoraj popolno odstavitev politike in političnega na stranski tir. V celotnem starem in srednjem veku ideje družbe še ni moč zaznati, čeprav je v literaturi s konca 16. stol. že moč zaslediti vprašanja kot so pravica do vstaje etc. Šele z Lockom (proti koncu 17. stol.) dobimo približen oris tistega, kar danes imenujemo družba. Družba naj bi "bivala v nekem so-

žitju" s suverenom, kar naj bi pomenilo, da družba ohranja neko določeno stopnjo avtonomije v odnosu do države. Mnogo bolj pomemben kot podatek, kdaj se pojavi pojem družbe, pa je odgovor na vprašanje, kdaj se družbo začne dojemati kot nekaj samostojnega, kot nek *perpetuum mobile*. Škotski zgodovinarji (npr. Smith) ponudijo odgovor v iznajdbi "tržnega mehanizma". Preko opazovanja delovanja tistega dela življenja, ki ni bil usmerjen v zakoni države, se izoblikuje ideja o "ekonomskih zakonih" oz. "zakonih trga", ki delujejo samodejno (brez intervencije države). Iznajdba "tržnega mehanizma" je filozofom 18. stol. omogočila izdelavo ideje o ekonomski družbi, ki se razvija po lastnih načelih ter s tem postaja vse bolj neodvisna od države in politike. Torej, bolj ko je družba "ekonomska", manj je "politična". Saint-Simon v 19. stol. idejo avtonomne družbe nadgradi z možnostjo objekta proučevanja. Še več, vedo o družbi (sociologijo) Auguste Comte privzdigne v kraljico ved, ki naj bi bila nadomestek politike, tehnologije oblasti in policije. Na tej točki pa nimamo več opravka z nekakšnim "družbenim sistemom", ki se pojavi ob "političnem" - pač pa gre za najavo popolne prevlade "družbenega diskurza (imaginarija družbe) in obenem družbe" (Kuzmanič 1996, 17).

Z radikalizacijo koncepta družbenega in s tem koncepta družbe, pa ni prišlo zgolj do brisanja pojma političnega, temveč tudi do izničitve pojma države. Svet Družbe je (za razliko od Sveta Boga, ki ga v tostranstvu predstavljajo verniki) sam svoj predstavnik in s tem tudi sam svoj opazovalec. S tem pa je družbi dodeljena ekskluzivna pravica do razlaganja same sebe. Teoretično naj bi predstavljala nekaj splošnega, praktično pa je vezana na nekaj bolj konkretnega, manjšega - na narod. Slednji pa svojo družbenost lahko izrazi le v odnosu do nečesa njemu nasprotnega - do države. Država je, po avtorjevem mnenju, v družboslovju določena kot nek pasivni instrument, ki ga poganja samo delovanje ljudi oz. bolje rečeno delovanje družbe (npr. Paine, Bentley). Tako sta v najbolj ekstremni verziji politika in država zreducirani zgolj na neko administriranje, na politično tehniko. Instrumentalizacija drža-

ve je bila konec koncev tudi rezultat Machiavellijevega poskusa socializacije politike. V samem podružbljanju pa ima močno vlogo znanost, ki v okviru naravoslovnih kriterijev ne loči področij, kjer je moč vzpostaviti apodiktičnost sodb in področij, kjer to ni mogoče. Rezultat pa se izkaže v podrejenosti politike splošnim načelom vedenja, s tem pa politika začne učinkovati kot tehnika. Politika, zreducirana na skelet tehnike, je tako sposobna zgolj izdelovati (*poesis*), ni pa zmožna kreativnosti, delovanja (*praxis*).

Problem izginotja političnega avtor osvetli tudi preko proučevanja totalitarne vladavine. Pri tem je pomembna ugotovitev Hannah Arendt, da je totalitarnost države premosorazmerna z izginjanjem političnega oz. javnega prostora. V takšnih razmerah se *praxis* zamenja s *poesis*, s tem pa je višek delovanja v pridobitvi in obvladovanju oblasti. Tako postane politika nič več in nič manj kot politika oblasti. O samem aristotelovskem *praxisu* (oz. političnem) ali področju delovanja, za katerega so značilni javnost, neizoliranost ter nepredvidljivost posledic delovanja, pa v neki upravljalški državi ni več sledu. Torej je, po Hannah Arendt jamstvo političnega v sposobnosti razsojanja na osnovi zdravega razuma, ki pa (prav zaradi nezmožnosti insceniranja in simuliranja političnih dogodkov) ni nujno povezljivo s teorijo.

Sam način razmišljanja o državi pa avtor s pridom vmeši tudi v "konkretno" razmišljanje o dogodkih v Srednji in Vzhodni Evropi zadnjih deset, petnajst let. Ugotavlja, da pri določeni skupini držav pojem političnega temelji na sovraštvu, saj so se določene novo nastale srednje in vzhodno evropske države vzpostavile prav zaradi obstoja "zunanjega sovražnika". "Tisti, ki niso dovolj sovražili, so ostali ali pa so skoraj ostali, brez

svoje države" (Kuzmanič 1996, 259). Globljo razlago avtor ponuja v "poddržavni" plati, v pojavu in delovanju "civilne družbe". V okvirih ideološkega razlikovanja znotraj določene države, se je le-ta pojavila nasproti totalitarizmu (oz. Državi kot nečemu slabemu). Glasniki "civilne družbe", predvsem intelektualci iz vrst družboslovja, so namesto države (agresivno) ponujali različne antidržavne teorije v oblikah "družba", "kultura", "nenasilje"... "Namesto države kot nulte točke političnega, politične enakosti, kot prostora, v katerem je šele moč misliti in delovati politično..., je zmigala "zunanja država", nekakšen oklep pred zunanjimi sovragi, ki je zagotavljal varnost in enakost zgolj "našim", ne pa vsem, ki so se znotraj te "politične enote" v danem trenutku znašli" (Kuzmanič 1996, 259).

V točki, ko so se "civilizirajoče" sanje o "družbi brez države" sicer pričele uresničevati, v želji po tudi politični enakosti pa so bile te vzhodno in srednje evropske države potisnjene v "čakalnice za dokončno civiliziranje", od tam naprej pa naj bi se katapultirale na "civiliziran" Zahod. Prav ta čas "čakanja" odpira možnosti, da kot vzhodno in srednje Evropejci potegnemo črto pod vsemi tistimi pojmi, ki jih je združevalo podjetje "civilna družba": tudi tokrat politično enakost zamenja družbeno razlikovanje, ki razsoja o (ne)civiliziranosti, med drugim glede na spol, vero in raso. Politika in službi družboslovne znanosti s pomočjo raznih podzavestnih, zgodovinskih in še kako drugače izpeljanih *impetusov* učinkuje kot nekakšna v naprej predvidljiva *cosa nostra*. Problem, ki ga avtor ponudi kot sklep izredno razdelanega in jasnega razmišljanja o (anti)politiki pa je v tem, da se politike ne da inscenirati in simulirati.

UDC 316.32

MLINAR, Zdravko: GLOBALISATION AS A CHALLENGE FOR SOCIOLOGICAL RESEARCH

Teorija in praksa, Ljubljana 1997, Vol. XXXIV, No. 4, pg. 575-595

The text represents an attempt to advance from exemplification to sociological conceptualisation of globalisation and for the interpretation of globalisation in the context of "Grand theories", in which it appears as *déjà vu*; at the same time it reactivates the discussion about the (un-)predictability (evolutionary proces vs. "Global Age", Albrow) in the post-modern, "Global Age". Regularities of inter-level relationships are hypothesised as well as the causes for the departure from globalization in terms of high local identification (primordial attachment). The perspective of deterritorialisation and globalisation of national societies and a come-back of the closed system paradigm in the world context are presented as well.

Key words: globalisation, conceptualisation, levels of territorial organisation, identification, de-territorialisation

UDC 316.32:333.2

SVETLIČIČ, Marjan: PROVINCIALISM AND IGNORANCE - THE REAL PITFALLS OF GLOBALISATION

Teorija in praksa, Ljubljana 1997, Vol. XXXIV, No. 4, pg. 596-608

Critical assessment of the book *Traps of globalization* by H.P.Martin and H. Schuman-a is indicating that globalization is not a zero sum game as authors assume neglecting law of comparative advantages. It is still very much valid particularly if taken together with the principle of compensation of those who are loosing from international trade or/and globalization. Benefits of globalization outrate costs. It is in spite of all costs welfare enhancing. Globalization is bringing about convergence among countries if they follow right policies although it also contribute to the marginalization of unskilled workers, reduction of their wages, their unemployment and social disintegration. But it is less to be attributed to globalization and more to technical progress. Idealisation of the role of the government is also criticised. Market failures are still less dangerous that government failures. Governments can not set exchange rates better than market as is suggested. Alarming the public about the negative consequences of globalization is welcome although in parts authors come almost close to the Marx wrong predictions on the future of capitalism. But the proposals given in the book are not well founded, are not a solution to the problem. Lack of knowledge and provincialism are indicated as more dangerous traps of globalization than those indicated by the authors.

Key words: globalisation, costs and benefits, income convergency, comparative advantages, stratification, unemployment, wages.

UDC 3(497.4):519.256

ŠTEBE, Janez: WHY DO SLOVENES NEED THE SOCIOLOGICAL DATA ARCHIVE?
Teorija in praksa, Ljubljana 1997, Vol. XXXIV, No. 4, pg. 609-630

This article shows the benefits to the social science knowledge cumulation given by the existence of social science data archives. The basic tasks of a data archive are described, especially of achieving the transparency of data, which helps secondary analysis. The main advantage is an assistance in the conceptualisation of new studies. This follows from appropriately arranged data archive holdings, which represents a preserved experience of past approaches to research problems in a form, easy to use for present researchers. The archive puts emphasis on the most important social science studies in a country, where users's requirements are one of the chief criteria. Together with this an archive develops co-operation with similar institutions from other fields as well as international data exchange.

Key words: sociological data archives, empirical research, secondary analysis, promotion of ideas

750

UDC 316.653(497.4):504

FABJANČIČ, Nina: PERCEPTION OF ECOLOGICAL RISKS, PERCEPTION OF PERSONAL (IN)POTENCY AND ECOLOGICAL ENGAGEMENT
Teorija in praksa, Ljubljana 1997, Vol. XXXIV, No. 4 pg. 631-641

On the basis of survey data the author analyses factors which influence ecological engagement, i. e. participation in collective actions aimed at solving environmental problems. Two factors are examined: (1) sense of being endangered by different sources of pollution and (2) sense of power or belief that a person is able to contribute to the solving ecological problems. These two factors are derived from two theories of social movements: deprivation theory and resource mobilisation theory. The results of data analysis indicate that both factors examined, have a significant influence on ecological engagement which means that the combination of both theories offers a better explanation of ecological engagement than each theory by itself although they originally oppose each other.

Key words: ecological engagement, perception of ecological risks, perception of personal power, theories of social movements, ecology.

ŠVAB, Alenka: "Equal or Different?"

Teorija in praksa, Ljubljana 1997, Vol. XXXIV, No. 4, pg. 644-653

The article deals with the main controversy within the second-wave feminism, with the relation between concept of equality and concept of difference. Concepts of equality and difference can be traced in all feminist debates and represent main factor which divided feminists around the questions such as whether women are equal or different regarding men and whether they differentiate among themselves. The conundrum is closely connected with the relationship between feminism as political project (emancipation) and feminism as a theory (feminist theory). Through the whole period of second wave feminism we can trace changes regarding relationship between concepts of equality and difference and regarding relationship between political and theoretical dimension of feminism. Main factor of changes appears to be ontological break which in feminism occurred with deconstruction of modern (female) subject.

Key words: feminism, feminist theory, equality, difference, modern subject, deconstruction, unified female subject, emancipation.

VELIKONJA, Nataša: Pragmatic law

Teorija in praksa, Ljubljana 1997, Vol. XXXIV, No. 4, pg. 654-675

The article analyses the social spheres, which directly affect the civil and existential status of gays and lesbians: the law and media images of homosexuality. In the first part - in chapters "Law and representations" and "Pragmatic law" - the author explains why the demands of gays and lesbians are directed toward the legal system and why the question of homosexuality is in fact the topic, concerning the discourse of human or civil rights and why only such a context leads to the resolving of second-class citizenship of the exual-sex population. In the second part of the article, in the chapters "Media and representation" the authors describes the popular ways of representing homosexuality, gays and lesbians in the media of the nineties; she detects the so-called "lesbian chic" phenomenon also in Slovenian media space and questions the possible consequences of popular media policy for the position of homosexuality in the public sphere.

Key words: homosexuality, sexual identity, lesbian and gay movement, human rights, civilian status

OBLAK, Tanja: CONSTRUCTION OF SEXUAL DIFFERENCE: CONSUMPTION OF TECHNOLOGY IN THE PRIVATE SPHERE**Teorija in praksa, Ljubljana 1997, Vol. XXXIV, No. 4, pg. 676-690**

Concerning the consumption of information and communication technology this article belongs to the discussion within communication as well as within the sociological field. The author approaches the process of consumption of modern technology from two sides: the subject concentrates primarily on the private sphere and reveals indicators of gender differences in relation to information and communication technology. Technology does not have essentially masculine or feminine characteristics. However, the aim of this analysis is to show how the meaning and use of modern technology differentiates between men and women, how this differentiation occurs and how it is obtained. The contrasts in the extent and in the way we constitute our relations towards technology in the private sphere are connected with relations and situations in the public sphere. The constitution of technology thus depends on social and cultural situations within both spheres: private and public.

Key words: information and communication technology, private sphere, gender differences, consumption of technology.

TURK, Aleksandra: CYNICISM OF PUBLIC DISCOURSE ON VIOLENCE TOWARDS WOMEN**Teorija in praksa, Ljubljana 1997, Vol. XXXIV, No. 4, pg. 691-708**

There is a lot of violence towards women and children in our country, but the victims are usually silent. They rarely find the right person to turn to. They are afraid to testify in court, one of the reasons being the leniency of courts in Slovenia towards the violators. Legal experts are aware of this and have been trying to change the penal code for years. They also stress that doing time in prison does not have the right effect and that violators should be included in a special programme of treatment. Attempts are direct at opening victim shelters. This is also the goal of the Centre of Social Workers in Maribor, whose employees have overcome numerous difficulties and, with the aid of the Ministry of Work, Family and Social Issues, opened such a safe house - the only one of its kind in Slovenia.

Key words: violence, anxiety, sanctuary, questioning, slovene penal code.

KATALOG KNJIG

Založniška dejavnost FDV v letu 1995-97

Ena najpomembnejših nalog v okviru dejavnosti FDV je tudi razvoj založništva. Senat fakultete je zato oktobra 1995 ustanovil Založbo FDV kot svojo organizacijsko enoto, ki opravlja in usklajuje založniško dejavnost, povezano z izobraževalnimi in znanstvenoraziskovalnimi programi. Cilj: prispevati k samoopredeljevanju disciplinarnih področij ter oblikovati ustrezne družboslovne publicistične zbirke za strokovne in najširše potrebe. V okviru založbe izhajajo knjižne zbirke in revije. V nadaljevanju vam predstavljamo knjige letnika 1995-96, in okvirni program 1997 s kataloškiimi številkami za nakup knjig in cenami. V ta namen prilagamo tudi naročilnico. Fotokopirajte več izvodov naročilnice zaradi eventualnega naknadnega naročanja.

Potrebne dodatne informacije dobite pri g. Irmi Vozelj, tel. št. 061 341 589.

Naslov ustanove:

Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 1001 Ljubljana, pp. 2547,

fax: 061 16 82 329

KNJIGE LETNIKA 1995-96

Knjižna zbirka Metodološki zvezki

Urednica: dr. Anuška Ferligoj

1. A. Ferligoj, A. Kramberger (ur.): Contributions to Methodology and Statistics 1.200,00
2. A. Ferligoj, K. Leskošek, T. Kogovšek: Zanesljivost in veljavnost merjenja 1.200,00
3. A. Ferligoj, A. Kramberger: Developments in Data Analysis (Metodološki zvezki 12) 1.200,00

Znanstvena knjižnica

Urednik: dr. Niko Toš

4. P. Phillips, B. Ferfila: Political Economics System of Canada and Slovenia 1.400,00
5. A. Sušjan: Postkeynesijanska ekonomska teorija 2.000,00
6. M. Jogan: Sodobne smeri v sociološki teoriji 1.400,00
7. F. Mali: Znanstvena skupnost kot sistemski del družbe 1.400,00
8. D. Mesner: Vpliv kulture na organizacijsko strukturo 1.400,00

RELIGIJA IN POLITIKA - Spremembe v deželah prehoda

Marjan Smrke, dr. socioloških znanosti

Najvidnejši religiolog mlajše generacije sistematično piše najprej o religijskih vzorcih v svetu krščanstva. Posebej se osredotoči na srednje in vzhodnoevropske države in podaja prerez religijskega dogajanja v teh državah v predkomunističnem, komunističnem in postkomunističnem obdobju. V središču zanimanja je odnos religije in politike, cerkva in državnih oblasti ter poseganja verskih organizacij v sfero civilne družbe (izobraževanje, kultura,...). V obravnavo vključuje podatke najnovejših raziskav v predstavljenih državah in lastno interpretacijo teh dogajanj.

216 str., 170x240 mm, broš.

Prodajna cena: 2.940,00

Cena za vas: 2.352,00 SIT

MASADE DUHA - Razpotja sodobnih mitologij

Mitja Velikonja, dr. sociologije kulture

Avtor v uvodnem delu najprej pojasni, kaj sploh je mitologija, kako je nastajala v pradavnini in kako se izoblikujejo sodobne mitologije in mitski junaki. Prvi del knjige je posvečen mitologiji totalitarizma in kultu vodje, mitologiji nacionalizma, mitom prehoda, obredij in reda. Drugi del pa s številnimi primeri opisuje mitologijo Srednje Evrope, južnoslovanskih narodov in v posebnem poglavju slovenske mitske predstave in junake.

212 str., 140x205 mm, broš., črno-bele fotografije.

Prodajna cena: 2.520,00 SIT

Cena za vas: 2.016,00 SIT

KRISTJANSTVO IN MUSLIMANI

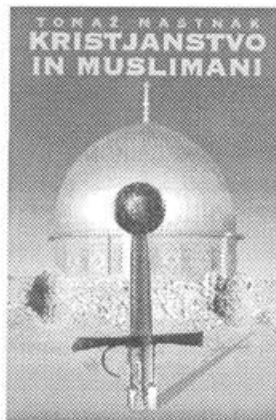
Tomaz Mastnak, dr. družbenih ved

Avtor obravnava evropsko politično, versko in kulturno dogajanje med 11. in 14. stoletjem. V središču je odnos med gibanjem za "sveti" mir v Evropi in pridiganjem "svete" vojne proti nevernikom, ki je rezultiralo v križarskih vojnah. Razkriva stališča in vlogo glavnih protagonistov in mislecev krščanskega zahoda, a tudi najnovejše interpretacije tiste dobe in njenih osebnosti.

312 str., 160x240 mm, broš.

Prodajna cena: 3.360,00 SIT

Cena za vas: 2.688,00 SIT

SVETOVNO PODJETJE -

Izzivi mednarodne proizvodnje

Marjan Svetličič, dr. ekonomskih znanosti

Delo sistematično obravnava tako doktrine kot vse bolj razširjene oblike mednarodne proizvodnje ter njihov različen pomen in vpliv na velike, srednje in majhne države, analizira součinkovanje nacionalnih gospodarstev ter dejavnosti multinacionalnih podjetij in najbolj dinamične oblike današnjih mednarodnih ekonomskih odnosov - tujih neposrednih investicij. Natančno prikaže posledice novih tendenc v mednarodnem gospodarstvu, posebno poglavje pa je posvečeno nad vse aktualnemu vključevanju Slovenije v Evropsko unijo.

428 str., 170x240 mm, broš.
Prodajna cena: 3.990,00 SIT
Cena za vas: 3.192,00 SIT

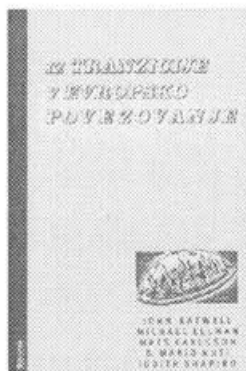

IZ TRANZICIJE V EVROPSKO POVEZOVANJE

John Eatwell, Michael Ellman, Mats Karlsson, D. Mario Nuti in Judith Shapiro.

V knjigi o socialnem in gospodarskem prehodu in evropskem povezovanju srednje in vzhodnoevropskih držav avtorji analizirajo osem področij: javno upravo, brezposelnost, socialno politiko, kmetijstvo, industrijo in storitve, privatizacijo in upravljanje podjetij, mednarodno trgovino in makroekonomska problematiko. Vsako poglavje vsebuje priporočila za reševanje opisanih problemov. Svetovna banka je knjigo razglasila za **knjigo meseca** februarja 1996.

272 str., 140x205 mm, broš., grafi in tabele.
Prodajna cena: 2.625,00 SIT
Cena za vas: 2.100,00 SIT

AKTUALNOST J. M. KEYNESA

dr. Neven Borak, dr. Ivo Fabinc, dr. Marko Jaklič, dr. Andrej Kumar, dr. Marko Lah, dr. Vilijem Merhar, dr. Oto Norčič, dr. Davorin Savin, dr. Marjan Senjur, dr. Andrej Sušjan in dr. Maks Tajnikar

J. M. Keynes je eden vodilnih ekonomistov 20. stoletja, mislec, ki je s svojimi deli sprožil t.i. keynesijansko revolucijo in v temeljih spremenil ekonomskoteoretične poglede na svetovno gospodarstvo.

Oh petdesetletnici Keynesove smrti je nastal zbornik dvanajstih prispevkov, v katerih avtorji osvetlujejo pomen Keynesove teorije za današnjo svetovno ekonomsko ureditev. Tematsko segajo od analiz keynesijanske teorije gospodarskega razvoja, denarja, potrošnika, tveganj in pričakovanih prek vprašanj mednarodne gospodarske ureditve in mednarodnih pretokov kapitala do problematike gospodarstev v transformaciji.

Obseg: 200 str., format 140x205 mm, broš.
Prodajna cena: 3.150,00 SIT **Cena za vas: 2.520,00 SIT**

ZNANJE, ZNANOST IN STVARNOST

Andrej Ule, dr. filozofije

Glavni predmet knjige je znanost in znanstvene teorije, ki jih avtor razlaga skozi znanstveno znanje, problematiko znanstvenih razlag in odnos znanstvenih teorij do stvarnosti. Pri tem analizira tako stališča Newtona in Kaplerja do teh vprašanj kot ugotovitve najsodobnejših teoretikov znanosti. Knjiga je ob filozofih, zlasti logikih in epistemologih, namenjena tudi naravoslovcem različnih strok.

224 str., 140x205 mm, broš. Prodajna cena: 2.625,00 SIT

Cena za vas: 2.100,00 SIT

ANATOMIJA DRAMSKEGA BESEDILA

Denis Poniž, dr. literarnih znanosti

Delo je namenjeno bralcu, ki na novo vstopa v svet dramskega besedila in dramske uprizoritve. Na razumljiv način ga seznanja z osnovnimi elementi in pojmi klasične in moderne dramatike, hkrati pa mu daje osnovo za nadaljni študij te snovi in ustrezna analitična orodja, s pomočjo katerih bo lahko sam analiziral konkretno dramsko besedilo.

120 str., 125x240 mm, broš.

Prodajna cena: 1.890,00 SIT

Cena za vas: 1.512,00 SIT

KARL TEIGE NA DRUGI OBALI

Lev Kreft, dr. filozofije

Predstavitev življenja in dela češkega filozofa in umetnika Karla Teigeja (1900-1952) ter časa, v katerem je ustvarjal. Avtor Teigeja umesti v delovanje avantgard, izpostavlja njegov kritičen odnos do režima in zlasti kulture v takratni Sovjetski zvezi ter njegovo razumevanje najmodernejših zahodnih umetnostnih tokov. Obenem objavljamo dva značilna Teigejeva eseja o moderni umetnosti, ki ju je iz češčine prevedel dr. Franc Jerman.

184 str., 125x240 mm, broš. Prodajna cena: 1.680,00 SIT

Cena za vas: 1.344,00 SIT

TAO MEDVEDA PUJA

Benjamin Hoff, pisatelj, ZDA

Ilustracije: Ernest H. Shepard

Ameriški pisatelj in strokovnjak za azijsko umetnost je v knjigi povezal navidezno nezdružljivo: modrost najslavnejšega zahodnega medveda in bistvena načela ene starodavnih vplivnih vzhodnjaških filozofij - taoizma. Hoffova knjiga ni postala le literarni bestseller, temveč je tudi temeljno delo, prek katerega se bralec z Zahoda seznanja z modrostjo Vzhoda.

156 str., 145x175 mm, broš. Prodajna cena: 2.100,00 SIT

Cena za vas: 1.680,00 SIT

MLADINA V DEVETDESETIH-

Analiza stanja v Sloveniji

Mirjana Nastran Ule (ur.) in drugi

Prvo slovensko nacionalno poročilo o mladini je nastalo po vzoru evropskih nacionalnih poročil o mladini na osnovi obsežne in zahtevne raziskave.

Glavna odlika knjige je, da detektira spremembe med mlado generacijo 80. in 90. let in opozarja na najbolj pereče probleme mladih.

312 str., 160x240 mm, broš., grafi in tabele

Prodajna cena: 2.940,00 SIT

Cena za vas: 2.352,00 SIT

ZAKAJ JE RAZPADLA JUGOSLAVIJA?

Viktor Meier, novinar, Švica

Avtor je več kot tri desetletja spremljal dogajanje na področju bivše Jugoslavije, zato je knjiga hkrati poznavalčeva analiza ozadij razpada Jugoslavije in očevidčevo poročilo o teh dogodkih, oprto na arhivsko gradivo in zgodovinske vire, pa tudi na osebne pogovore z najpomembnejšimi akterji dogajanja. Velik pomen knjige je v prikazu zgodovinskih usod narodov, ki so se po drugi svetovni vojni združili v avnojsko Jugoslavijo.

356 str., 145-205 mm, broš.

Prodajna cena: 3.990,00 SIT

Cena za vas: 3.192,00 SIT

USTVARJANJE ANTIPOLITIKE-

Genealogija elementov družboslovja

Tonči Kuzmanič, dr. socioloških znanosti

Knjiga sega na področje politične filozofije in politične sociologije. Gre za svojevrsten zgodovinski prikaz nastajanja antipolitike, torej zavrnitve politike kot nepreračunljive, kot odvečne ali kar kot Zla. Avtor predstavi in kritično interpretira stališča avtoritet na področju družbe in politike od 13. do 19. stoletja, začenši s Tomažem Akvinskim, nato pa s predstavitvijo idej Hobbesa, Locka, Comta, Paina, Rousseauja, Saint-Justa, Saint Simona, Smitha, Simmla, Parsonsa, Luhmanna, Schmitta in drugih.

292 str., 140x205 mm, broš. Prodajna cena: 3.150,00 SIT

Cena za vas: 2.520,00 SIT

Za bralce **TEORIJE IN PRAKSE** veljajo nižje cene, in sicer za naročila, z oznako "naročila prek TIP", prispela do 3. 3. 1997. Cene vključujejo 5% prometni davek in stroške naročnine.

Naročila sprejemamo na naslov:

ZNANSTVENO IN PUBLICISTIČNO SREDIŠČE, Beethovnova 2, P.P. 625, 1000 Ljubljana

ali po faxu št. 061/1261-105.

Rokopisi

Članki. Besedila pošiljajte na 3,5-palčni disketi v ASCII kodi ali v programu WW ter v treh iztiskanih izvodih. Zaradi anonimnega recenziranja naj bodo imena avtorjev le na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in krajem zaposlitve, s polnimi naslovi avtorjev, s telefonsko številko ter z izjavo, da predloženo besedilo še ni bilo objavljeno oz. ni v pripravi za tisk.

Dolžina besedil. Znanstveni in strokovni prispevki naj bodo v obsegu 15-20 strani (1800 znakov na stran ali 30 vrst s 60 znaki); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

Naslovi. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslovi naj nimajo več kot sto znakov. Besedila z več kot deset tisoč znaki morajo vključevati mednaslove. Mednaslovi prvega reda so pisani v posebno vrsto; od besedila pred mednaslovom in po njem jih loči prazna vrsta. Mednaslovi drugega reda so pisani kot prvi stavek v odstavku in pisani krepko; od besedila jih loči pika.

Povzetki. Izvirni članki morajo biti opremljeni s slovenskim in angleškim povzetkom v obsegu 500 znakov (10 vrstic) in ključnimi pojmi v slovenskem in angleškem jeziku.

Tabele in slike morajo biti izdelane kot priloge (ne vključene v besedilo) z izčrpnimi naslovi, v rokopisu pa naj bo okvirno označeno mesto, kamor sodijo.

Recenziranje

Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke recenzirata dva recenzenta. Uredništvo lahko brez zunanjega recenziranja zavrne objavo neustreznega članka.

Reference, opombe in citati

Reference v besedilu. Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak 1994). Za navajanje strani uporabite (Novak 1994, 7-8). Če je več avtorjev citiranega besedila, navedite vse (Novak, Kolenc in Anderson 1993, 67). Za citiranje več referenc hkrati uporabite podpičje (Novak 1994; Kosec 1932; Kosec 1934a; Kosec 1934b).

Opombe. Opombe so v besedilu označene z zaporednimi številkami od začetka do konca besedila, nadpisanimi na ustreznem mestu v rokopisu, in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Opombe uporabljajte tudi za neobičajne vire.

Opomba o avtorju in zahvale vključujejo informacije o organizacijski povezanosti avtorja (avtorjev), ki so relevantne za obravnavano problematiko, o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi članka.

Seznam referenc iz besedila sledi opombam in je urejen po abecednem redu priimkov avtorjev.

Reference knjig in prispevkov v zbornikih:

Novak, Janez. 1982. Naslov knjige: Morebitni podnaslov. Kraj: Založba.

Novak, Janez in Peter Kodre. 1967. Naslov knjige. Kraj: Založba

Novak, Janez. 1993. Naslov prispevka. V P. Koder (ur.), Naslov zbornika, 123-145. Kraj: Založba.

Reference člankov:

Novak, Janez. 1991. Naslov članka. Ime revije, 2, 265-287.

PREDSTAVLJAMO VAM NOVO PODOBO FRUCTALOVIH
SOKOV IN NEKTARJEV.

ODSLEJ SE VSI NAŠI SOKOVI IN NEKTARJI ODEVAJO V NOVO ENOTNO PODOBO
IN PONAŠAJO S SKUPNIM IMENOM FRUCTAL!

SOKOV JABI, FRUCTA ORANGE, SUNNY DAY NI VEČ.
PREPOZNALI JIH BOSTE PO MODREM TRAKU, KI JE SIMBOL
TRADICIJE IN KAKOVOSTI,

PO ZNAČILNEM IN RAZPOZNAVNEM BARVNEM
RAZLIKOVANJU NEKTARJEV IN SOKOV.

GLEDE NA VSEBNOST SLADKORJA LOČIMO ODSLEJ SOKOVE IN NEKTARJE.

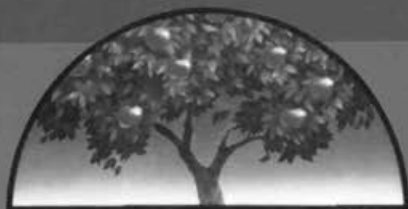
SOK JE PROIZVOD IZ IZBRANEGA SADJA, BREZ DODANEGA SLADKORJA
S STOODSTOTNIM SADNIM DELEŽEM.

VSEBUJE LE SLADKORJE, KI SO NARAVNO PRISOTNI V SADJU.

NEKTAR JE PROIZVOD, KI VSEBUJE NIŽJI ODSOTOK IZBRANEGA SADJA.
POLNOST IN HARMONIJO OKUSA DOSEŽEMO Z DODATKOM SLADKORJA.

FRUCTAL

v sodelovanju z naravo

ZDRAVKO MLINAR

GLOBALIZACIJA KOT IZZIV ZA
SOCIOLOŠKO RAZISKOVANJE

MARJAN SVETLIČIČ

PRAVI PASTI GLOBALIZACIJE STA
PROVINCIALIZEM IN NEZNANJE

JANEZ ŠTEBE

ZAKAJ SLOVENCİ POTREBUJEMO SVOJ
ARHIV DRUŽBOSLOVNIH PODATKOV?

SEKSUALNO DRŽAVLJANSTVO

BREDA LUTHAR, ALENKA ŠVAB,
NATAŠA VELIKONJA, TANJA OBLAK,
ALEKSANDRA TURK

